

Leids Jaarboekje 2021

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2021

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2021

HONDERDENDERTIENDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Voorwoord

In tijden van crisis kijken mensen vaak naar het verleden. Hoe pakte men vroeger problemen aan waar wij nu nog steeds of opnieuw mee worstelen? Kunnen we iets leren van de oplossingen die toen zijn bedacht en van de fouten die toen zijn gemaakt? Wat zijn de verschillen, wat de overeenkomsten met de crisis van nu? Dit *Leids Jaarboekje* geeft gelegenheid om over deze vragen na te denken.

Andermaal hield de corona-epidemie stad en land in haar venijnige greep. Logisch dat zij ook binnen de redactie van het *Leids Jaarboekje* de gemoederen heeft beziggehouden. Dat leverde een themadeel op, bestaande uit vijf artikelen en een ten geleide, over golven van besmettelijke ziekten die Leiden in de voorbije eeuwen hebben overspoeld. Onvermijdelijk biedt die blik op wat geweest is ook een tijdsbeeld van vandaag. Iedere tijd schrijft immers zijn eigen geschiedenis. Zo kijken we via het verleden weer naar onszelf, als in een spiegel, en kunnen we de eigen tijd misschien wat beter begrijpen.

Na het themadeel van dit *Leids Jaarboekje* staat de lezer nog veel meer te wachten. Zes bijdragen voeren van een veertiende-eeuwse rechtsgeleerde priester en een reizende stadssecretaris, via vroegmoderne bewoners van een van Leidens mooie grachtenpanden naar nieuwe crises en conflict-

situaties in de vorige en zelfs in de huidige eeuw. Voorwaar voor elk wat wils!

De redactiecommissie vergaderde het afgelopen jaar aanvankelijk noodgedwongen via het beeldscherm. Gelukkig bleek het later weer mogelijk om elkaar in levenden lijve te ontmoeten. Tijdens de bijeenkomsten stond de inhoud van het *Leids Jaarboekje* natuurlijk centraal, maar ook de samenstelling van de commissie vroeg om aandacht. Aan het eind van 2020 besloot Rudi van Maanen dat na 34 jaar de tijd was aangebroken om afscheid te nemen. Rudi maakte sinds 1987 deel uit van de redactie, eerst als eindredacteur, vanaf 2003 als voorzitter. Ook Lenie Witkam-van der Hoek, redactiesecretaris sinds 2004, nam afscheid van de redactie. Zittend redactielid André van Noort nam het secretariaat van haar over. In de zomer trad Marijke Tolsma toe tot de redactiegelederen. Als lid van de Evenementencommissie is zij voor de leden van onze vereniging geen onbekende. Ook de naam onder dit Voorwoord kwam al eens eerder voor in het *Leids Jaarboekje*. De dra-ger ervan beschouwt het als een eer dat hij na tien jaar als spijtoptant mocht terugkeren.

Ed van der Vlist
Voorzitter van de Redactiecommissie van het *Leids Jaarboekje*

Colofon

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden
Druk: Drukkerij Holland, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag: *De Meester van Alkmaar, ‘Het verzorgen van de zieken’, onderdeel van ‘De zeven werken van barmhartigheid’, 1504, olieverf op paneel (detail). Collectie Rijksmuseum Amsterdam.*

Tegenover titelpagina: *De Garenmarkt. Foto: Huub Frencken.*

Tekstbord van de gemeente Leiden bij de ingang van het Plantsoen, april 2020. Foto: Jan Poels. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, corona_20200018.

Epidemieën in Leiden. Een Ten geleide

Rudolph Ladan en Rudi van Maanen

Eind 2019 kwamen de eerste berichten uit China over een besmettelijke ziekte in de miljoenenstad Wuhan. Die ziekte werd veroorzaakt door een coronavirus en kreeg de naam Covid-19. Binnen enkele maanden verspreidde dit virus zich over de wereld en in maart 2020 kreeg de uitbraak het label 'pandemie'. In Nederland werd de eerste besmetting bevestigd op 27 februari 2020 en overleed de eerste patiënt op 6 maart. Vanaf half maart nam de Nederlandse regering stap voor stap strengere maatregelen. Geen handen schudden, handen wassen, 1,5 meter afstand houden, thuiswerken, thuisquarantaine, sluiting van de horeca en andere bedrijven, mondkapjes en een 'intelligente' en later een 'gedeeltelijke' lockdown. Eind mei versoepelde de regering de maatregelen. Het coronavirus leek onder controle. In september begon echter een 'tweede golf'. De ziekenhuizen liepen opnieuw vol en uiteindelijk besloot de regering tijdelijk een avondklok in te stellen. November 2020 bracht het goede nieuws van werkende vaccins. Op 6 januari 2021 startte het vaccineren.¹ Maar heel voorspoedig verliep dat aanvankelijk niet. En ondertussen bleef het virus actief en openbaarde zich zelfs een derde golf. Inmiddels zijn er bijna 2 miljoen Nederlanders besmet geraakt, van wie er 18.000 zijn overleden.²

Ook de Leidse samenleving werd geraakt door Covid-19. Mensen overleden, werden ziek of verloren een naaste. Het gaat om ongeveer 13.500 besmettingen en 75 corona-

doden.³ De inbreuken op het dagelijks leven kwamen hard aan en riepen steeds meer weerstand op. De lege straten, de gesloten podia en horeca, schoolkinderen met 'thuisonderwijs' aan de keukentafel, de bezoeksbeperkingen; dit alles wierp een grauwsliuer over het leven, waar de talloze creatieve online-activiteiten geen voldoende tegenwicht aan konden bieden.

Covid-19 was niet de eerste epidemie die Leiden trof. Het zal ook niet de laatste zijn. Tal van infectieziekten teisterden de afgelopen eeuwen de stad. Vast staat dat Leiden in 1369 getroffen werd door de pest, maar misschien sloeg ca. 1350 de Zwarte Dood al toe.⁴ Een reeks pestepidemieën volgde, tot ver in de zeventiende eeuw.⁵ De achttiende en negentiende eeuw kenden uitbarstingen van pokken.⁶ In de periode 1832-1866 heerste in Leiden een aantal keren cholera.⁷ En een eeuw geleden heerste de Spaanse griep, een influenzavirus dat in de jaren 1918-1920 wereldwijd tientallen miljoenen slachtoffers maakte.⁸ Een uitputtende opsomming is dit niet, denk aan dysenterie, tyfus, malaria,⁹ vlektyfus, mazelen, aan infectieziekten die men in het verleden onder de noemer 'koortsen' bracht, en recenter bijvoorbeeld polio.¹⁰

De redactie heeft enkele gespecialiseerde historici op het gebied van epidemieën in Leiden gevraagd een bijdrage te willen schrijven voor het *Leids Jaarboekje* van 2021.

Anderen boden kopij aan. En zodoende kwam een themablok van vijf artikelen tot stand. De bijdrage van Ladan gaat over de pest in de vijftiende en zestiende eeuw, met aandacht voor de frequentie van de epidemieën, de zorg, maatregelen en invloed op de samenleving. De Kwant nam de ontwricting die de pest in Leiden in 1635 veroorzaakte als uitgangspunt van zijn studie. Bouwhistoricus Dröge behandelde de gebouwen die in de loop van de tijd speciaal voor lijdens aan een besmettelijke ziekte waren ingericht. De epidemie van 1669-1670, die Van Maanen onder de loep heeft genomen, is een vreemde eend in de bijt. De deskundigen van toen benadrukten dat het niet om een besmettelijke ziekte ging. Bovendien is de aard van de ziekte niet met zekerheid te duiden. Maar wel kan hij iets zeggen over de demografische aspecten. Het blok wordt afgesloten door de bijdrage van Smit over de Spaanse griep, de niet onderkende sluipmoordenaar in 1918-1920.

Ondanks de verschillende invalshoeken geven deze artikelen tezamen een beeld van de druk waaronder een stad tijdens een epidemie stond, de maatregelen die genomen werden, de reacties van burgers en overheid. We zien de onderlinge verschillen naar aard en tijd van de ziekte. Maar vooral vallen de overeenkomsten en verschillen op met de coronacrisis van nu.

Steeds beoogden de maatregelen in eerste instantie verdere uitbreiding van de besmetting te voorkomen. Daartoe werden twee wegen bewandeld. Het isoleren van de zieken, door hen en hun – daartoe kenbaar gemaakte – huizen te mijden en sommige

pestlijders in een pesthuis onder te brengen. Anderzijds mochten herstellende zieken zich niet ophouden op drukke plekken, zoals kerken en kermessen. Ook beschermingsmiddelen waren niet onbekend. Maatregelen waarbij economische belangen in het geding waren, lagen altijd moeilijker. Hoe ver moest je gaan met sluiten van (voedings)winkels en openbare gemakkelijheden? En in de moderne tijd kwam daar ook de discussie over de consequenties van het sluiten van onderwijsinstellingen nog bij. Tot zover niets nieuws.

Tegenwoordig weten we veel meer over besmetting en aard en gedrag van micro-organismen. Daardoor is de nadruk heel sterk komen te liggen op het vermijden van alle onderlinge contacten. De uiterste consequenties van dat beleid zijn een *lockdown* en een avondklok. De huidige op wetenschappelijke gronden gebaseerde maatregelen leiden tot grootschaliger effecten dan ooit, zowel op economisch als op sociaal-psychologisch gebied. Daar komt nog bij dat wij niet meer met epidemieën vertrouwd zijn, zoals tot ver in de zeventiende eeuw, toen ieder die de volwassenheid bereikte één keer of vaker in zijn leven een epidemie meemaakte.

Een terugkerende reactie op een epidemie is het 'opschalen', zoals de uitbreiding van het aantal medewerkers in de zorg tegenwoordig wordt genoemd. Ook specialisatie binnen de zorg vond plaats. Eveneens van alle tijden is het negeren van de maatregelen en het hameren van de overheid op het naleven ervan. We zien dat in de middeleeuwen, de zeventiende eeuw, in 1918 en ook nu.

Noten

1 Zie <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn>. Geradpleegd op 13 januari 2021.

2 Zie <https://allecijfers.nl/nieuws/statistieken-over-het-coronavirus-en-covid19/>. Aantallen per 1 september 2021.

3 Zie <https://Leiden.incijfers.nl>dashbord>coronamonitor>. Aantallen per 1 september 2021.

4 Dick E.H. de Boer, *Graaf en grafiek: sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978) 72-75, 165, 333.

5 Rudolph Ladan, *Gezondheids-*

zorg in Leiden in de late middeleeuwen (Hilversum 2012) 58-61. Leo Noordegraaf, Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 225-228.

6 Willibrord Rutten, 'De vreselijke aller harpijen': pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw (Wageningen 1997) i.h.b. 53, 76, 218, 385.

7 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de Stads genees- en -heeskundigen ten tijde van en in verband*

met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866 (Leiden 2005).

8 Zie de bijdrage van Cor Smit over de Spaanse griep in dit *Jaarboekje*.

9 P. H. van Thiel, *Anopheles en malaria in Leiden en naaste omgeving* (Leiden 1922).

10 Zie voor de negentiende eeuw: H.D. Tjalsma, 'De bevolking' in: R.C.J. van Maanen, B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3, 1795-1896* (Leiden 2004) 47-51.

De Meester van Alkmaar, 'Het verzorgen van de zieken', onderdeel van 'De zeven werken van barmhartigheid'; 1504, olieverf op paneel. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Pestepidemieën in Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw

Een terugblik vanuit coronatijd

Rudolph Ladan

Rudolph Ladan schreef *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen*. Van zijn hand is ook de website over het Leidse bier en zijn brouwers in de middeleeuwen: bierhistorieleiden.nl.

De Covid-19-epidemie nodigt uit om te kijken naar grote uitbraken van infectieziekten in het verleden. De pest dringt zich dan al snel op. Van alle besmettelijke ziekten die de afgelopen eeuwen heersten is het zonder twi-
fel de pest die zich vooraan in het collectieve geheugen heeft genesteld.¹ Deze bijdrage gaat over de pestepidemieën die Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw troffen.² Hoe vaak kwam in Leiden een pestepidemie voor, hoe was de zorg voor pestzieken ingericht, welke maatregelen nam het stadsbestuur om de ziekte te bestrijden en hoe erg ontregelde een pestepidemie de stedelijke samenleving?

De ziekte pest

De pest wordt veroorzaakt door de bacterie *Yersinia pestis*. Deze bacterie leeft op knaagdieren en hun vlooiën. In Europa waren ratten de gastheren van de vlooiën. Van deze dieren maakt de ziekteverwekker de sprong naar mensen. Besmette vlooiën die bloed drinken bij mensen dragen de bacterie over.

De twee vormen van pest die het vaakst voorkomen zijn builenpest en longpest. Bij builenpest krijgt de patiënt koorts en koude rillingen, hoofdpijn en zwakte. Door aantasting van de lymfeklieren vormen zich pijnlijke, donkere knobbels in de liezen, nek en oksels. Builenpest vormt tegenwoordig ongeveer 70 procent van de besmettingen. Zonder modern-geneeskundige behandeling overlijdt 40-60 procent van de zieken, gewoonlijk binnen een week. Directe besmetting van mens op mens komt bij builenpest niet voor. De tweede vorm is longpest, die ontstaat als pestlijders met abcessen in hun longen de besmetting op andere mensen overbrengen door hoesten, niezen en lichamelijk contact. Dat is dezelfde manier van besmetting van mens-op-mens als bij Covid-19. Patiënten met longpest sterven binnen enkele dagen. De sterfte aan longpest ligt – onbehandeld – rond de 95%.

In de vijftiende en zestiende eeuw had men geen weet van bacteriën. Bedorven, ziekma-

kende lucht zag men als de belangrijkste directe veroorzaker van pest. Als diepere oorzaak zag men pest als de straf van God voor een zondige levenswijze. De tijdgenoot reageerde met uiteenlopende maatregelen op die oorzaken. Met praktisch optreden tegen de ziekmakende dampen, zoals het sprenken van water met azijn op de vloer om de lucht in huis te zuiveren. Door tijdelijk de stad te ontvluchten. Met bidden om niet getroffen te worden door de ziekte. Met processies om gezamenlijk God te bewegen de bevolking te sparen van onheilen. Zo trok in pestjaar 1509 een processie door de Leidse straten om te vragen een eind te maken aan de overstromingen die grote stukken van Holland onder water hadden gezet, om de heersende pest te stoppen (*'dat god die plaghen vander pestelencie van ons trecken'*) en om de vrede en rust in het land te bewaren.³

De Zwarte Dood en daarna

In het midden van de veertiende eeuw maakte Europa kennis met de pest. In enkele jaren tijd, van 1348 tot 1352, trok de pest van zuid naar noord door heel Europa, van stad tot stad, van dorp tot dorp. Deze pandemie kreeg in de negentiende eeuw de naam 'Zwarte Dood'. Een kwart tot eenderde van de bevolking van Europa overleed, naar schatting zo'n 25 miljoen mensen. Na de Zwarte Dood bleef de pest ruim 300 jaar aanwezig in Europa. Epidemieën van kleine en grote omvang volgden elkaar met regelmaat op. In veel streken bereikte de bevolking pas eeuwen later weer de omvang die zij had in het begin van de veertiende eeuw.⁴ De Republiek werd voor de laatste keer door

pest getroffen in de jaren 1660. In Zuid- en Oost-Europa waren er in de achttiende eeuw nog pestepidemieën.⁵ Daarna is de pest niet meer in Europa voorgekomen.

Buiten Europa bestaat de pest nog steeds, in stand gehouden door besmette populaties knaagdieren in Noord- en Zuid-Amerika, Afrika en Azië. Tegenwoordig kan de pest goed worden bestreden met antibiotica. Daarvoor is wel een snelle diagnose en behandeling nodig, wat in afgelegen gebieden niet makkelijk is. Van 2010-2015 raakten er op de wereld ruim 3200 mensen besmet, van wie er 584 overleden. Vaak zijn dit individuele gevallen, maar in Afrika en Zuid-Amerika komen grotere uitbraken voor. De meest recente was in 2017, in Madagaskar. Van bijna 2500 zekere en mogelijke pestzieken overleden er 209. In de zomer van 2020, tijdens de Covid-19-epidemie, vond in de Democratische Republiek Congo een kleine uitbraak plaats met 9 doden.⁶

Pestepidemieën in Leiden, een overzicht

We zoomen in op Leiden. Het is niet aan te tonen dat Leiden werd getroffen door de Zwarte Dood (circa 1350), maar dat betekent nog niet dat de stad de dans was ontsprongen. In 1360 is in ieder geval in de streek rond Leiden pest gedocumenteerd. De epidemie van 1368-1369 is de eerste die aantoonbaar in Leiden heerste.⁷ In 1664 trof de pest Leiden voor de laatste keer, als onderdeel van de laatste pestgolf die in dat decennium in de Republiek toesloeg.⁸ In deze drie eeuwen tussen verschijnen en uitdoven maakte Leiden met regelmaat een epidemie

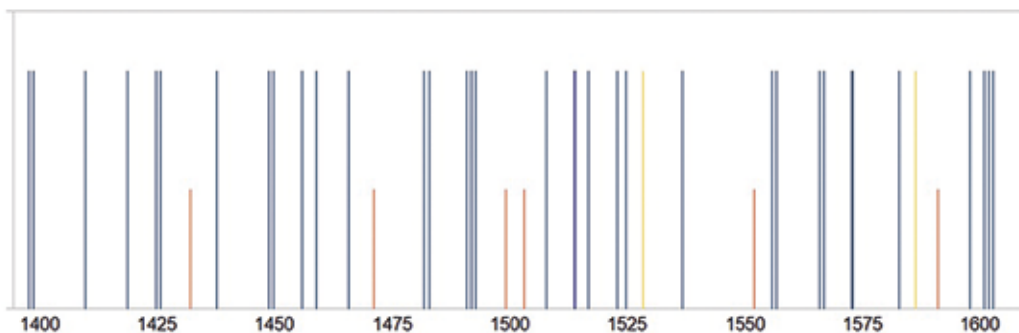
Beeldje van St. Rochus, beschermheilige tegen de pest, 1500-1575. Opgegraven in 2017 op de Garenmarkt. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

mee. We kijken nu naar de pestepidemieën die de stad in de periode 1395-1610 troffen.⁹

Een speurtocht in het Leidse archief

Hoe kom je aan een overzicht van twee eeuwen pestepidemieën? De eerste stap is het identificeren van jaren met 'ongewoon' hoge sterfte in de stad. Dat kan door bron-

nen te gebruiken die over een reeks van jaren schommelingen in de sterfte laten zien. Geschikt voor dit doel zijn de jaarlijks fluctuerende aantallen overlijdens van begunstigers van de Pancraskerk en van uitgekeerde legaten ten gunste van het Catharinagasthuis en het weeshuis. Veel informatie geven ook jaarlijks wisselende aantallen begrafenissen (van armen) op het kerkhof van het Gasthuis en het kopen of laten maken van doodskisten. Een getallenvoorbeeld uit het jaar 1467: 14 overleden begunstigers van de Pancraskerk, tegen 5 het jaar daarvoor en 6 het jaar daarna. Van deze 14 overleed de helft aan de pest. 120 mensen lieten in hun testament geld na aan het Catharinagasthuis, tegen 34 legaten het jaar daarvoor. Op het gasthuiskerkhof werden 81 graven gedolven, veel meer dan de 28 graven het jaar daarvoor. De reeksen tonen dus 'oversterfte' in bepaalde jaren aan. Samen geven zij een dwarsdoorsnede van de bevolking: de bovenlaag, de middenklasse en de sociaal-economische onderlaag zijn allemaal vertegenwoordigd. En om vooruit te lopen op de pest als oorzaak van sterftepijken: tijdens pestepidemieën blijkt dat de verschillende reeksen vaak tegelijk hoge waarden laten zien. Dat betekent dat de pest onder alle lagen van de bevolking huishield. Het resultaat van deze exercitie is een lijst van jaren met pieksterfte. Over de daadwerkelijke aantallen slachtoffers zouden we voor de vijftiende en zestiende eeuw op basis van de beschikbare bronnen hooguit kunnen speculeren. Wel is evident dat sommige pestepidemieën, bijvoorbeeld 1439 en 1509, ernstiger waren dan andere. (Om een getalsmatige indruk te krijgen hoe de pest in Leiden kon

Overzicht van sterftepieken in Leiden in de periode 1395-1610 als gevolg van pestepidemieën (blauw), andere infectieziekten (geel) en onbekende oorzaken (rood).

huishouden is het nodig uit te wijken naar een andere periode. Voor de pestjaren 1624/25, 1635 en 1655 is becijferd dat de stad werd getroffen door een oversterfte van resp. 17, 27 en 15 procent van de bevolkingsomvang.¹⁰⁾

Stap twee is nagaan wat er aan de hand was in de jaren met pieksterfte. We nemen aan dat pest de schuldige was als expliciet melding werd gemaakt van overlijdens aan de pest, als het stadsbestuur maatregelen tegen de pest nam of als de sterfte geconcentreerd was in de late zomer/ najaar, het typische pestseizoen. In deze maanden waren er veel vlooien, de overbrengers van de ziekte. We houden het op pest als de bronnen spreken van *pestelencie*, *die sterf*, *gave Gods of heete siecte*. Overigens, de tijdgenoot zag haarscherp of een infectieziekte afweek van het normale beeld. In 1529 trof de Engelse zweetziekte de inwoners van Leiden.¹¹⁾ Het was voor iedereen helder dat dit geen pest was. Chirurgijn Wouter Henriksz sprak van 'de nieuwe ziekte'.¹²⁾ Dysenterie, een besmettelijke, bloederige darminfectie, was duidelijk te onderscheiden van andere ziekten en werd het *rode melisoen* genoemd.¹³⁾

Frequentie van de pestepidemieën

Leiden maakte 23 keer een één- of meerjarige pestepidemie mee in de jaren 1395-1610. Twee sterftepieken waren zeker te wijten aan een andere infectieziekte, in 1529 (Engelse zweetziekte) en 1587 (dysenterie) (jaartallen cursief in het overzicht). Voor zes sterftepieken vonden we geen afdoende verklaring (jaartallen tussen haakjes).¹⁴⁾ Het totaaloverzicht: 1399-1400, 1411, 1420, 1426-1427, (1433), 1439, 1450-1451, 1457, 1460, 1467, (1472), 1483-1484, 1492-1494, (1500), (1504), 1508-1509, 1515, 1518, 1524, 1526, 1529, 1538, (1553), 1557-1558, 1567-1568, 1574, 1584, 1587, (1592), 1599, 1602-1604.

De 23 één- of meerjarige pestepidemieën besloegen in totaal 34 jaren, dat is 16 procent van de bestreken 216 jaren. Alle 31 sterftepieken hierboven samen tellen op tot 42 jaar (19 procent). De intervallen tussen de pestepidemieën wisselden. Soms volgde een crisis al na enkele jaren op de voorgaande, soms zat er (veel) meer tijd tussen. Elke generatie maakte één of meer epidemieën mee. En het was elke keer weer afwachten hoe lang een epidemie zou duren. Een 'tweede golf' was

geen onbekend fenomeen. Meerjarige sterftepieken waren steeds pestepidemieën.

Voor zes mortaliteitscrises, hierboven de jaartallen tussen haakjes, is geen duidelijke oorzaak aan te wijzen. Misschien waren zij ook te wijten aan een infectieziekte, maar kan oorlogsgeweld of hongersnood de reden zijn geweest? Oorlogshandelingen leidden niet tot pieksterfte onder de bevolking. In 1420 werd Leiden belegerd, maar de pieksterfte in dat jaar begon in augustus, het klassieke pestseizoen, nadat de stad zich al had overgegeven. Militaire expedities zorgden ook niet voor grote aantallen doden. Ook tijdens het beleg van 1573-1574 was het effect van het wapengeweld te verwaarlozen in vergelijking tot de sterfte door pest en hongersnood.¹⁵⁾

Dat laat hongersnood over als mogelijke oorzaak van pieksterfte. Brood en bier waren de pijlers van het middeleeuwse dieet, aangevuld met andere levensmiddelen voor zover het budget dat toeliet. Een verstoring van de aanvoer van graan door misoogsten, oorlog of speculatie leidde onmiddellijk tot prijsstijgingen en daardoor honger. Een 'duurtejaar' noemde men zo'n jaar waarin honger heerste. De armen leden het meeste onder hoge voedselprijzen. Leiden werd in de vijftiende en zestiende eeuw tussen de 20 en 25 keer getroffen door een duurtecrisis.¹⁶⁾ Van de sterftepieken met 'onbekende oorzaak' is voor enkele hongersnood uit te sluiten. Zo viel de sterftepiek 'met onbekende oorzaak' in 1472 niet in een duurtejaar en stierven toen juist veel begunstigers van de Pancraskerk. Dat waren beslist geen armen. Voor de pieksterfte in 1553, die midden in

enkele duurtelaren valt, is een hongersnood als oorzaak van de pieksterfte wel denkbaar. De slotsom is dat hongersnood geen grote rol lijkt te spelen als veroorzaker van de hierboven genoemde mortaliteitscrises. Wel ging een hongersnood een aantal keren vooraf aan een pestepidemie. Het lijkt erop dat hongersnood het uitbreken van pest begunstigde, omdat ondervoeding de weerstand verzwakte.

We concluderen dat de sterftepieken in Leiden grotendeels op het conto van infectieziekten waren te schrijven en dat pest de grote boosdoener was. Ook voor de sterftepieken zonder duidelijk aanwijsbare oorzaak lijken infectieziekten de meest aannemelijke verklaring.

Grote ziektelast

De pest maakte veel slachtoffers. Maar niet iedereen overleed, er waren ook mensen die herstelden, *van de pestelencie opstonden* noemde men dat.¹⁷⁾ Zieken deden een beroep op verzorging, konden niet werken en beperkten de bewegingsvrijheid van hun niet-zieke huisgenoten. We memoreerden al dat bij builenpest, de meest algemene vorm, zonder moderne medische hulp 40-60 procent van de patiënten overlijdt en bij longpest zelfs rond de 95 procent. Bij builenpest stond elk sterfgeval dus voor ongeveer twee zieken. Of, andersom geredeneerd, in theorie had een zieke met builenpest een fifty-fifty kans om te overleven. In theorie, want ook toen gold dat leeftijd, conditie en onderliggende ziekten invloed hadden op de sterftekans. Losse vermeldingen geven inkijkjes in die ziektelast. Zo kreeg in 1467 een vader

Een medicus neemt de pols op van een zieke in de bedstede. Detail van 'Het verzorgen van de zieken', onderdeel van 'De zeven werken van barmhartigheid' door de Meester van Alkmaar, 1504, olieverf op paneel. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

de pest en herstelde, zijn kinderen werden ook ziek en overleden.¹⁸ In 1484 overleed een vrouw, haar man werd weer beter.¹⁹ In datzelfde jaar mocht de vroedschap niet bijeen komen bij Jan van Lokhorst, omdat zijn moeder ziek lag.²⁰ Hoe tuigde de stedelijke samenleving de zorg op voor al die zieken?

De zorg voor de pestzieken

In Leiden functioneerde een heel systeem van stedelijke gezondheidszorg. Vanzelfsprekend was dat in beginsel gericht op alle medische problemen, maar er waren ook voorzieningen die speciaal gericht waren op de pest.

Een zieke werd in het normale geval door de eigen familie thuis verpleegd. In het eigen huis kon de patiënt alle beschikbare zorg krijgen: verpleging en medische behandeling. Wie dat kon betalen, huurde thuis een professionele verpleegster in, een *bewaarster*. Zo werd in 1518 kleermaker Pouwels in zijn huis door bewaarster Katrijn Jacobsdr verpleegd tot hij stierf aan de pest.²¹ Op de particuliere markt van de professionele verpleging waren ook Cellebroeders actief. Deze kloosterlingen richtten zich op het verzorgen van pestzieken en het begraven van pestdoden. Ook namen zij tegen betaling in hun klooster pestlijders en geesteszieken op.²² Het weeshuis bracht besmette kinderen tegen beta-

ling onder bij gastgezinnen.²³ Een vrouw had pestzieken *herberget ende logiert* in haar huis, woorden die ook een vergoeding suggereerden.²⁴ Particulieren verdienden zo een centje bij. Arme inwoners van Leiden en reizigers, die niet konden terugvallen op opvang thuis, konden terecht in het gasthuis.

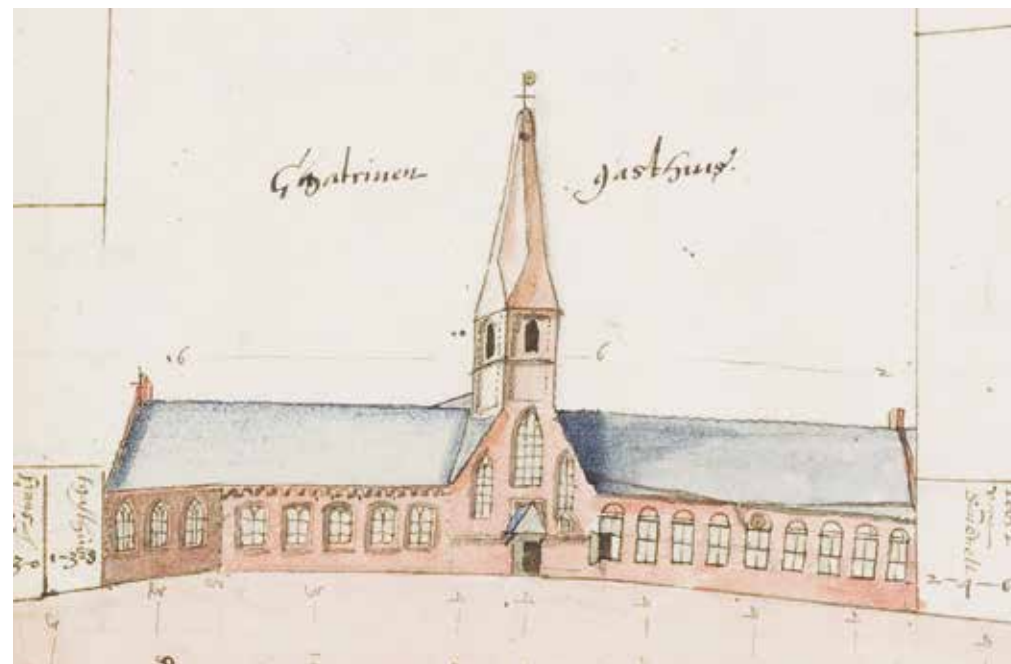
De medische behandeling van (pest)zieken was in handen van *doctores medicinae* en chirurgijns. De doctor *medicinae* was de hoogontwikkelde, universitaire opgeleide medicus, die zich bezig hield met het stellen van diagnoses, het voorschrijven van geneesmiddelen en het geven van adviezen over de preventie van ziekten. De voorgeschreven geneesmiddelen werden vervolgens door een apotheker

gemaakt. De chirurgijn was de praktische ambachtsman, veel meer gericht op de buitenkant van het lichaam, en dus de aangewezen man om wonden te verzorgen, zalven aan te brengen, te purgeren en pestbuilen open te snijden als zij 'rijp' waren. Er waren continu meer chirurgijns dan *doctores medicinae* in de stad actief. De chirurgijns verrichtten het leeuwendeel van de medische zorg voor pestzieken. Procedures over achterstallige betalingen voor medische diensten gingen dan ook meestal over hun werk. Zo ging in december 1467 chirurgijn Dirc Bouwensz achter zijn loon aan voor het *meesteren* (behandelen) van

Clais Jan Bouwensz en diens oudste dochter *van de pestelencie*.²⁵ Vroedvrouwen kregen in hun werk ook te maken met zwangere vrouwen en kraamvrouwen met pest. Voor mensen die deze diensten niet konden betalen, zorgde de stad voor basisvoorzieningen. Armen en reizigers kregen zo toch toegang tot een chirurgijn of een vroedvrouw.

Stadschirurgijn en pestmeester

Al voor 1400 functioneerde in Leiden een stadschirurgijn. Hij werd aangesteld en betaald door het stadsbestuur en had als taak de zorg voor de zieken en gewonden in het

Het Catharinagasthuis op de Breestraat, na de verbouwingen uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Tekening in het Stratenboek van Salomon Davidsz van Dulmanhorst en Jan Pietersz Dou, 1588-1597. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv.nr. 5153.

grote Leidse gasthuis, het Catharinagasthuis op de Breestraat.²⁶ Zijn werk als de chirurgijn in het gasthuis bracht ongetwijfeld ook de behandeling van pestzieken mee, maar pas laat in de vijftiende eeuw geven de bronnen daar iets over prijs. In juni 1481 gaf de vroedschap goedkeuring om meester Ewout Wel tot stadschirurgijn te benoemen. Er moesten met hem nog wel voorwaarden gemaakt worden *van pestellencie*.²⁷ Dat moeten we ongetwijfeld zien als een wens dat Ewout Wel zich niet zou onttrekken aan de zorg voor de zieken in het pesthuis binnen het Catharinagasthuis. Later was die pestzorg steeds uitdrukkelijk een vaste taak van de stadschirurgijn. Dit aspect van hun functie leidde meermaals tot gemopper, omdat de plicht om pestzieken te behandelen de stadschirurgijns klanten kostte in hun particuliere praktijk. Mensen vermeden de stadschirurgijns, ongetwijfeld uit angst voor besmetting.²⁸

In de laatste decennia van de zestiende eeuw werd de pestzorg afgesplitst van het takkenpakket van de stadschirurgijn. Dat ging stap voor stap. In februari 1570 wees het bestuur een chirurgijn aan als ‘adjunct’ van de stadschirurgijn, belast met de zorg voor pestlijders.²⁹ Vanaf 1580 wordt meester Jan Adriaensz genoemd als *pestmeester*, de aanduiding voor een chirurgijn in stadsdienst met als opdracht de pestzorg. De stadschirurgijn betaalde Jan uit zijn eigen salaris.³⁰ Als laatste stap stelden de burgemeesters en het bestuur van het Catharinagasthuis meester Jan Adriaensz in juli 1583 officieel aan als de pestmeester van de stad Leiden en het Catharinagasthuis, met een eigen taakopdracht en een eigen salaris. Hij kreeg als werkterrein de besmettelijke

ziekten pest en het *rode melisoen* (dysenterie). De pestmeester moest op aanvraag beoordelen of iemand leed aan een van deze ziekten en zo nodig toestemming geven tot opname in het pesthuis. De zieken in het pesthuis zou hij twee keer per dag bezoeken, verbinden en doen wat verder nodig was. Thuiswonende armen zou hij op verzoek in hun huis verzorgen. Deze diensten werden gratis aangeboden. Maar als later zou blijken dat iemand het wel had kunnen betalen, dan zou die alsnog een rekening krijgen.³¹

Stadsvroedvrouw en pestvroedvrouw

In 1463 kreeg Margriete Wechels, een hooggekwalificeerde vroedvrouw uit Antwerpen, een contract voor tien jaar als de eerste stadsvroedvrouw van Leiden.³² Haar aanstelling was hard nodig, vanwege het – volgens de tijdgenoot – lage niveau van de verloskundige zorg in de snelgroeiende industriestad Leiden. Haar taakopdracht uit 1463 zweeg over pest, omdat pest op dat moment niet het probleem was dat om een oplossing vroeg. Na afloop van haar contract duurde het tot 1524 voordat Leiden opnieuw een stadsvroedvrouw aanstelde. Nu kwam in de taakopdracht te staan dat zij geen vrouwen zou mogen weigeren die leden aan welke ziekte dan ook. Vanaf dat moment maakte pestzorg steeds een vast onderdeel uit van het werk van de stadsvroedvrouw. En hoewel die taak zwart-op-wit was vastgelegd, zagen stadsvroedvrouwen geregeld kans tijdens pestepidemieën een loonsverhoging af te dwingen. Net als de stadschirurgijns misten zij inkomsten omdat zij werden gemeden vanwege hun bezoek aan huizen met pest. En als stadsvroedvrouw waren zij verplicht pestlijd-

sters te helpen, in tegenstelling tot de andere Leidse vroedvrouwen.

Tijdens de pestepidemie van 1599 deed ook stadsvroedvrouw Catrijn Cornelisdr zo’n poging om haar positie te verbeteren. Dit keer lukte het niet. Het stadsbestuur wees het verzoek af en stelde in plaats daarvan in augustus 1599 drie andere vroedvrouwen als pestvroedvrouw aan, Dirckgen Woutersdr, Adriaentgen Pietersdr en Rusgen Tonisdr.³³ Zij moesten uitsluitend zwangeren en kraamvrouwen met pest bijstaan, en mochten andere vrouwen niet assisteren. Net als bij de stadschirurgijn en de pestmeester, werkten er nu stadsvroedvrouwen en pestvroedvrouwen naast elkaar. In augustus 1600 werd alleen de aanstelling van Rusgen Tonisdr verlengd.

Gasthuis en pesthuis

Het Catharinagasthuis heeft ongetwijfeld al eerder (arme) pestzieken opgenomen, maar dat is tot medio vijftiende eeuw niet gedocumenteerd. In 1454/55 werd er op het gasthuisterrein druk gemetseld en getimmerd. Dat zal voor het pesthuis zijn geweest, dat in 1458/59 voor de eerste keer werd genoemd.³⁴ Waarschijnlijk had dit pesthuis de vorm van een ziekenzaal met een aantal bedsteden. In 1526 kocht het stadsbestuur het in verval

geraakte klooster Lopsen, dat net buiten de stadsmuren lag. Het werd een dependance van het Catharinagasthuis. Het bestuur preees de goede lucht buiten de stad.³⁵ Ongetwijfeld vond men de ligging buiten de stadsmuren ook een voordeel met het oog op de besmettelijkheid. De kloostergebouwen werden in 1529 al gebruikt tijdens het heersen van de Engelse zweetziekte.³⁶ De verbouwing duurde even, maar in 1531/32 werden onder meer 13 bedsteden gemaakt. Tijdens de pestepidemie van 1538, de eerste na 1526, was Lopsen druk in gebruik. Waarschijnlijk kwamen er een ziekenzaal én een pesthuis in het voormalige kloostercomplex. In 1539/40 werd het dak van het pesthuis gedekt met leien.³⁷ De Cellebroeders

De nog steeds bestaande voormalige ziekenzaal voor pestlijders in het Ceciliaagasthuis (het huidige Rijksmuseum Boerhaave). Tegen de wanden stonden bedsteden. De hooggeplaatste ramen waren bedoeld om de zaal goed te kunnen ventileren, tegen – volgens de medische leer van die dagen – ziekmakende bedorven lucht. Foto vermoedelijk 1955-1960. Collectie Rijksmuseum Boerhaave, Leiden.

hadden ook een pesthuisje, op het terrein van hun klooster op de huidige Kaiserstraat.³⁸

In 1570 werd Lopsen afgestoten, en daarmee ook het pesthuis buiten de stadsmuren. Pestzieken kwamen weer in het Catharinagasthuis aan de Breestraat. Tegen het eind van de eeuw werd besloten het voormalige Ceciliaklooster in de Camp te verbouwen tot een pest- en dolhuis, een combinatie van pesthuis en ‘cellen’ voor geesteszieken. De hoogleraren van de jonge Leidse universiteit adviseerden in 1598 over de optimale inrichting. Enkele jaren later was de verbouwing klaar.³⁹ De – nog steeds bestaande – pestzaal in het Ceciliagasthuis kreeg 13 bedsteden.⁴⁰

De structurele capaciteit voor de opvang van pestzieken werd tijdens epidemieën aangevuld met tijdelijke opvang. Dat weten we omdat op een avond in 1518 een zekere Claes Pietersz, bijgenaamd *Schitebruck*, zich ernstig misdroeg in een tijdelijk ziekenzaaltje. Hij ging tekeer in een toren op het huidige Galgewater waar een aantal pestzieken lag onder de hoede van twee Cellebroeders.⁴¹ Ongetwijfeld waren er meer van zulke tijdelijke voorzieningen. Elke epidemie vraagt om extra ‘bedden’.

Maatregelen door het stadsbestuur

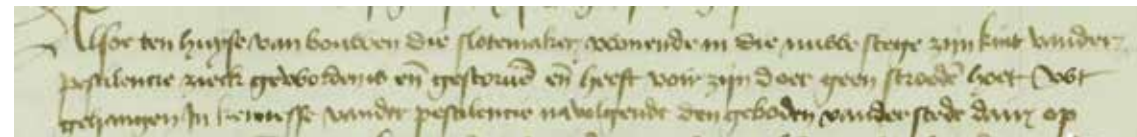
Met de aanstelling van stadschirurgijns, pestmeesters en stads(pest)vroedvrouwen, en het toezicht op het gasthuis, zorgde het stadsbestuur voor een aantal medische basisvoorzieningen. Wat deed het bestuur verder tegen de pest? In de vijftiende en zestiende eeuw was de bestrijding van de pest een lokale zaak. Elke Hollandse stad trad zelfstandig op. Dat gold overigens voor de gehele stedelijke gezondheidszorg. Er was niet of nau-

welijks samenwerking met andere steden en evenmin regie van een hogere overheid. Dat kwam omdat de steden de eenheden van bestuur waren binnen het gewest Holland. Pas later, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, formuleerden de Staten van Holland een gewestelijk beleid tegen de pest.⁴² Tot die tijd nam het stadsbestuur grofweg de positie in die tijdens de coronacrisis werd vervuld door de Nederlandse regering.

Bij het besturen van de stad was gezondheidszorg geen zelfstandig, politiek item. Het stadsbestuur voelde zich verantwoordelijk voor het ‘algemeen welvaren’ van de stad, met als grote aandachtspunten de veiligheid en openbare orde, het stedelijke economisch leven en een goed beheer van de stedelijke financiën. Acties op het terrein van de gezondheidszorg waren vooral bedoeld om de goede gang van zaken in de stad te bevorderen. Op medisch terrein bood het stadsbestuur basisvoorzieningen, zoals de functie stadschirurgijn, en was verder vooral actief als crises of ongewenste ontwikkelingen het ‘algemeen welvaren’ bedreigden.⁴³ Dat gold ook voor de pestbestrijding.

De pestordonnanties

Het instrument bij uitstek van de stedelijke overheid in de strijd tegen de pest waren de pestordonnanties, die de bevolking tijdens een epidemie in acht moest nemen. Die bevatten regels die, zodra er pest heerste, vanaf de pui van het stadhuis werden voorgelezen en voor een bepaalde termijn van kracht verklaard; de persconferenties van de regering op tv met het bekendmaken van maatregelen tijdens Covid-19 zijn hiervan een verre echo.

Passage uit de veroordeling van slotenmaker Bouwen uit 1485. Hij had in strijd met de pestordonnanties geen ‘strohoed’ aan zijn huisdeur gehangen, terwijl zijn kind pest had en daaraan overleed. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, Correctieboek C, fol. 141v.

Overtredingen van de regels waren alleen strafbaar binnen die termijnen.⁴⁴ Soms was het nodig de geboden één of meer keren te herhalen. Elke Hollandse stad had deze pestordonnanties, die veel gemeen hadden. Voor Leiden is uit najaar 1508 het eerste samenhangende pakket regels bewaard gebleven.⁴⁵ Al eerder, in ieder geval in 1467 en 1483-1484, werden *geboden van de pestelencie* afgekondigd en enkele overtreders van die regels bestraft.⁴⁶ De kern van de maatregelen was het isoleren van pestzieken en hun huizen. Huizen met pestzieken moesten herkenbaar zijn door het aanbrengen van een ‘strohoed’, een rond teken van stro. Die strohoeden moesten blijven hangen tot zes weken na de dood of het herstel van de zieke bewoners. De ramen en deuren moesten gesloten blijven en bezoek aan dat huis was verboden.

Pestzieken die weer waren opgeknapt, hun huisgenoten en hun professionele verplegers moesten op straat goed zichtbaar een witte stok bij zich dragen, ook zes weken lang na overlijden of herstel. Bepaalde plaatsen in de stad, zoals de drie parochiekerken en de kloosterkerk van de Dominicanessen op het Rapenburg, waren voor hen helemaal verboden gebied, behalve tijdens uitvaarten. Op verschillende momenten werden aanvullende regels afgekondigd, waarvan niet

altijd duidelijk is of die tot het pakket vaste maatregelen gingen behoren. Regels rond begraven waren een constante en groeiden door de jaren heen in aantal. Zo mocht een rouwkleed dat bij een uitvaart was gebruikt om over de doodskist van een overleden pestpatiënt te leggen niet opnieuw in een kerk worden gebruikt.⁴⁷

Een overheid die ziet dat het niet goed gaat grijpt naar de twee middelen die dan openstaan: strenger handhaven en aanvullende maatregelen nemen. Het pestjaar 1509 geeft daarvan een goed voorbeeld.⁴⁸ De eerste gevallen van pest waren in het najaar van 1508, en het bestuur maakte pestordonnanties bekend. In de loop van april 1509 werden de regels herhaald en bepaald dat kinderen uit huizen waar pest heerste zich ook aan de regels moesten houden. Het stadsbestuur had opgemerkt dat er herstellende zieken en hun huisgenoten ‘zonder anderen te mijden en zonder schaamte’ op straat, in de kerk en op de markt kwamen. Het had tot dan toe een oogje dichtgeknepen, maar zou nu strenger gaan handhaven. Om het aangeven van overtredingen te stimuleren kregen verklikkers voortaan meteen het deel van de boete waar zij recht op hadden. In mei werd de pestverordening opnieuw afgekondigd en bovendien vanwege de ‘gevaarlijke tijden’ een instructie gegeven over het veilig afvoeren van

bloed dat was opgevangen bij aderlaten. In juni waarschuwde het stadsbestuur nog een keer dat het strenger zou gaan handhaven. Op 3 september werden voor de laatste keer dat jaar de pestordonnanties in herinnering gebracht, aangevuld en strakke handhaving aangekondigd. Nieuw was het verbod om bloed, gebruikte zwachtels of andere viezigheden van pest- of andere zieken in waterlopen of op straat te gooien. Een andere aanvulling was dat men geen kleden, beddengoed en dergelijke buitenshuis te luchten mocht hangen binnen een maand na het heersen van de pest in een huis. In de loop van 1509 werden ook processies gehouden om goddelijke steun af te smeken, tegen de overstromingen van dat jaar en ook tegen de pest. Het beeld is helder: tijdens deze extreem heftige epidemie probeerde het bestuur enkele keren meer grip op de situatie te krijgen, een situatie die steeds slechter werd. Toch zijn er uit 1509 maar drie veroordelingen bekend van overtredingen van de ordonnaties: voor twee mannen en een echtpaar.⁴⁹ En niet alleen in dit jaar, over de hele periode van twee eeuwen zijn weinig bestrafte overtredingen gedocumenteerd. Dat staat in contrast met de klaagzangen van het bestuur over het gedrag van hun stadgenoten. 'Zij brengen liever zichzelf in gevaar dan de regels te volgen die in hun eigen belang zijn gemaakt', verzuchtte het stadsbestuur in 1526.⁵⁰

Risico's uit de buitenwereld

De pestordonnanties gaven regels voor gebruik binnen de stad. De blik was vooral naar binnen gericht. Wat deed Leiden om de pest

buiten de stadsmuren te houden? De oudste bekende maatregelen waren gericht tegen etenswaren. In 1507 heerste er in Utrecht en omgeving pest. Desondanks kochten Leidse handelaren daar fruit: appels, peren, pruimen. Dat mocht niet meer. Men was ervan overtuigd dat deze vruchten besmettelijk waren.⁵¹ Tijdens de epidemie van 1518 verklaarde Leiden rauw fruit en bedorven voedsel tot riskante goederen. Er kwam een invoerverbod van appels en peren tot 1 november, behalve uit de regio Rijnland. Hier positioneerde de stad zich tegenover haar natuurlijke achterland, waarvan de economische belangen kennelijk werden meegewogen. Alleen voor voedsel, zuivel en vruchten uit huizen met pestzieken in Rijnland gold een absoluut invoerverbod.⁵² Men vreesde in het bijzonder pruimen, die bleven ook later tijdens epidemieën verboden.⁵³ In de jaren vijftig van de zestiende eeuw komt het verkeer van mensen in beeld. Leidse bewaarders verpleegden pestzieken in dorpen in de regio en kwamen ziek terug. Het bestuur moest even zoeken naar de juiste aanpak van dit probleem, en besloot dat de bewaarders twee maanden buiten de stad moesten blijven. Goederen uit huizen buiten de stad waar pest heerste, mochten ook Leiden niet in.⁵⁴

De invloed op de stedelijke samenleving

De epidemieën, soms enkele jaren achtereen, brachten veel persoonlijk leed mee en verstoring van het dagelijks leven in de stad. Denk alleen al aan barbier Daem die *sijn wijf ende alle zijn kinder* verloor in de epidemie van 1483-1484.⁵⁵ De bronnen komen uit de

Een begrafenis in een middeleeuwse stad. Op de voorgrond vier monniken met de kist, waarschijnlijk Cellebroeders. Daarachter de twee schenkers van dit schilderij, een grafmaker en een priester. Detail van 'De zeven werken van barmhartigheid' door de Meester van de Levensbron, ca. 1510, tempera en olieverf op paneel Collectie Rijksmuseum Twente, Enschede (fotografie R. Klein Gotink).

hoek van het bestuur, de administratie en justitie en vertellen heel weinig over angst, leed of verdriet van de toenmalige Leidenaar. De vrees om te sterven of om ziek te worden, spreekt uit dit zeldzame voorbeeld: in 1518 mochten de kerkklokken bij de frequente uitvaarten niet meer luiden. Het was uit vrees dat de klokken zouden scheuren door overbelasting én omdat zieken en anderen het ervoeren als *grote verscrickinge* (verschrikking) *ende verstoringe*. Zolang de epidemie duurde mocht elke kerk in de avond één keer luiden, voor alle doden van die dag.⁵⁶ Een woord als 'verschrikking' is uitzonderlijk in het bestuurlijke proza.

Over de verstoring van het Leidse dagelijks leven in het algemeen is meer te vertellen. Het beeld dat uit de bronnen naar voren komt, suggereert eerder continuïteit dan ontwrichting.⁵⁷ Dat betekent zeker niet dat alles 'gewoon doorliep'. De ordonnaties geboden isolatie van zieken en hun huizen. De spanning tussen die gedwongen isolatie en de noodzaak om geld te verdienen was evident, zeker omdat de gemiddelde Leidenaar niet beschikte over financiële reserves. Niet kunnen of mogen werken leidde in die dagen al snel tot een lege maag. De oudste bekende pestmaatregelen gaan over werk en bedrijf. In het pestjaar 1467 overtrad

voller Jan Noeye het verbod om na sterfte in een huis *neeringe* of *ambochte* in dat pand te doen. Jan Andriesz werd bestraft omdat hij *ter wercke* was gekomen, hoewel kinderen van hem aan de pest waren overleden.⁵⁸ In 1515 werd het bakkers, brouwers, barbiers, bier- en wijntappers expliciet verboden voedsel of drank te verkopen tot zes weken na het verdwijnen van de pest uit hun huis.⁵⁹ Een echte lockdown, in tegenstelling tot maatregelen gericht op individuele zieken en hun huizen, was in de toenmalige stedelijke economie niet goed denkbaar en niet haalbaar. De Leidse consument maakte ondertussen zijn eigen risicoafweging. Dat merkten stadsschirurgijns en stadsvroedvrouwen in hun portemonnee. Vanwege hun verplichting om pestlijders te assisteren, meden mensen hun particuliere praktijk.

De bestuurlijke routines echter liepen door. Bij uitzondering lezen we over het annuleren van een vergadering van een bestuursorgaan. Nog zeldzamer is een kijkje achter de schermen, zoals dit uit 1467. Op 12 juni van dat jaar kondigde het stadsbestuur maatregelen tegen de pest af.⁶⁰ Het werd een stevige epidemie.⁶¹ Het bestuurlijk leven ging in eerste instantie op de oude voet door, op 8 juli vergaderde het Gerecht zoals gebruikelijk in het stadhuis.⁶² (Het Gerecht was het bestuurscollege waarin de vier burgemeesters, de acht schepenen en de schout zitting hadden). In september blijken de burgemeesters, de topbestuurders van de stad, vanwege de pest op hun buitenhuizen te verblijven. Op 11 september 1467 bracht stadssecretaris Jan Philips met een schuit een vergaderstuk naar de burgemeesters Pieter van Zwieten,

op huis Zwieten bij Leiderdorp, en Willem van Boshuizen jr., die in Alphen verbleef. Een dag later reed hij naar Wassenaar, om burgemeester Jan van Zonneveld dezelfde brief te brengen. Deze drie burgemeesters werden uitgenodigd voor een vergadering van het Gerecht op 14 september, met als locatie Mariënpool.⁶³ Dit klooster lag veilig een stuk buiten de stadsmuren. Het patroon herhaalde zich tot begin november. De burgemeesters ontweken de pest. De stadssecretaris reisde met belangrijke documenten heen en weer, met paard en wagen of over het water, net wat het beste uitkwam. Het Gerecht vergaderde buiten de stadsmuren, omdat het *'zeer starff'* (er grote sterfte was). In september en oktober kwam het Gerecht vier keer bijeen in Mariënpool en begin november in het klooster Lopsen, net buiten de Rijsburgerpoort. Op de agenda stonden steeds voor de stad belangrijke economische, financiële en fiscale zaken.⁶⁴ In de marge van de vergadering zullen ze vast en zeker over de pestepidemie hebben bijgepraat. Op 19 december 1467 werd weer op het stadhuis vergaderd.⁶⁵ 1468 bracht geen nieuwe golf. De pest had extra werk opgeleverd voor de stadssecretaris, maar ook in 1467 werden besluiten genomen en uitgevoerd.

Tot slot

Leiden werd in de vijftiende en zestiende eeuw met grote regelmaat getroffen door een pestepidemie. Wie in die tijd volwassen werd, maakte een epidemie mee en wist dat er een volgende zou komen. De stedelijke samenleving zorgde voor structurele voorzieningen, zoals een pesthuis en de aanstelling

van stedelijke functionarissen die ook pestzorg in hun portefeuille hadden. Tijdens epidemieën waren pestordonnanties van kracht, met een door de jaren groeiend pakket maatregelen. Processies trokken door de straten. Beoefenaars van medische beroepen en gastgezinnen boden hun diensten aan. Pestlijders werden verpleegd en behandeld naar de beste inzichten. Het aantal bedden werd 'opgeschaald'.

In een terugblik vanuit coronatijd komen we veel tegen dat we meteen herkennen. 'Social distancing' stond centraal in de pestbestrijding. De kern van de maatregelen in de pestordonnanties was het isoleren van mensen en huizen. Het was verplicht de huizen met pestlijders te markeren met een teken van stro en de deuren en ramen potdicht te houden. Herstelde pestzieken, hun huisgenoten en verplegers, droegen buitenshuis een witte stok om anderen te waarschuwen. Het stadsbestuur bracht het in 1526 kort en helder onder woorden: *ende dat om de zelve ziekte te ontgaen geen beter remedie en is dan te schuwen*.⁶⁶ Vijf eeuwen later klinkt dezelfde gedachte door in 'anderhalvemetersamenleving', het 'Woord van het Jaar 2020'.⁶⁷

De afkondiging van de pestordonnanties werd zo nodig herhaald en de regels aangescherpt en aangevuld. Met een 'tweede golf'

was men goed bekend. De Leidse bevolking hield zich lang niet altijd aan de opgelegde regels, probeerde zelfs bewust de regels te omzeilen. Meer dan eens klaagde het stadsbestuur daarover en kondigde aan strenger te gaan handhaven. Het lage aantal bestrafte overtreeders laat zien dat de handhaving in de praktijk wel meeviel.

De noodzaak om te zorgen voor het dagelijks brood zorgde voor spanning tussen isoleren, afstand houden en de eisen van het economisch leven. Huizen waar pest heerste waren taboe, ook als er een werkplaats of winkel was, en vanuit die huizen mocht men niet op het werk komen. De burgemeesters 'deden aan thuiswerken'. In ieder geval in 1467 werden zij daartoe in staat gesteld door een ijverige stadssecretaris die documenten rondbracht en vergaderingen buiten de stadsmuren regelde. Het was ongetwijfeld slechts weinig inwoners van Leiden gegund om de pest te ontvluchten en hun werk zo in te richten. De bronnen suggereren dat de stedelijke maatschappij doorging met functioneren, ondanks het persoonlijke leed en ondanks de inbreuken op de stedelijke economie. Er zat ook weinig anders op. Daarna was het wachten op de volgende uitbraak. Dat is een verschil met Covid-19. Er was geen equivalent voor een vaccin. Elke pestepidemie moest uitwoeden.

Noten

1 Leo Noordegraaf, Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 95.

2 Deze bijdrage is voor een belangrijk deel gebaseerd op: Rudolph Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012).

3 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Secretariearchief 1253-1575 (SA I), toegangsnr. 0501, inv.nr. 387, fol. 22r.

4 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 44-45.

5 A.H.M. Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat. Overheid en pestbestrijding in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2020).

6 World Health Organization, Plague Outbreak Madagascar, External Situation Report 14, 4 December 2017. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259556/Ex-PlaueMadagascar04122017.pdf;jsessionid=1F262C74F4E01B128C70BD-2F45F6B3DD?sequence=1>. World Health Organization, Disease outbreak news (Plague). <https://www.who.int/csr/don/archive/disease/plague/en/>. Geraadpleegd op 23 december 2020.

7 Dick E.H. de Boer, *Graaf en grafiek: sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978) 69-90.

8 Dirk Jaap Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden 2002) 42-53, aldaar 47.

9 Het overzicht van pestepidemieën is gebaseerd op Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 36-43 en Bijlage 1: 'Mortaliteitscrises in Leiden, 1395-1610', 233-247, aangevuld met Johan de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Amsterdam 2006) 41. De periode 'vijftiende

en zestiende eeuw' is ruim (1395-1610) genomen, met het oog op de epidemie van 1399-1400 en de pest in de jaren 1599-1604.

10 Zie het artikel van Rudi van Maanen over de epidemie van 1669-1670 in dit *Jaarboekje*.

11 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 56-58.

12 ELO, Oud-rechterlijk archief (ORA), toegangsnr. 0508, inv.nr. 42+6, 15-12-1531.

13 Zie bijvoorbeeld: ELO, SA I, inv. nr. 385, fol. 68r-69r (1557).

14 Zie Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 41-43 voor een bespreking van de reeksen met kwantitatieve informatie over sterfte. Jaren waarin de sterfte ten minste 20 procent hoger lag dan het negenjaars-voortschrijdend gemiddelde van een reeks worden beschouwd als jaren met een mortaliteitscrisis. Een overschrijding van ten minste 50 procent betitelen we als een 'ernstige' mortaliteitscrisis. De grafiek in deze bijdrage omvat alle mortaliteitscrises ('sterftepieken') die voldoen aan de norm van ten minste 50 procent overschrijding van het negenjaarsgemiddelde, aangevuld met de pestjaren 1538, 1557-1558, 1567-1568 en 1599, die voldoen aan de norm van ten minste 20 procent overschrijding. Sterftepieken met ten minste 20 procent maar minder dan 50 procent overschrijding en een onbekende oorzaak van de sterfte, zijn niet in het overzicht opgenomen.

15 Th. Wijsenbeek, *Honger*, 3 Oktoberlezing 2006 (Den Haag 2006) 28-29. Rudolph Ladan, *De pest tijdens het beleg van Leiden*, 3 Oktoberlezing 2021, te verschijnen najaar 2021.

16 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 18-19, 60-61. A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: R.C.J. van Maanen, (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 113-149, aldaar 114-115.

17 ELO, ORA, inv.nr. 4C, fol. 112r.

18 ELO, ORA, inv.nr. 4B, fol. 192r.

19 ELO, ORA, inv.nr. 4C, fol. 122v.

20 ELO, SA I, inv. nr. 382, fol. 154v.

21 ELO, ORA, inv.nr. 4F, fol. 145r (1518).

22 De Celrebroeders vestigden zich vóór 1421 in Leiden. S.M.C. Leupen, 'Het Leidse Celrebroedersklooster', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 33-49.

23 ELO, Archief Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis (HGW), toegangsnr. 0519, inv.nr. 1560 (1515/16).

24 ELO, ORA, inv.nr. 4C, fol. 123r (1484).

25 ELO, ORA, inv. 51B, fol. 22r.

26 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 165-179, 185-186.

27 ELO, SA I, inv.nr. 382, fol. 105v.

28 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 179.

29 ELO, SA I, inv.nr. 73, fol. 128v.

30 ELO, Stadsarchief 1574-1816 (SA II), toegangsnr. 0501A, inv.nr. 7451, fol. 51v-52r. ELO, SA I, inv.nr. 74, fol. 190r e.v.

31 ELO, SA I, inv.nr. 61, fol. 92r-93r.

32 D.E.H. de Boer, 'Het Leids medisch "netwerk" omstreeks 1465', *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 60-76. Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 192-201.

33 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 203-204.

34 ELO, Archieven van de Gasthuizen (Ga), toegangsnr. 0504, inv. nr. 2 (1454/55), pag. 76-87; inv.nr. 4 (1458/59), uitgaven, rubriek 18.

35 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 135v-136r.

36 ELO, ORA, inv.nr. 42+6, 15-12-1531.

37 ELO, Ga, inv.nr. 56 (1531/32), uitgaven, rubriek 9; inv.nr. 63 (1538/39), inkomsten, rubriek 1; inv.nr. 64 (1539/40), uitgaven, rubriek 9.

38 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling van het Leidse rechtsge-*

bied tot aan het einde van de gouden eeuw, deel Beschrijving (Leiden 1975) 202.

39 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 98-99.

40 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1614) 94-99. Het Pesthuis aan de huidige Pesthuislaan in Leiden is uit 1661. Het is nooit in gebruik geweest als pesthuis.

41 ELO, ORA, inv.nr. 4F, fol. 147r.

42 Kerkhoff, *Pestbestrijding in de Republiek*, 69-70, 101-118.

43 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 226-229. Janna Coomans, *In Pursuit of a healthy city. Sanitation and the Common Good in the Late Medieval Low Countries* (Amsterdam 2018) 12, 38-40.

44 ELO, ORA, inv.nr. 4F, fol. 20r-20v.

45 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 18r. J.C. Overvoorde, 'Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16de en de eerste helft der 17de eeuw', *Leidsch Jaarboekje* 19 (1923/24) 68-82.

46 ELO, ORA, inv.nr. 4C, fol. 112r, 122v-123r, 126v en 141v (een latere veroordeling uit augustus 1485).

47 Zie voor de afkondiging en de

inhoud van de pestordonnanties en de bestraffing van overtredingen vele plaatsen in: ELO, SA I, inv.nr. 387 t/m 389; ELO, ORA, inv.nr. 4 (serie); ELO, SA II, inv.nr. 14 t/m 17.

48 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 18r-24v (najaar 1508-1509).

49 ELO, ORA, inv.nr. 4F, fol. 20r-20v.

50 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 135v.

51 Noordegraaf, Valk, *De gave Gods*, 145.

52 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 8v, 80r (1507, 1518).

53 ELO, SA II, inv.nr. 16, fol. 226v, inv.nr. 17, fol. 58v (1600, 1604).

54 ELO, SA I, inv.nr. 388, fol. 216v-217r, 220r (1556, 1557). De bewaarders werden met het synoniem *schrobsters* aangeduid.

55 ELO, inv.nr. 943, fol. 6r.

56 ELO, inv.nr. 387, fol. 80v.

57 Anders: Noordegraaf, Valk, *De gave Gods*, 95-96. Zij spreken, voor het hele gewest Holland, van 'algehele ontwrichting'.

58 ELO, ORA, inv.nr. 4B, fol. 189v, 192r. Eerste veroordeling op 8 juli 1467, de tweede pas op 3 februari 1468, omdat Jan Andriesz uit Leiden was gevlucht en later weer terugkeerde.

59 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 48v-49r.

60 ELO, ORA, inv.nr. 4B, fol. 189v, 192r.

61 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 237.

62 ELO, SA I, inv.nr. 537, fol. 53v.

63 ELO, SA I, inv.nr. 567, fol. 3v. De vierde burgemeester, Adriaan van Poelgeest, werd bij deze gelegenheid niet genoemd. Later was Van Poelgeest wel van de partij, maar ontbrak Willem van Boshuizen jr. (hij was waarschijnlijk in Antwerpen, ELO, SA I, inv. nr. 538, fol. 64v-65r). Van Poelgeest verbleef ook buiten de stad, in Warmond (ELO, SA I, inv.nr. 567, fol. 3v).

64 ELO, SA I, inv.nr. 537, fol. 75r, inv.nr. 538, fol. 70v-71r, inv.nr. 567, fol. 3v, 4r-4v, 5r.

65 ELO, SA I, inv.nr. 567, fol. 5v.

66 ELO, SA I, inv.nr. 387, fol. 135v.

67 Verkozen door zowel Van Dale <https://woordvanhetjaar.vandale.nl/nl> als het Genootschap Onze Taal <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/12/26/anderhalvemetersamenleving-ook-woord-van-het-jaar-bij-onze-taal4025240>. Geraadpleegd op 10 januari 2021.

De pest werd in de zeventiende eeuw uitgebeeld door kunstenaars. Theodoor van der Schuer schilderde deze Pestlijders in een gasthuis in 1682, in olieverf op doek (detail). Boven de rechterborst van de liggende vrouw is een pestbuis zichtbaar, net als op de arm van de man in bed. Collectie Museum De Lakenhal Leiden.

“Waer datmen gingh/stont/ofte sach/ Het overal met dooden lach”

De pestepidemie te Leiden, 1635

Art-Jan de Kwant

Art-Jan de Kwant is research master student aan de Universiteit Leiden, gespecialiseerd in de Nederlandse Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw.

*Waer datmen gingh/stont/ofte sach/
Het overal met dooden lach.
Te recht wort vry van meer ghegist/
Om dat dickwils/ in eene kist
Twee/ drie/ waren by een geleyt
Dus kant niet recht worden gheseyt.
De gantsche Stat/ in't ront ghelijck/
Was schier niet als een enckel Lijck:
Boven het aen-gebrocht getal
Voerd' men veel buyten over al.¹*

Dit vers is een onderdeel van *Leydens Suur en Soet*, in 1644 geschreven door Jonas van Gerwen, naar aanleiding van de pestepidemie van 1635. Deze epidemie was zeer dodelijk. Historici hebben geschat dat een kwart tot eenderde van de bevolking overleed, circa 15.000 Leidenaren op een bevolking van circa 46.500-56.000.² In figuur 1 is het verloop van de pestepidemie weergegeven, waaruit blijkt dat de epidemie tussen augustus en december het zwaarst was.³

Waar de gevolgen van de pest aanvanke-

lijk vooral in demografische termen onderzocht werden, verscheen in 1988 een groot onderzoek naar de directe maatschappelijke gevolgen van de pest op basis van rechtsbronnen, stadskronieken, correspondenties, brochures en dagboeken: *De gave Gods* van L. Noordegraaf en G. Valk. Op basis van de angst, maatschappelijke onvrede, economische en politieke problemen en de pestmaatregelen die genomen werden stellen de auteurs dat “de pest de hele samenleving doordrong en een algehele ontwrichting tot gevolg had”.⁴ Dit was de aanleiding voor een debat over de al dan niet ontwrichtende gevolgen van de pest. Zo beargumenteert R. Ladan op basis van onderzoek naar mortaliteitscrises en de reactie van de Leidse samenleving daarop juist “dat de Leidse stedelijke samenleving die terugkerende pest- en andere epidemieën opving zonder wezenlijk ontregeld te raken”,⁵ omdat uit zijn bronnen bleek dat de dagelijkse routines en het economische, sociale en politieke leven door

Leydens Zuur en Zoet
 Lammeyen en t'getal der dooden binnen dezelve
 Stad. Van den 29 April en den Jan 1635
 tot den Jan 1636.

De Pest was van vyf en dertig was.
 Lenden hont en bidagtemet
 Sijns wiste wech op thelme pad
 55 Dorn vyf en vyftig daeren was.
 60 De lende chadder dertig in
 53 De derde wech mer negen min
 63 Sijny begin en t'leest van Sij
 Dertig en vyf hadden Sij
 60 Wech dertig in de tweede wech
 63 De derde vyf daer boven streuk
 De vierde klemt tot aghmaal tien
 80 Allezond wyl t'leest mer en tien.
 Een Sijny nog Sijny afscheyt nam
 552 Het nog tot hondert twaalf kwam
 Slaar Sijny wist wat met toe Straf
 69 Drie en dertig min daeren gaf.
 Het liep wederom op zee Draes
 96 Twintig zenen, de wech daarna
 552 Nog dertien mer, de derde geeft
 Het mer en vast, de Overhant heeft.
 Een Sijny nog was gepassert
 548 Dertig en Leet was t'nog gemeert
 D'Erst in August het wederom
 577 Twintig en Sijzen hooger klom
 De vierde wech Sijny derde mer
 244 Tot dertig en nog Leven mer
 288 Nog dertig agt de wech daar an
 Trof Jonglen oud kind vromen man
 De vierde nog al mer verplet
 377 Nog tagtig en negen liet
 In September was een droef zien
 490 Slaar wist was vyf hondert min tien
 De vierde wech nog niet en daalt
 650 Een Over de Leehondert haalt
 703 De derde Levenhondert een
 Daar was groot kermen en gemeen
 962 De vierde Sijzen hondert twee
 September liet nog merder mer

4762

20104 P

'Leydens zuur en zoet', gedicht van Jonas van Gerwen over de pest in Leiden in 1635. Achttiende-eeuws
 afschrift. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, LB30404pf.

4762

5222 Twaalf hondert twee en twintig stofs
 October wist nog hooger Kofft
 5278 Twaalf hondert twintig en agt
 De derde na nog merder trogt
 5453 Veertien hondert drie en dertig velt
 De derde t'allerhoogste tellt
 5453 Daer een en vyftig op dit pad
 Boven de dertien hondert was
 Waar dat men ging stond of zag
 Het overal met dooden lag
 Se negt word vry van merd gegist
 Om dat dikwylt in een kist
 Twee, drie waren bij een gelint;
 Dits kant met negt wordde gelyt
 De gants. Stad ten rond gelyt
 Was schier niet als een enkel lyt
 Boven het aangebrogt getal
 Vaerde men sel byten overal
 October liet God gena gaf
 5553 Drie hondert dertig agt Kliep af
 November wist trost de doodsperd
 5023 Een hondert twintig en nog Leet
 723 De vierde Levenhondert een
 Het een en twintig daar nog hyl
 De derde nam zo voort byt
 632 Daalt tot Leet hondert twaalf mer
 De vierde is gemindert wech
 483 Was vier hondert tagtig een mer
 504 December wist drie hondert vier
 De vier hem toant wist goedert
 580 Hondert tagtig de wech daar naar
 Waar in een wech verbyden haer
 568 De derde wech nog twaalf min
 Sijnt trogt mer verheugen in
 De vierde wech nog mer afstem
 540 Het toen tot hondert dertig kwam
 God heeft een zware hand gewent
 507 Althondert Leven was t'Landt en

55028

Leiden

Figuur 1. Wekelijks aantal doden gedurende de pestepidemie van 1635. Bron: Registers van te Leiden begravenen, 1635 maart 25 - 1636 oktober. Erfgoed Leiden en Omstreken SA II, inv.nr. 1319.

* De cijfers van de Pieterskerk van deze week zijn niet opgenomen in de registers van begravenen te Leiden.

bleven gaan tijdens de epidemie, dat instituties niet wezenlijk aangetast werden en dat men na de epidemie weer snel het normale leven oppakte.⁶ A.H.M. Kerkhoff beargumenteert op basis van secundaire literatuur over demografisch onderzoek en het handelen van de stadsoverheid tijdens pestepidemieën dat “de indruk [ontstaat] dat de gesel Gods misschien minder verschrikkelijk was, of in elk geval minder ernstig ervaren werd dan sommige hedendaagse auteurs ons willen doen geloven”⁷ en dat “het probleem pest niet als bijzonder urgent of nijpend werd ervaren”⁸ omdat stadsoverheden laks reageerden met het nemen van maatregelen en pestbestrijding ondergeschikt was aan andere belangen, zoals economische.

Toch lijkt de pestepidemie van 1635 in Leiden een grote indruk achtergelaten te hebben, getuige een tweetal bronnen. Zo had Van Gerwen, rederijker en geneesheer te Haarlem, *Leydens Suur en Soet* geschreven, een gedicht over het aantal doden in

1635 in Leiden. Dit gedicht was in Leiden bekend, raakte ook verspreid buiten het gewest Holland en werd tot in de negentiende eeuw gelezen.⁹ Daarnaast schreef Willem van Heemskerk, geboren in 1613 en lakenhandelaar in Leiden, in zijn familie-kroniek over 1635: “In Summa soude ik de hoedanigheid afbeelden, waar in Leijden stond, ik soude dit geheele boeckje te klijn vinden.”¹⁰ De pestepidemie van 1635 was slechts een van de vier publieke gebeurtenissen in zijn leven waaraan hij aandacht besteedde in zijn familie-kroniek. Toen de volgende pestepidemie zich in 1655 aandienende, stond de epidemie van 1635 nog vers in zijn geheugen: “Een ieder schrikte en ’t sidderde teegens de maenden van September en October, uit oorsaack Ao 1635 in die maenden de pestilentie op het heftigste grasseerde.”¹¹ Waar het gedicht van Van Gerwen nog lang gelezen werd, werden ook de verhalen van Van Heemskerk nog lang gememoreerd “tot een Gedagtenis”¹².

Jan van Mieris, Portret van Willem Jacobsz. van Heemskerk, 1685, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal Leiden. Van Heemskerk was een Leids lakenhandelaar die ook belangrijke functies bekleedde in het stadsbestuur. In zijn vrije tijd kalligrafeerde hij glazen bokalen en ander glaswerk met moraliserende teksten. Museum De Lakenhal heeft er verschillende in de collectie.

Dit blijkt uit een achttiende-eeuwse kopie van de kroniek die overgeleverd werd aan een onbekend persoon door Leonard van Heemskerk (1689-1771), de kleinzoon van Willem van Heemskerk.¹³ Als de pestepidemie van 1635 zodanig in het collectief geheugen gegrift stond, is het aannemelijk dat er meer sprake is van ontwrichting dan Ladan en Kerkhoff beargumenteren. De pestepidemie van Leiden in 1635 wordt in dit onderzoek gebruikt als casus om aan de discussie over ontwrichting ten gevolge van de pest bij te dragen.

Vraagstelling

Met de casus van de pestepidemie in Leiden van 1635 wil dit artikel bijdragen aan dit debat door de vraag te beantwoorden in hoeverre er sprake was van ontwrichting in de Leidse samenleving als gevolg van de pestepidemie van 1635. In bovenstaand debat is het echter niet altijd duidelijk wat de auteurs met ‘ontwrichting’ bedoelen. Een samenleving kan op verschillende manieren verstoord raken. Onderzoek naar economische verstoringen ten gevolge van een ramp kan andere conclusies over ontwrichting geven dan onderzoek naar bestuurlijke verstoringen, zoals in dit artikel ook duidelijk zal worden. Om de discussie beter te structureren en vooruit te helpen, zouden historici daarom moeten verduidelijken welke aspecten van ontwrichting van de samenleving zij onderzoeken. In dit onderzoek verwijst ontwrichting naar een sterke tijdelijke of definitieve verstoring van het dagelijks leven en de ontwrichting wordt onderzocht op bestuurlijk, economisch en sociaal vlak.

Om tot een antwoord op deze onderzoeksvraag te komen, wordt gebruik gemaakt van een aantal bronnen. Allereerst zijn er de *Aflezingsboeken*, waarin werd opgeschreven welke maatregelen het Gerecht, bestaande uit de schout, de vier burgemeesters en acht schepenen, bekendmaakte aan de Leidse bevolking.¹⁴ Daarnaast bieden de *Burgermeesters- en Gerechtsdagboeken voor publycken saken*, de vroedschapsnotulen, kerkenraadsnotulen en het universiteitsarchief informatie over de maatregelen tegen de pest en de situatie in Leiden in 1635. Ook de kroniek van Willem van

Heemskerk, en het gedicht en een pamflet van Van Gerwen, zijn belangrijke bronnen voor dit onderzoek, omdat zij, anders dan de officiële bronnen, een meer persoonlijke kijk op de pestepidemie geven. Uiteraard dient er voorzichtig omgegaan te worden met de interpretatie van persoonlijke bronnen, omdat de auteurs mogelijk algemene retoriek over de pest hebben gebruikt voor het beschrijven van hun eigen ervaringen. Toch zijn dergelijke egodocumenten wel interessant, omdat ze een persoonlijke beleving van de epidemie aangeven en de auteurs niet voor niets voor bestaande retoriek gekozen hebben.

Bestuurlijke ontwrichting

Hoewel Kerkhoff schrijft dat de magistraat in Leiden pas in november 1635 begonnen was met het nemen van maatregelen tegen de pest, laten de genoemde bronnen een ander beeld zien. Zo liet het Gerecht de eerste verordeningen met betrekking tot de pest halverwege juli al afkondigen.¹⁵ De eerste publieke aflezing, van 20 juli, volgde op de voorbereidingen van de stadsoverheid, die al in april begonnen waren om de verspreiding van de pest in Leiden te voorkomen. Hiermee liep het Gerecht vooruit op het verloop van de pestepidemie (figuur 1). Zo was het Gerecht tijdens de gehele epidemie voor en achter de schermen bezig met het nemen van maatregelen. Om die aan de bevolking bekend te maken, werden in Leiden de afkondigingen na het luiden van een klok en het verschijnen van het Gerecht afgelezen door een omroeper vanaf de zogenoemde roepstoel aan de pui van het stadhuis. Soms

werden afschriften van de ordonnantiën in de stad opgehangen. Het naleven hiervan liet af en toe wel te wensen over, waardoor het Gerecht de ordonnantiën soms meerdere keren moest herhalen.¹⁶

Hoewel besprekingen met betrekking tot de pest deze maanden domineerden, werden er door het Gerecht ook zaken besproken die niet-pestgerelateerd waren. Zo bleef men tijdens de epidemie wekelijks bijeenkomen om naast de epidemie ook andere lopende zaken zo goed mogelijk af te handelen: er werden mensen gedagvaard vanwege misdrijven, er waren oproepen aan schuldeisers en er werd een ontvanger van de 200e penning aangesteld. Bij de kerkenraad is eenzelfde situatie zichtbaar. De bespreking van pestmaatregelen die genomen moesten worden rondom de kerkdiensten en verzoeken die de kerkenraad deed aan de stadsoverheid met betrekking tot de pest, werden afgewisseld met het afhandelen van niet-pestgerelateerde zaken, zoals verzoeken tot aanneming van nieuwe gemeenteleden na een gesprek met de kerkenraad. Ook de kerkenraad bleef wekelijks bijeenkomen om te vergaderen. Daarnaast waren afgevaardigden van Leiden aanwezig bij de Statenvergadering van Holland, de epidemie in Leiden bracht daar geen onderbreking in. Tot slot ging het Gerecht, toen de pest in december weer aan het afnemen was, over tot de orde van de dag en nam het aantal besluiten en beraadslagingen met betrekking tot de epidemie af.¹⁷

Tijdens de heersende pest wisten de verschillende belanghebbenden die door de gevolgen ervan in hun vak geraakt werden, zoals doctoren, pestmeesters, kerkenraads-

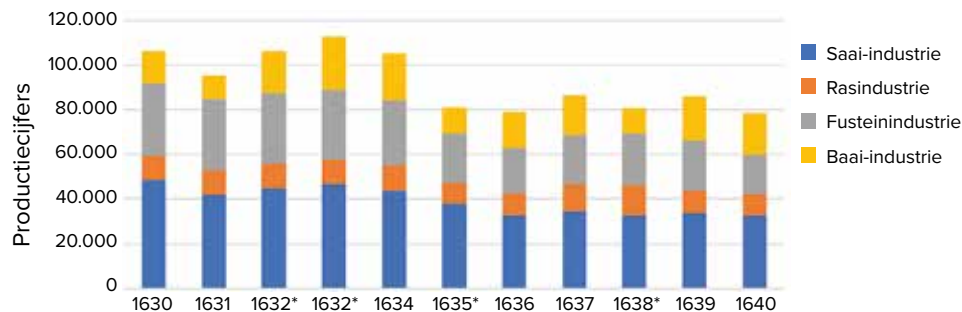
leden en kooplieden, het contact met de stadsoverheid te behouden. Zij schreven het stadsbestuur aan in de hoop dat het bepaalde maatregelen zou nemen. Zo wilde de kerkenraad vanwege de onrust rondom begrafenissen een verbod op het schenken van alcohol bij de kinderbegrafenissen, wat enkele dagen later tot stand kwam. Daarnaast werden er op aanraden van de kerkenraad meer ziektentroosters aangesteld en werd er op aanraden van de pestmeesters lijnwaad ingezameld voor de onvermogen pestzieken.¹⁸ Naast het maken van beleid lag ook de uitvoering ervan in meerdere handen. Kerkmeesters, pestmeesters, heren van de gebuurten, huizittenmeesters, grafmakers en stadstimmerlieden werden ontboden en soms vermanend toegesproken opdat ze de ordonnantiën zouden uitvoeren.¹⁹ Met het vermanend toespreken wilde het stadsbestuur ervoor zorgen dat het pestbeleid sneller en beter van de grond kwam. Zo werd er in september een beroep gedaan op timmerlieden in de stad om te helpen om het nieuwe houten pesthuis zo snel mogelijk af te maken, omdat het aantal zieken en doden hard opliep.²⁰ (Zie artikel in dit *Jaarboekje* van Jan Dröge over het Pesthuis.) Deze contacten, die tussen belanghebbenden en de stadsoverheid onderhouden werden tijdens de pestepidemie, lijken er ook op te wijzen dat er geen ernstige ontwrichting op bestuurlijk niveau was.

Hoewel in sommige andere steden in de Republiek waar in 1635-36 de pest uitbrak de magistraat laks lijkt te hebben gereageerd of zelfs wegvluchtte, waardoor de gangbare bestuurlijke situatie verstoord werd, was dit

in Leiden niet het geval.²¹ De pestbestrijding heeft zeker haar aandacht gevraagd, maar het heeft niet tot een verstoring in de bestuurlijke besluitvorming geleid of tot verdringing van andere onderwerpen die besproken dienden te worden.

Economische ontwrichting

Waar de epidemie niet voor een ernstige bestuurlijke verstoring lijkt te hebben gezorgd, is dat op economisch vlak anders. Volgens de Leidse regenten, in een vergadering van de Staten van Holland, was Leiden ten gevolge van de pest “t’enemael van alle neringe [...] ontbloot.”²² Precieze cijfers over de gehele economie in 1635 zijn moeilijk te vinden, maar onderzoek van N.W. Posthumus en opmerkingen in correspondentie van Constantijn Huygens en de kroniek van Van Heemskerk geven wel een duidelijk beeld van de economische teruggang ten gevolge van de epidemie. Allereerst werd de Leidse export belemmerd door ordonnantie van andere steden. Zo verbood Gorinchem de verkoop van groenten uit Leiden, en Amsterdam verbood de aanvoer van fruit uit Leiden.²³ Amsterdam verbood ook de import van Leidse lakens of andersoortige manufacturen en andere steden volgden dit voorbeeld. Dit leidde tot een dalende vraag naar Leidse producten, wat ook zichtbaar werd in een lagere prijs voor Leidse manufacturen op de Amsterdamse beurs.²⁴ Volgens de magistraten van Leiden zou de textielnijverheid werk hebben gegeven aan 40.000 mensen, die door de maatregelen van andere steden hard geraakt werden. Hoewel het Gerecht maatregelen nam in overleg met de kooplieden

Figuur 2. Productiecijfers textielnijverheid Leiden 1630-1640. Bron: N.W. Posthumus, De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie 3 (Den Haag 1938) 1176-1188.

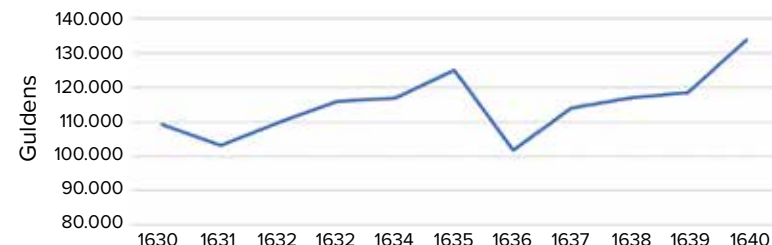
* 1632, 1635, 1638: cijfers van de dekenproductie (onderdeel van de baai-industrie) ontbreken.

om de handel zo veilig mogelijk door te laten gaan, hief Amsterdam het verbod niet op.²⁵ Uit Posthumus' onderzoek naar de productiecijfers van de Leidse textielnijverheid blijkt dat er in 1635 en 1636 een tot wel twintig procent lagere productie lijkt te zijn geweest in vergelijking met de jaren ervoor (figuur 2). In 1637 tekent zich al herstel af, maar het productieniveau in de textielnijverheid van de eerste helft van de jaren dertig werd pas in 1655 weer behaald. Die lange duur van het herstel had te maken met een bredere economische ontwikkeling, die de vraag naar de Leidse producten negatief beïnvloedde. Maar onmiskenbaar zorgde de pestepidemie in 1635-36 voor een acute grote afname van de textielproductie.²⁶

Naast de maatregelen van andere steden nam het Gerecht ook zelf maatregelen die invloed hadden op het dagelijkse economische leven. Zo mochten slagers twee weken lang niet in de vleeshal of in de stallen komen als er in hun huis pest had geheerst. En tot zes weken later mochten er thuis geen bees-

ten worden geslacht. Een andere vleeshouwer moest de beesten dan slachten en verkopen. De epidemie zorgde er ook voor dat de kleerverkopers niet langs de huizen mochten gaan, uit angst dat de pest zich via de verkochte stoffen en kleding zou verspreiden. Daarnaast mochten de huizen waar iemand aan de pest was gestorven niet verhuurd worden tot acht weken na diens overlijden en mocht men geen winkel houden gedurende veertien dagen nadat iemand overleden was in het huis.²⁷ Uit brieven van Huygens blijkt dat de pest zelfs voor kleine zaken al grote gevolgen had. Zo werden bepaalde stukken van Huygens door Leidse klerken niet meer overgeschreven vanwege de pest in de stad.²⁸ Ook was het bijna onmogelijk om contact te leggen met boekhandels in Leiden, voor boeken die Huygens zou willen krijgen.²⁹ Tot slot kwamen pakjes en brieven die vanuit Leiden gestuurd werden ongeopend terug of "wierden ter naauwer noodt ontfangen",³⁰ aldus Van Heemskerk.

Naast de verstoring in het dagelijks economische leven had de pestepidemie ook

Figuur 3. Accijsopbrengst Leiden 1630-1640. Bron: N.W. Posthumus, De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie 3 (Den Haag 1938) 1148-1149.

impact op de accijsopbrengsten van de stad (figuur 3). In 1636 daalde de gehele accijsopbrengst met ruim 18 procent. Dat er in 1635 nog een piek was, was te danken aan de hoge inkomsten op de bieraccijns. De precieze oorzaak hiervan is onduidelijk. De andere accijnsinkomsten waren in 1636 bijna allemaal gedaald, doordat de omvang van de bevolking door de pest afgenomen was. Deze teruglopende opbrengsten betekenen ook dat er een afnemende vraag was en er dus minder goederen verkocht werden, wat wederom duidt op economische ontwrichting ten gevolge van de epidemie.³¹

Het hier geschetste beeld is niet zo donker als hetgeen de Leidse regenten de Statenvergadering van Holland wilden doen geloven: het feit dat het Gerecht maatregelen nam om de economie in peestijd te reguleren betekent dat niet al het werk stil lag. Maar de export van Leidse goederen werd wel degelijk belemmerd, waardoor de productiecijfers en accijsopbrengsten daalden en zelfs boekhandels waren gesloten. Dit duidt niet op het doorgaan van de dagelijkse routines in de stad, maar op een periode waarin de normale gang van zaken ernstig verstoord was.

Sociale ontwrichting

Naast ernstige economische verstoringen had de pestepidemie ook een sociale ontwrichting tot gevolg. Deze was zo groot dat er tientallen jaren na dato nog over gesproken werd, waar de vele eerder genoemde herdrukken van het gedicht van Van Gerwen en de kopie van de kroniek van Van Heemskerk van getuigen. Deze laatste paragraaf zal ingaan op de mate van ontwrichting op sociaal niveau.

Het dagelijks leven

Een eerste teken van sociale ontwrichting blijkt uit de mensen die uit Leiden naar omliggende dorpen gevlucht waren tijdens de epidemie. Een deel van de gevluchte Leidenaren bestond uit professoren en studenten van de universiteit. De curatoren en de rector riepen studenten en professoren wel op om terug te komen, maar dat was niet heel succesvol. Toen professoren in december en januari terugkeerden en college gaven, deden ze dit nog voor maar weinig studenten.³² Daarnaast waren ook anderen uit Leiden gevlucht, zoals blijkt uit een brief die Adriaan van Manmaker schreef aan Huygens: "De pest heeft mij uit Leiden verdreven en ik zit nu te Wassenaer."³³ Volgens Van Heemskerk

werden vervolgens sommige van de huizen, waarvan de bewoners gevlucht of overleden waren, leeggeroofd.³⁴ Hoewel vluchten voor de pest vaak voorkwam, was er ook kritiek op. Zo bekritiseert Van Gerwen in zijn pamflet *Moedt-gevinge, ofte ernstighe overdenckinghe voor de vluchtende, ende alle die meer voor de peste als de sonde vreesen* (1636) de Leidenaren die gevlucht waren voor de pest, onder andere omdat de onderlinge cohesie hierdoor verzwakt raakte.³⁵

Leidenaren die niet konden of wilden vluchten, bleven in de stad, waar ze met de gevolgen van de epidemie geconfronteerd werden. Zo werden gemeenschappelijke maaltijden in de gebuurten verboden, waarmee het normale sociale leven en de sociale contacten verstoord werden.³⁶ Maar bovenal werden achtergebleven Leidenaren dagelijks geconfronteerd met de dood. Zo schrijft Van Heemskerk: “Ik weet verscheijde huijsen, daar 4, 5, 6, ja 7 lijken gelijk boven aarde stonden. Van s’morgens tot s’avonds laat sag bij na niet als baren draagen, kisten kruijen en lijcken draagen [...]’t getal der menschen minderde van dag tot dag.”³⁷ Doordat er veel Leidenaren aan de pest overleden en omdat het de burens waren die de overledenen naar de begraafplaats droegen, was de dood voor de meeste Leidenaren aan de orde van de dag.³⁸ Zo schreef Laurens van Zanten: “De geburen ginghen des avonds niet dan met een bedroeft affscheyd te nemen na ’t bed: want die des avonds sich noch wel te pas bevond/ was des morghens al stijf”³⁹ en Van Heemskerk: “Wanneer men een dag of twee was van huijs geweest, weederom komende, miste men veele ken-

nissen, die men in ’t uitvaren gezond en wel te pas t’huijs had gelaaten.”⁴⁰

Het hoge aantal overledenen zorgde voor een aantal problemen. Ten eerste raakten de graven in de kerk en op de kerkhoven snel vol. Daarom werden er in oktober extra velden buiten de stad aangewezen als begraafplaats.⁴¹ Deze “verhoogde en gebulte kerkhoven”⁴² op de bolwerken van de stad waren tot in 1642 zichtbaar, waarna een deel van de graven geruimd werden en de beenderen elders begraven, en er bomen op de geruimde graven werden geplant.⁴³ Ten tweede werden graven regelmatig geopend om er een nieuwe kist bij te plaatsen, waarbij er ‘quade lucht’⁴⁴ vrijkwam. Tijdens de kerkdiensten zorgden de stank en openstaande graven voor ongemak en onrust. Strenge voorschriften voor het maken en openen van de graven moesten verscheidene keren afgekondigd worden, omdat de klachten bleven komen.⁴⁵ Ten derde was er wanorde bij de begrafenissen. Er waren door de vele begrafenissen, die volgens de stedelijke verordeningen allemaal tussen half twee en half drie plaats dienden te vinden, grote mensenmenigten op de begraafplaatsen. Om dit tegen te gaan besloot de stadsoverheid in september om kinderen jonger dan veertien jaar in de ochtend te begraven. Maar hierdoor nam het drinken van alcohol bij de vele begrafenissen, wat een normaal gebruik was, ook in de ochtend toe. Dat leidde tot ‘onbehoorlike excessen/ inconveniënten/ ende misbruycken’⁴⁶ voor de rest van de dag. Na klachten van de kerkenraad verbood het Gerecht het drinken en schenken van alcohol in de ochtend en raadde men het in de middag af.

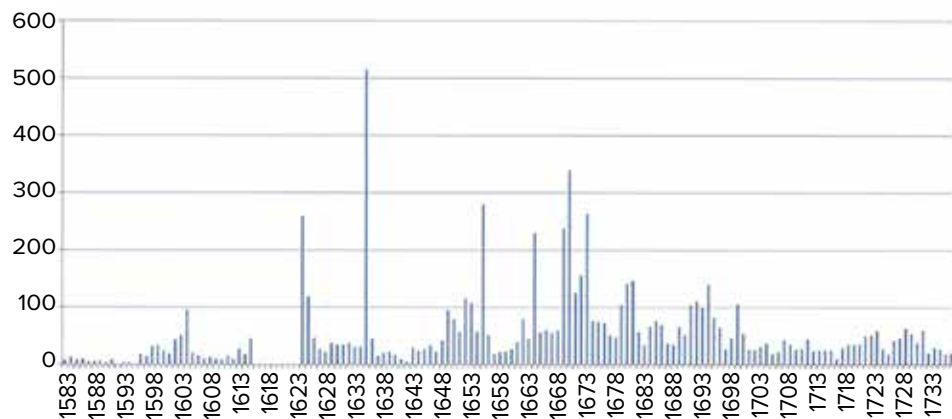
Eenieder moest direct terug naar zijn eigen huis of werk gaan en het was verboden om na de begrafenis mensen uit te nodigen in het huis waar degene overleden was. Met deze maatregelen wilde het Gerecht de wanorde, excessen en grote mensenmenigten bij en na begrafenissen voorkomen.⁴⁷

Waar veel Leidenaren te maken kregen met de epidemie, werden de armen het zwaarst getroffen. Uit de literatuur over de pest in Europa blijkt dat armoede in de vroegmoderne tijd geassocieerd werd met de pest en dat de armen vaak extra getroffen werden door een uitbraak ervan. Zo werden diacóniefondsen voor de armen door de vlucht van rijke burgers die daaraan bijdroegen gestabiliseerd, werd het in pesttraktaten aangeraden om de armen te mijden en zouden armen vanuit medisch oogpunt kwetsbaarder zijn voor de pest vanwege slechtere voeding, hygiëne en huisvesting: pestuitbraken begonnen vaak in drukbevolkte arme wijken.⁴⁸ Ook bij de uitbraak van 1635 in Leiden werden de armen zwaar getroffen. Volgens Van Heemskerk werden er “(bij manquement van kisten) bij d’onvermogenende oude slaapbancken gebruikt”⁴⁹ om hun doden te begraven. De gebuurten moesten bij begrafenissen bijstaan door geld voor te schieten, dat men kon terugkrijgen uit de “gemene beurse”⁵⁰ van de stad als de armen het niet konden terugbetalen. Ook waren er extra steunmiddelen voor de armen nodig tijdens de epidemie. Zo werd er oud lijnwaad ingezameld, was er goedkoop bier, gratis turf en brood in de winter en hoefden de armen geen huishuur te betalen als ze door de pest bezocht waren. Uiteindelijk raakte het geld voor de armen-

zorg wel op, waardoor er meerdere collectes gehouden moesten worden voor de armen.⁵¹ De pest zorgde onder andere door de economische neergang en de extra begrafenis-kosten voor grotere armoede. Om te voorkomen dat het aantal bedelaars van buiten de stad zou toenemen werd het verbod op bedelarij hernieuwd, omdat zij mogelijk de pest weer met zich mee zouden brengen.⁵²

Naast de sociale hulp was er ook medische zorg speciaal voor de armen. Voor hen werd een houten pesthuis buiten de stad gebouwd, omdat het bestaande gasthuis met daarin een ruimte voor de pestzieken te klein was. Dit nieuwe gasthuis werd op 12 november geopend en had ruimte voor tweehonderd personen.⁵³ In de stad waren ondertussen zes pestmeesters aan het werk, die degenen die besmet waren geraakt ten dienste moesten staan. Ook mochten zij “lootgens”⁵⁴ verdelen in hun eigen stads-kwartier, waarmee de meest zieke armen opgenomen konden worden in het pesthuis. Naast de pestmeesters werden er ook extra stads-armendoktoren aangesteld.⁵⁵ Dit betekende niet dat de (arme) Leidenaren altijd een beroep op hen konden doen, want, zoals Van Heemskerk schreef: “De Doctoren die nog overig waeren moesten bij na te post rijden, en moesten al goede kennissen zijn, die de voornaamste konden bekoomen.”⁵⁶

Leidenaren hadden verschillende manieren om met de epidemie om te gaan, zoals het eerder genoemde vluchten en het alcoholgebruik rondom begrafenissen.⁵⁷ Een derde manier was het geloof. Het religieuze leven werd in tegenstelling tot de andere aspecten van het sociale leven niet ontregeld,

Figuur 4. Jaarlijks aantal nieuw ingeschreven kinderen in het weeshuis. Bron: Kees van der Wiel, Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg (Leiden 2010) 39.

Figuur 5. Aantal dopelingen in Leiden 1630-1640. Bron: N.W. Posthumus, De Geschiedenis van de Leidsche laken-industrie 3 (Den Haag 1938) 1197. Dit zijn niet de totale cijfers, daar de remonstrantse en katholieke dopelingen nog niet meegeteld werden: D.J. Noor-dam, 'Demografische ontwikkelingen' in: R.C.J. van Maanen (red.), Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad 2 (Leiden 2003) 41-53, aldaar 46.

maar het bood houvast. Het onheilspellende beeld van kerkdiensten te midden van openstaande en net gedolven graven, waaruit een stank van overledenen kwam, weerhield Leidenaren er niet van om naar de kerk te komen. De pest werd door velen als straf van God gezien, waardoor men tot inkeer moest komen. Hiervoor werden er extra biddagen en “boetpredicatie”⁵⁸ gehouden. Ook gingen huis- en ziekenbezoeken door, ondanks het risico op overdracht van de pest en overlijden en ondanks het ontraden ervan door het Gerecht.⁵⁹

De gevolgen van de pest

De gevolgen van de pestepidemie waren in de jaren erna nog duidelijk merkbaar. Zo was het aantal wezen in één jaar met wel 514 toegenomen (figuur 4). Nog zo’n zeven jaar lang was deze grote hoeveelheid kinderen in het weeshuis aanwezig, en nog jarenlang na de epidemie waren ze zichtbaar in het straatbeeld. Het aantal was zo hoog, dat er geldnood ontstond bij het weeshuis.⁶⁰ De gevolgen van de epidemie waren in de jaren erna ook duidelijk in het lagere aantal dopelingen, wat duidt op een afname van het ge-

boortecijfer (figuur 5). Het aantal dopelingen en daarmee het geboortecijfer herstelde zich wel weer snel door grote immigratie. In 1637 lag het weer op het niveau van 1634.⁶¹

Toen de epidemie over haar hoogtepunt heen was, volgde het ‘puinruimen’: de huizen die leegstonden doordat de bewoners overleden waren, werden met nauwkeurige instructie leeggeruimd en schoongemaakt.⁶² Dat dit een groot aantal huizen betrof wordt duidelijk uit de boedelverkoop uit deze huizen: “door de Groote Sterfte zeyn zoo veel boelhuizen [huis waarvan de inboedel in veiling wordt gebracht] gehouden dat er eene maand is geweest in welke verkocht werden aan roerende goederen voor de somme van 4500 gulden.”⁶³ Samenvattend kan er gesteld worden dat de vele aantallen wezen, de inzinking van het geboortecijfer en de vele boedelhuizen die gehouden werden een indruk geven van de verstoring in het sociale leven als gevolg van de pest.

Conclusie

“De la miserable Leiden, où il ne restera tantost que les morts pour enterrer les morts,”⁶⁴ aldus Huygens, die een zwaarmoedig beeld van Leiden schetste tijdens de pestuitbraak. De epidemie van 1635 was, zeker in de maanden augustus tot en met december, uitermate zwaar. Maar in hoeverre heeft deze nu voor ontwrichting in de Leidse samenleving gezorgd? In dit onderzoek is ontwrichting gedefinieerd als een sterke, tijdelijke of definitieve, verstoring van het dagelijks leven op bestuurlijk, economisch en sociaal gebied. Op bestuurlijk gebied was de stadsoverheid voortvarend in het nemen van maatregelen

ten tegen de pest. Ook tijdens de maanden waarin Leiden het zwaarst getroffen werd, bleef ze beschikbaar voor overleg met een grote groep belanghebbenden, zoals de kerkenraad, pestmeesters en stads-armen-doktoren. Voor het nemen van maatregelen bleef het Gerecht vergaderen en bijeenkomen. Hoewel pestbestrijding de meeste tijd in beslag nam, werden normale politieke zaken ook afgehandeld. De bestuurlijke besluitvorming lijkt dus niet verstoord te zijn geweest, noch heeft de pestbestrijding het bespreken en uitvoeren van andere bestuurlijke onderwerpen verstoord. Op economisch en sociaal gebied is dit beeld anders. Dat het economische leven van alledag ernstig verstoord werd blijkt onder andere uit de belemmering van de export door andere steden, de daling van de productie van de textielnijverheid en de sluiting van de boekhandels. Ook de maatregelen die de stadsoverheid op economisch gebied nam om verspreiding van de pest te voorkomen zorgden voor een verstoring daarvan. Op sociaal gebied is de ernstige verstoring van het dagelijks leven het best te zien. Normale sociale activiteiten zoals gemeenschappelijke maaltijden werden afgeblazen en de dood was aan de orde van de dag. Het aantal begrafenissen, gepaard gaande met grote wanorde, nam toe. Veel huizen stonden leeg doordat inwoners gestorven of gevlucht waren.

De uitbraak van de pestepidemie werd door iedereen gevoeld, maar de armen werden het hardst geraakt, een situatie die zich bij de huidige Covid-19-pandemie wederom voordoet, zo blijkt uit een recente analyse van het CBS.⁶⁵ Voor de armen in 1635

werden er wel maatregelen voor extra medische en sociale steun genomen, zoals het aanstellen van extra stads-armendoktoren, goedkoop bier, inzameling van oud lijnwaad en de bouw van een nieuw pesthuis buiten de stad. Ook na de pest waren nog enkele jaren de gevolgen ervan zichtbaar in de stad. Zo waren er meer wezen, lagen de kerkhoven overvol, was het geboortecijfer lager en bleef de epidemie nog lang in het collectieve geheugen aanwezig.

Uit dit onderzoek blijkt dat het niet correct is te stellen dat “de Leidse stedelijke samenleving die terugkerende pest- en andere epidemieën opving zonder wezenlijk ontregeld te raken”⁶⁶ of dat “de dagelijkse routines ook tijdens (zware) epidemieën in stand bleven.”⁶⁷ Juist het dagelijks leven raakte tijdelijk ontwricht als gevolg van de pestepidemie. Tegelijk lijkt de veerkracht van de Leidse samenleving, het vermogen om snel te herstellen, groot te zijn geweest. Zo herstelde het geboortecijfer zich al binnen twee jaar, door grote immigratie. Ook de gevluchte Leidenaren keerden weer terug nadat de epidemie uitgeraasd was. Op sociaal niveau her-

stelde de Leidse samenleving zich dus weer snel. Op economisch gebied daarentegen duurde het, door een samenloop van economische omstandigheden, langer voordat het niveau van de textielproductie van vóór de epidemie weer werd gehaald.

Hoewel de Leidse samenleving dus op sociaal en economisch gebied ernstig ontwricht is geraakt als gevolg van de epidemie, lijkt men na het hoogtepunt van de epidemie in het dagelijks leven weer redelijk snel overgegaan te zijn tot de orde van de dag. Behalve op ontwrichting zou verder onderzoek zich daarom ook meer moeten richten op deze ‘veerkracht’. Dat men zich daarvan in die tijd ook al bewust was, blijkt onder andere uit dit afsluitend citaat, waarmee Simon van Leeuwen in 1672 terugblikte op de epidemieën die Leiden diep geraakt hebben: *Welken niet tegenstaande* [ondanks de pestepidemieën] *dese Stad t'elkens niet alleen zijn volkomen stand gehouden heeft, maar selvs door het toevloeyen van andere buyten-luyden, ende schielijken aanwas van Neeringen, ten meermalen nog vergroot ende uytgeleid is.*⁶⁸

Noten

Dit artikel is tot stand gekomen naar aanleiding van onderzoek voor het vak ‘Making sense of epidemics in Europe, 1500-1800’. Ik wil prof. J.S. Pollmann bedanken voor de feedback en begeleiding bij de totstandkoming ervan.

1 W. Christiaens (red.), *Gouden trompet* (5de druk; Leiden 1644) 222-223.

2 46.500: R.C.J. van Maanen, ‘De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw’, *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 54-56; zie ook zijn artikel in dit *Leids Jaarboekje*. 56.000: L. Noordergraaf en G. Valk, *De gave Gods: de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 233.

3 Dit zijn alle sterftecijfers in Leiden in 1635. Het is niet mogelijk onderscheid te maken tussen wie aan de pest is overleden en wie niet. Over mensen die buiten de stad begraven werden: R.E.O. Ekkart, ‘Familiekroniek van Heemskerk en van Swanenburg (I)’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 32 (1978) 41-70, aldaar 52.

4 Noordergraaf en Valk, *De gave Gods*, 178.

5 R. Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012) 68.

6 Ladan, *Gezondheidszorg*, 66-68.

7 A.H.M. Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat: overheid en pestbestrijding in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2020) 71.

8 Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 71.

9 De eerste keer dat het gedicht verscheen was in 1644, in de vijfde editie van Christiaens, *Gouden trompet*. In 1870 verscheen van Gouden *trompet* de 32ste druk: Christiaens (red.), *Gouden trompet* (32ste druk; Deventer 1870). Kopieën van het gedicht zijn te vinden in Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Gerechtsbestuur

Hei- en Boeicoop, inv.nr. 44 *Bijlagen bij de rekeningen van het Hoorngeld, 1613-1734; met hiaten* f. 322 (eind zeventiende eeuw) en in ELO, LB-30404pf, *Leijdens zuur en zoet, aanwijzende 't getal der dooden binnen derzelve stad van den 29 april in den jare 1635 tot den jare 1636. Met aantekeningen* (eerste helft achttiende eeuw). In 1655, bij de nieuwe pestepidemie, werd het gedicht toegevoegd aan de pestordonnanties die in Leiden bekendgemaakt werden: J. van Gerwen en G. van Hoogheveen, *Provisi-oneele orde, op't stuck vande heete sieckte der peste, binnen Leyden: hier by gevoecht het getal der dooden, die gestorven zijn in't iaer 1635. tot den iare 1636* (1655); P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch Woordenboek* III (Leiden 1914) 467-468.

10 Ekkart, ‘Familiekroniek (I)’, 41-46, 51-53, 58, citaat: 52; R.E.O. Ekkart, ‘Familiekroniek van Heemskerk en van Swanenburg (II)’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 33 (1979) 44-75, aldaar 47-48, 55-57.

11 Ekkart, ‘Familiekroniek (II)’, 47.

12 Ekkart, ‘Familiekroniek (I)’, 52.

13 ELO, LB30404pf, *Leijdens zuur en zoet*.

14 J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1641) 634, 640; S. Groenveld en J.A.F. de Jongste ‘Bestuur en beleid’ in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: 1574-1795* (Leiden 2003) 54-83, aldaar 56.

15 ELO, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 347 (20 juli 1635).

16 W.C.S. Benthem Jutting, ‘Iets over de zogenoemde Aflezingsboeken in het Leidse gemeente-archief’, *Leids Jaarboekje* 61 (1969) 99-113, aldaar 100-101, 105; J.C. Overvoorde, ‘Maatregelen ter bestrijding van het pestge-

vaar te Leiden in de 16de en de eerste helft der 17de eeuw’, *Leids Jaarboekje* 19 (1923) 68-82, aldaar 68.

17 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 356v (31 aug. 1635), f. 358 (3 sept. 1635) en f. 362v (18 sept. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 5 (9 nov. 1635) en f. 9 (17 nov. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 75v (3 aug. 1635); ELO, Archief van de Kerkeraad van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden 1620-1950 (KrNHL), inv.nr. 3, ‘Acta’, 24 aug. 1635. Alleen in de weken van 19 en 26 oktober was er niks voorgevallen, maar zulke weken komen in andere jaren ook voor, bijvoorbeeld: 29 okt. 1633, 6 en 30 juni 1634, 18 jan. 1636, 15 en 22 feb. 1636 en 11, 18 en 25 juni 1636. In de Statenvergadering van Holland waren de Leidse afgevaardigden ook de zittingen van 5 september – 29 oktober en 30 november – 22 december aanwezig. N. Stellingwerff en S. Schot, *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640*. 7 (Den Haag 1987) 510-641.

18 ELO, KrNHL, inv.nr. 3, ‘Acta’, 17 aug. en 26 aug. 1635; ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 357 (31 aug. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 1 (5 nov. 1635); ELO, Archieven van de Hallen 1544-1886 (Ha), inv.nr. 319, *Memorie betreffende de instructie voor het toezicht op de Saaihal tijdens de pest, (ca. 1635)*; ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 65v (17 mei 1635) en f. 69 (27 juni 1635); ELO, Archieven van de Gasthuizen (Ga), inv.nr. 1607, *Request van de pestmeesters aan het Gerecht om de stad in zes kwartieren te verdelen, 1635. Met Aantekeningen* (2 okt. 1635).

19 ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 65 (11 mei 1635), f. 69 (27 juni 1635), f. 74 (25 juli 1635), f.

75 (2 aug. 1635), f. 76v (7 aug. 1635), f. 80v (21 aug. 1635), f. 81 (24 aug. 1635), f. 81v (29 aug. 1635), f. 82 (5 sept. 1635), f. 85 (20 sept. 1635), f. 88v (27 sept. 1635) en f. 102 (4 feb. 1636); ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 347 (20 juli 1635), f. 357 (31 aug. 1635) en f. 370v (25 okt. 1635); ELO, SA II, inv. nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 1 (5 nov. 1635); ELO, KrNHL, inv.nr. 3, 'Acta'; 7 sept. en 2 nov. 1635.

20 ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 85 (24 sept. 1635).

21 Kerkhoff, *Per imperatief plak-kaat*, 71-72.

22 Stellingwerff en Schot, *Particuliere notulen* 7, 631. Zie ook p. 637.

23 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333-1795* 4 (Den Haag 1918) 35; M.A. van Andel, 'Plague Regulations in the Netherlands', *Janus* 21 (1916) 410-444, aldaar 440; Stellingwerff en Schot, *Particuliere notulen* 7, 553.

24 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* 3 (Den Haag 1938) 852-853. Voor meer informatie over de verschillende industrieën, zie Groenveld en Van Maanen (red.), *Leiden* 2, 88-89.

25 Stellingwerff en Schot, *Particuliere notulen* 7, 553; Posthumus, *Bronnen* 4, 35-37; ELO, Ha, inv.nr. 319, *Memorie betreffende de instructie voor het toezicht op de Saaihal tijdens de pest* (ca. 1635). Zie voor de reactie van Leiden ELO, SA II, inv.nr. 479, *Vroedschapsboek S*, f. 178-180. Het is onbekend tot wanneer dit verbod gold.

26 Posthumus, *Geschiedenis* 3, 929-930, 1179-1181.

27 ELO, LB29759 plano, *Provisio-nale ordonnantie by die vande Gherechte deser Stadt Leyden gemaect, nopende het houden vande Boedel ofte Erhuysen, Het inbrengen, mitsgaders vercoopen vande panden in de Bancque van Leeningen &c. Ende het sluyten der Huysen, daer yemand vande peste is gestorven*, 29 jan.

1636; ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 359v en f. 360v (7 sept. 1635).

28 J.A. Worp (red.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens 1635-1639* 2 (Den Haag 1913) 123. Rijks-geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 19.

29 Worp, *Briefwisseling Constantijn Huygens* 2, 125.

30 Ekkart, 'Familiekroniek (I)', 51.

31 Posthumus, *Geschiedenis* 3, 1148-1149.

32 Zo keert professor Vorstius terug naar Leiden in december met zijn familie. J.W.C. van Campen (red.), *Notae quotidiaenae van Aernout van Buchell* (Utrecht 1940) 60 en 63. Werken Historisch Genootschap te Utrecht, 3e serie 70. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit 1574-1811* 2 (Den Haag 1913) 197-199, 311. Worp, *Briefwisseling Constantijn Huygens* 2, 107-108.

33 Worp, *Briefwisseling Constantijn Huygens* 2, 107-108.

34 Ekkart, 'Familiekroniek (I)', 52.

35 J. van Gerwen, *Moedt-gevinge, ofte ernstighe overdenckninghe voor de vluchtende, ende alle die meer voor de peste als de sonde vreesen* (Leiden 1636).

36 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 355 (20 aug. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 100 (3 jan. 1636).

37 Ekkart, 'Familiekroniek (I)', 51.

38 ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 69 (28 juni 1635).

39 L. van Zanten, *Spiegel der gedenckweerdighste wonderen en geschiedenissen onses tijds: Meestendeel voor-gevallen in Europa, en voornaemlijk in de Nederlanden, zedert het jaer 1600. tot den jare 1660* (Amsterdam 1661) 129-130.

40 Ekkart, 'Familiekroniek (I)', 52.

41 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 370v (25 okt. 1635), Groenveld en Van Maanen (red.), *Leiden* 2, 32.

42 ELO, LB30404pf, *Leijdens zuur en zoet*.

43 Ibidem.

44 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 369v (24 okt. 1635).

45 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 358v (3 sept. 1635) en f. 369v (24 okt. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 7 (17 nov. 1635); ELO, KrNHL, inv.nr. 3, 'Acta'; 24 aug. 1635, 7 sept. 1635, 11 okt. 1635 en 12 okt. 1635; ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 64 (27 april 1635), f. 65 (7 mei 1635), f. 74 (25 juli 1635), f. 75 (2 aug. 1635), f. 81v (29 aug. 1635), f. 89 (6 okt. 1635), f. 91v (14 okt. 1635) en f. 92 (14 okt. 1635); ELO, Archief van de Kerkvoogdij van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Leiden (KvNHL), inv.nr. 936, *Orde van die van den Gerechte op het verzorgen van de graven om de kwade lucht*, 1635.

46 ELO, LB30492 plano, *Verboth jehghens het schencken ende drincken voor ende naer de begravhinghe der dooden*, 20 aug. 1635.

47 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 353v (10 aug. 1635), f. 355v (20 aug. 1635) en f. 363v (21 sept. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 13 (11 dec. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 80v (21 aug. 1635) en f. 81 (24 aug. 1635); ELO, KrNHL, inv.nr. 3, 'Acta'; 17 augustus 1635; ELO, LB30492 plano, *Verboth jehghens het schencken ende drincken*, 20 aug. 1635. Het 'verdrinken van het verdriet over gestorven kinderen' kwam meer voor in de Republiek: Kerkhoff, *Per imperatief plak-kaat*, 64.

48 Zie bijvoorbeeld C. Muñoz, 'The Plague, the Poor, and the Problem of Medicine' *Western Libraries Undergraduate Research Award* (2014); S.K. Cohn, 'Plague and Poverty' in: S.K. Cohn (ed.), *Cultures of Plague: Medical thinking at the end of the Renaissance* (Oxford 2009) 208-237; C. Sumich, "'A broom in the

hand of the almighty": the plague and the unruly poor', *Cliomedica* 91 (2013) 216-259.

49 Ekkart, 'Familiekroniek (I)', 51.

50 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 347 (20 juli 1635).

51 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboek I*, f. 357 (31 aug. 1635) en f. 361 (18 sept. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 11 (7 dec. 1636); ELO, LB59573 plano, *Provisio-nale orde op het vercoopen van drie guldens Bier tot dienst ende gerijf vande onvermogen-dige Gemeente*, 18 sept. 1635; ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 65v (17 mei 1635), f. 69 (27 juni 1635), f. 72v (19 juli 1635), f. 82 (5 sept. 1635), f. 85 (18 sept. 1635) en f. 95v (29 nov. 1635).

52 ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 9v (24 nov. 1635) en f. 11 (7 dec. 1635); ELO, LB30403 plano, *Verboth van het inbrengen van de siecken van buyten binnen de Stadt Leyden, ofte de vrydomme vandien mitsgaders vernieuwinge vande Keure tot weeringe vande Bedelarie*, 24 nov. 1635; ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 85 (24 sept. 1635).

53 F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden* (Leiden 1762) 230-241; A.P.M. Langeveld, 'Het pesthuis te Leiden. Van 1635 tot 1822' (proefschrift Universiteit Leiden, Leiden 1983) 18; ELO, Ga, inv.nr. 1616, *Afflesinge metter clocke gedaen den 9 november anno 1635 ende ordre op de eerste receptie van de sieken op den 12 november 1635*, 1635, 9 nov. 1635; ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 3 (9 nov. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 479, *Vroedschapsboek S*, f. 185; ELO, SA II, inv.

nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 71 (16 juli 1635).

54 ELO, Ga, inv.nr. 1616, *Afflesinge*, 9 nov. 1635. Voor meer informatie over het "'lootgens'-systeem" zie Langeveld, 'Pesthuis te Leiden', 19-23.

55 ELO, SA II, inv.nr. 19, *Aflezingsboeken*, f. 363 (18 sept. 1635), f. 364v (9 okt. 1635) en f. 369 (24 okt. 1635); ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 84 (9 sept. 1635), f. 88 (28 sept. 1635) en f. 92v (23 okt. 1635).

56 Ekkart, 'Familiekroniek (I)', 51. In het archiefstuk waarin delen van de kroniek overgenomen zijn, staat 'De doctoren, die noch overig en in staat waren, moesten als te rijden, en 't was eene sonderlinge gunst als men van de voornaamsten mogt bedient worden' in ELO, LB30404pf, *Leijdens zuur en zoet*.

57 Kerkhoff, *Per imperatief plak-kaat*, 64.

58 ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 1 (5 nov. 1635).

59 ELO, SA II, inv.nr. 20, *Aflezingsboek K*, f. 7 (17 nov. 1635); ELO, KrNHL, inv.nr. 3, 'Acta'; 24 augustus, 26 augustus, 7 september, 17 september, 21 september, 1 oktober, 11 oktober, 2 november 1635. Zo waren er drie predikanten tijdens de pestepidemie overleden: W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700* 2 (Den Haag 1909) 111 en ELO, KrNHL, inv.nr. 161, *Orde volgens welke de feest- en lijdensteksten in de Nederlandsche Hervormde Gemeente te Leiden gepredikt worden, 1857; met achterin een opgave van alle predikanten sedert de Reformatie, 1572-1948*, f. 108 en f. 139.

60 Van der Wiel, *Dit kint hiet Willem, De Heilige Geest in Leiden. 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden 2010) 39-40; ELO, SA II, inv.nr. 188, *Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publycken saken C*, f. 93 (25 okt. 1635); ELO, KrNHL, inv. nr. 3, 'Acta', 4 januari 1636.

61 Posthumus, *Geschiedenis* 3, 1197; P.J.M. de Baar e.a. (red.), *Het Jean Pesijnhof: uit de geschiedenis van bouw en bewoning* (Leiden 1983) 5.

62 ELO, LB29759 plano, *Provisio-nale ordonnantie nopende het houden vande Boedel ofte Erhuysen*, 29 jan. 1636. Zo mochten de goederen en kleding respectievelijk twee en drie maanden nadat de laatste persoon in het huis overleden was aan de pest, pas geveild worden, en de goederen die tegen water konden moesten eerst tien tot twaalf uur in koud water gelegd worden, gewassen en gedroogd. Andere goederen moesten eerst gelucht worden.

63 ELO, LB30404 pf, *Leijdens zuur en zoet*.

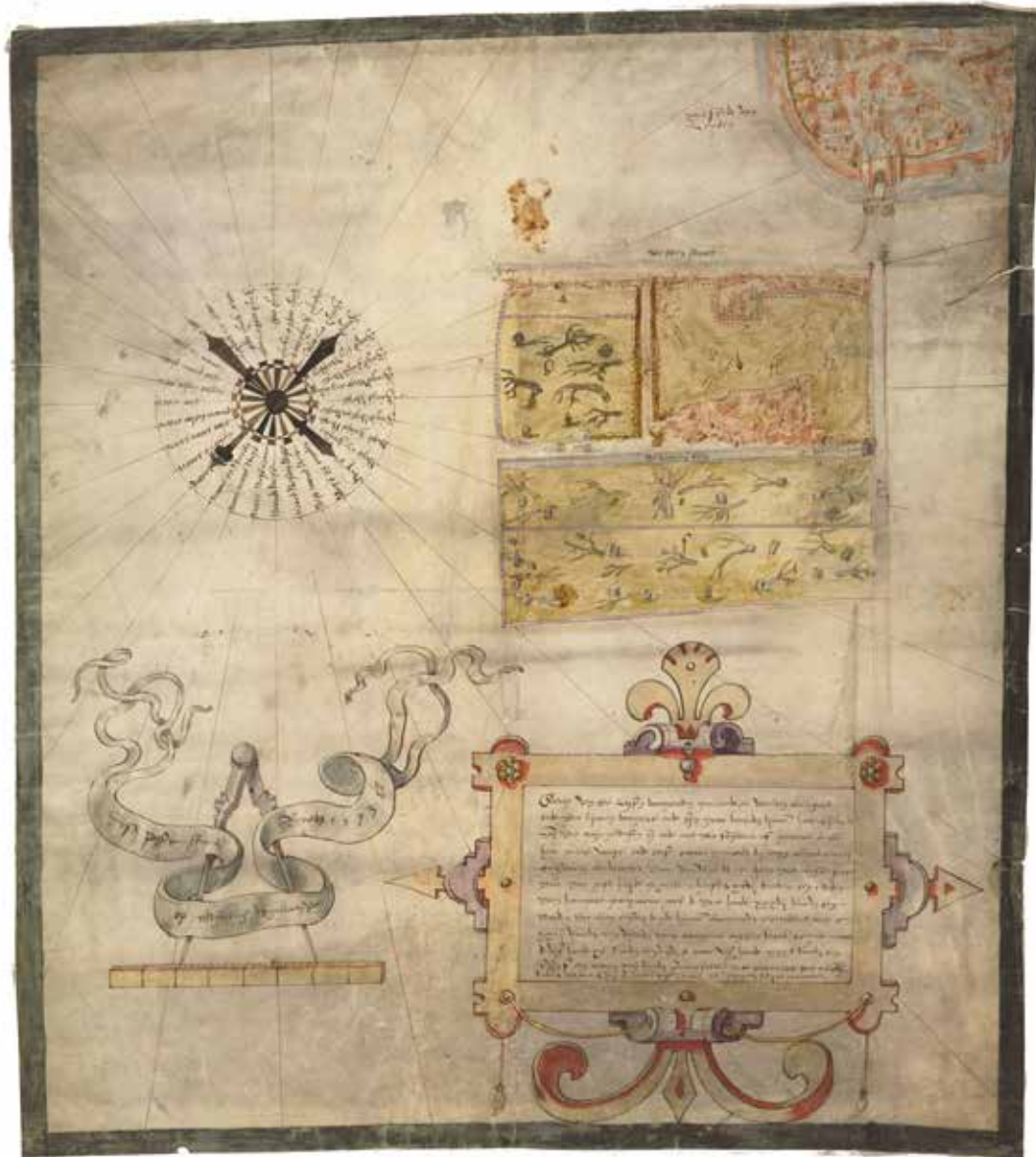
64 Worp, *Briefwisseling Constantijn Huygens* 2, 124. Vertaling: het el-lendige Leiden, waar alleen de doden zullen overblijven om de doden te begraven.

65 M. de Visser, A. Kunst, L. Stoeldraijer en C. Harmsen, 'Sociaal-demografische verschillen in COVID-19-sterfte tijdens de eerste golf van de corona-epidemie', CBS (23-3-2021).

66 Ladan, *Gezondheidszorg*, 68.

67 Ladan, *Gezondheidszorg*, 66.

68 S. van Leeuwen, *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden* (Leiden 1672) 178-179.

Lucas Aerntsz., kaart van het terrein van het in 1573 gesloopte klooster Lopsen, waar onder andere pestlijders waren ondergebracht, 1573. Dit gebied lag aan de Steenstraat, buiten de toenmalige stadsomwalling. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Besmet!

Gebouwen voor besmettelijke zieken in Leiden

Jan Dröge

Jan Dröge (1953) is al bijna 40 jaar werkzaam als architectuur- en bouwhistoricus en heeft daarbij een meer dan gewone belangstelling voor het Leidse bouwkundig erfgoed.

Onderling afstand houden, quarantaine en ruim ventileren zijn na anderhalf jaar corona begrippen waar we inmiddels aan gewend zijn. Voor het onderbrengen van de meest ernstig zieke patiënten hebben we de intensivecareafdelingen in de plaatselijke ziekenhuizen. In deze bijdrage komen de Leidse gebouwen aan de orde die in het verleden in gebruik waren voor de verzorging en verpleging van patiënten met ernstige besmettelijke ziekten. Verreweg de meeste daarvan maakten deel uit van bestaande kloosters of gasthuizen. Een unieke uitzondering vormt het Leidse pesthuis, waarvan de bouwgeschiedenis in deze bijdrage centraal staat. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen in Leiden twee grote ziekenhuizen tot stand waar ook de zorg voor patiënten met besmettelijke ziekten onderdak kreeg.

De pest

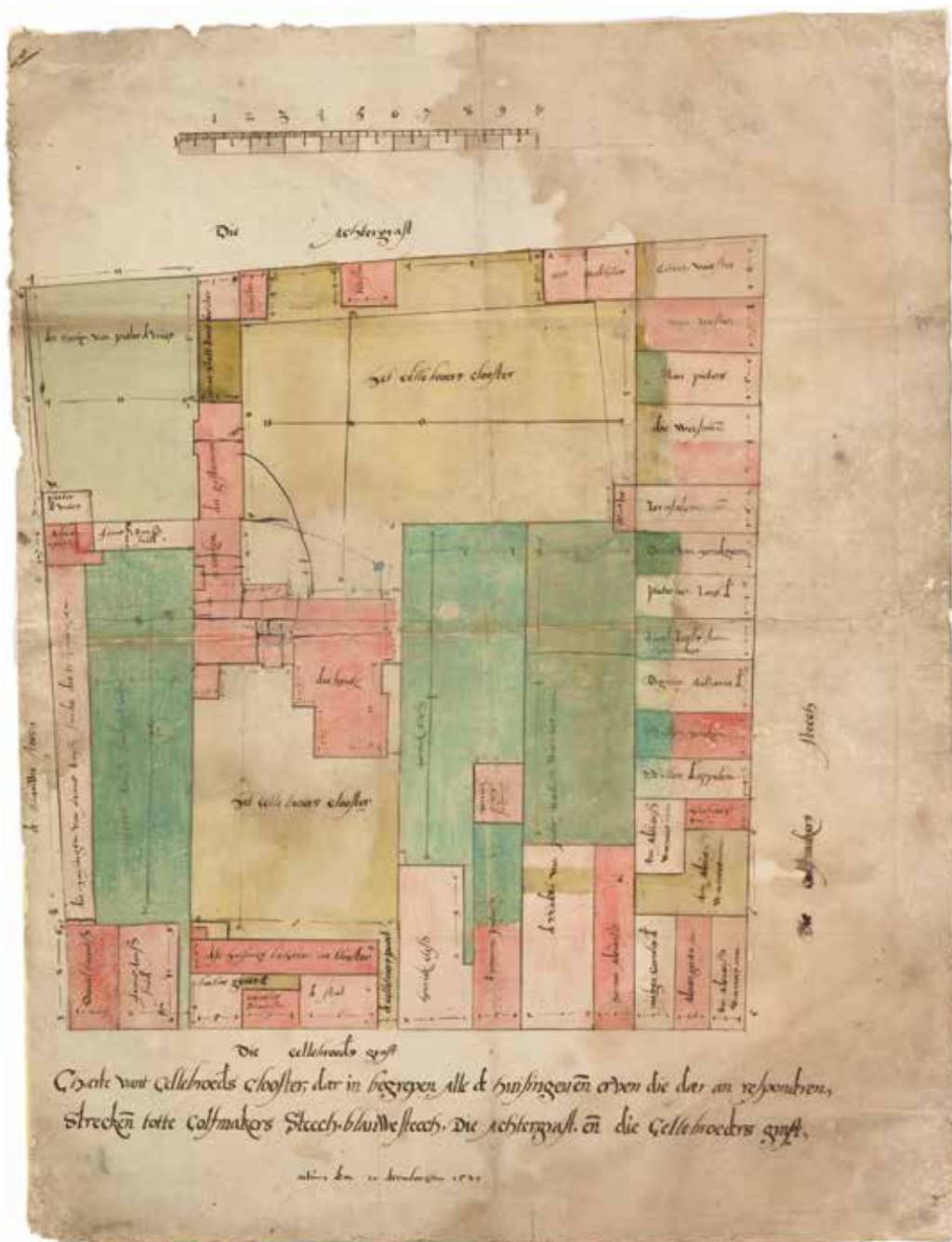
De stad Leiden werd onder meer tijdens het beleg van 1574 en in de jaren 1601, 1604, 1624, 1635, 1655 en 1669 door de pest geteisterd. Bij de epidemie van 1624-1625 waren bijna 10.000 inwoners het slachtoffer, ter-

wijl in 1635 bijna 15.000 Leidenaren aan de ziekte kwamen te overlijden.¹

In eerste instantie was de zorg voor pestlijders over verschillende locaties in de stad verspreid.

In de late middeleeuwen functioneerde een van de gebouwen van het klooster Sint-Hieronymusdal of Lopsen als pesthuis. Dit complex lag aan de Steenstraat buiten de toenmalige stadsomwalling. In 1526 werd dit klooster opgeheven en kwamen de gebouwen in het bezit van de stad Leiden, waarna men het complex in 1540 in gebruik nam als buitenziekenhuis van het Sint-Catharinagasthuis aan de Breestraat. Ook toen werd een gedeelte bestemd voor het onderbrengen van pestlijders.

Voorafgaand aan het beleg liet de stad de gebouwen van Lopsen in 1573 slopen. Volgens de door landmeter Lucas Aerntsz. gemaakte kaart van het vrijgekomen terrein lag aan de Steenstraat een perceel "daer dat pesthuys op gestaen heeft". Op voorhand had de stad al voor een uitbreiding van de gebouwen van het binnengasthuis aan de Breestraat gezorgd. Aan de oostkant van

Salomon Davidsz. van Dulmanhorst, kaart met het Cellebroedersklooster, 1589. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

het bestaande complex kochten de gasthuis-meesters twee percelen aan, waarna daar in 1570 twee nieuwe ziekenzalen tot stand kwamen. Op de in 1604 door Jan Pietersz. Dou gemaakte kaart staan die aan de oostzijde van de gasthuiskapel aangeduid als “de nieuwe sael” met loodrecht daarop “de langhe sael”.²

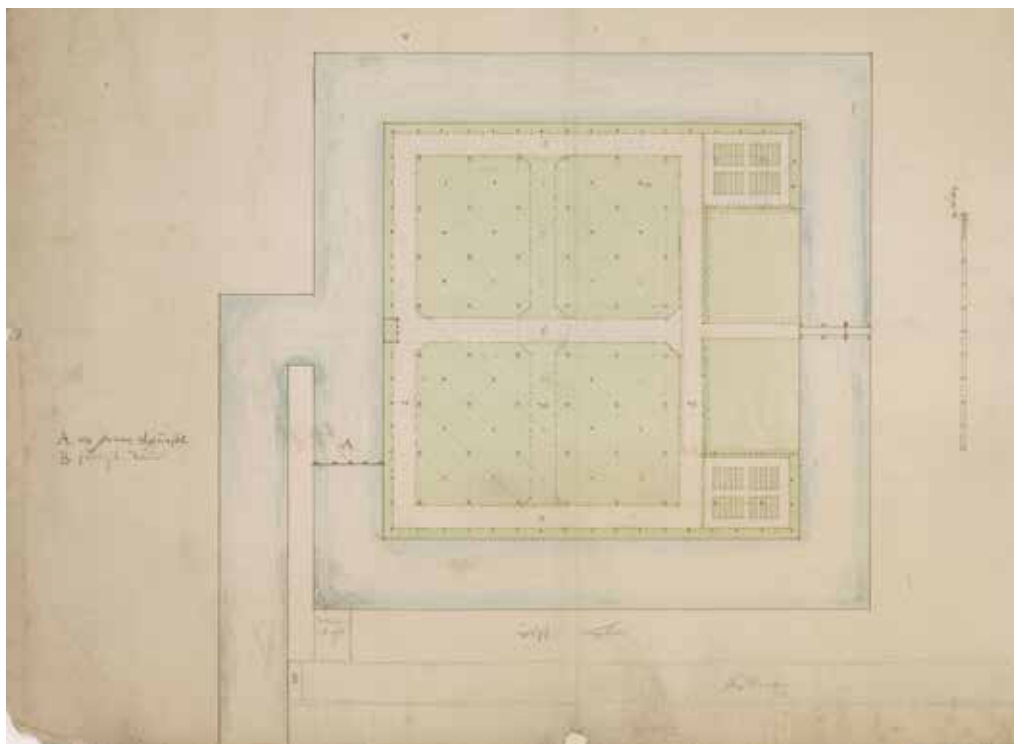
Hoewel er van het klooster bijna geen archiefstukken bewaard zijn gebleven, blijkt uit een plattegrond uit 1589 dat ook een gedeelte van het Cellebroedersklooster aan de gelijknamige gracht (thans de Kaiserstraat) als pesthuis in gebruik was.³ Merkwaardig is dat bij recent bouwhistorisch onderzoek kwam vast te staan dat het huidige gebouw (thans 5^e Binnenvestgracht 7) omstreeks 1588 volledig nieuw werd opgetrokken.⁴

In 1595 vatte het stadsbestuur het plan op om het Sint-Caeciliagasthuis in de stadswijk de Camp te verbouwen tot verpleeghuis voor pestlijders en krankzinnigen. Uit de bewaard gebleven voorstudies wordt duidelijk dat men aanvankelijk het dolhuis wilde onderbrengen in een vleugel van het zuidelijk van het complex gelegen Sint-Agnietenklooster, terwijl het Sint-Caeciliagasthuis volledig tot pesthuis zou worden verbouwd. Vermoedelijk om financiële redenen gingen deze plannen niet door. Wel werd een gedeelte van de bestaande kloostergebouwen geschikt gemaakt voor de huisvesting van krankzinnigen en pestlijders.⁵ De begane grond kreeg twee zalen met in totaal 19 ‘dolcellen’, terwijl de verdieping werd ingericht met een mannen- en vrouwenzaal voor pestlijders.

Al voor de bouw van het eerste houten pesthuis bestond er buiten de stadsomwalling een accommodatie voor pestlijders. Dit blijkt uit het feit dat op 9 juli 1625 Elisabeth Verborre, weduwe van Jan Dircksz., van het stadsbestuur een bedrag van 12 gulden ontving als vergoeding voor het gebruik van haar tuin buiten de Morspoort. In opdracht van de stad was daar een houten loods neergezet voor de opvang van aan de pest lijdende weeskinderen.⁶

Naar aanleiding van de pestepidemie van 1635 besloot het stadsbestuur op 16 juli van dat jaar om buiten de stadsvesten een houten noodpesthuis te bouwen voor het onderbrengen van aan de pest lijdende minvermogene ingezetenen. Daartoe kocht men van het bestuur van het Sint-Catharinagasthuis een terrein aan van ongeveer drie morgen (ca. 25.000 m²) gelegen aan de noordwestzijde buiten de stad.⁷ Bij de aankoop moest ermee rekening worden gehouden dat het terrein zodanig groot was dat er te zijner tijd een stenen pesthuis kon worden gerealiseerd. Voorts diende het gehele terrein door een dubbele gordel van grachten en sloten van de omringende weilanden gescheiden te zijn.

Voor het bouwplan van het stenen gebouw kreeg de thesaurier-extraordinaris opdracht in Amsterdam te rade te gaan, waar in 1630 een groot stenen pesthuis op een vierkant grondplan was verzezen.⁸ De basis voor het later te bouwen stenen pesthuis was dus al in 1635 gelegd. In de terreinaanleg werd dan ook een groot vierkant terrein opgenomen, dat aanvankelijk als boomgaard en groente-

Arent van 's-Gravesande (?), plattegrond van het pesthuisterrein met de tijdelijke boomgaard en moestuin op het terrein waar uiteindelijk het stenen pesthuis werd gebouwd, ca. 1645. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

tuin in gebruik was. Het houten pesthuis was 36×240 voet (ca. $11,5 \times 75,5$ m) groot en was onderverdeeld in zes verschillende zalen voor mannen, vrouwen en kinderen, te onderscheiden in pas opgenomen ernstige zieken en patiënten die aan de beterende hand waren. In het gebouw stonden 112 bedsteden opgesteld.⁹ Op 20 september 1635 kregen alle in de stad werkzame meestertimmerlieden opdracht om of zelf mee te werken aan de bouw, of hiervoor een knecht beschikbaar te stellen, om zodoende het werk zo spoedig mogelijk te kunnen voltooien.¹⁰ Op 9 novem-

ber 1635 maakte het stadsbestuur bekend dat de eerste patiënten op 12 november in het gebouw konden worden opgenomen.¹¹ Aan de oostzijde van het noodgebouw verrees gelijktijdig het woonhuis voor de binnenvader en -moeder. Het was eerst de bedoeling dat ook dit in hout zou worden opgetrokken, maar op 18 oktober 1635 gaf het stadsbestuur toestemming het in plaats daarvan in steen uit te voeren. Op 20 april 1636 kregen de regenten toestemming een galerij op te trekken, zodat de verschillende zalen ook bij slecht weer buitenom te bereiken waren.¹²

Bij de volgende pestepidemie waardoor Leiden werd getroffen – in 1655 – was de bouw van een stenen pesthuis nog steeds niet gerealiseerd. Wel werd, om het grote aantal weeskinderen dat aan de ziekte leed op te kunnen vangen, aan de noordzijde van het woonhuis van de binnenvader en -moeder, in opdracht van de stad een nieuw onderkomen voor de wezen gebouwd.¹³ Aan de hand van de bewaard gebleven bestekken is het goed mogelijk het beeld van de oorspronkelijke toestand van dit gebouw te reconstrueren.¹⁴ Het bakstenen gebouw mat buitenwerks 21×84 voet (circa $6,60 \times 26,40$ m), was tot de goot 15 voet (circa 4,70 m) hoog en was verdeeld in twee zalen met elk 24 bedsteden. De plannen voor het gebouw waren van de hand van Cornelis Huybertsz. van Duyvenvlucht en Daniel Matheusz. van Strichtenhuisen. De aanbesteding van de verschillende werkzaamheden was op 27 juli 1655 in de Doelen.¹⁵ Al tijdens de voorbereidingen van de bouw kwam men tot de conclusie dat de capaciteit van het nieuwe onderkomen niet groot genoeg zou zijn, zodat werd besloten ook op de zolders patiënten onder te brengen. Op 11 augustus 1655 vond de aanbesteding plaats voor het maken van 16 dakkapellen en 34 extra bedsteden.¹⁶

De bouw van het stenen pesthuis

Pas in 1657 nam het stadsbestuur het besluit tot de bouw van een stenen pesthuis en wel volgens een plan dat in opdracht van de regenten was opgemaakt. De overweging dat bij de epidemie van 1655 het bestaande onderkomen te klein bleek en het feit dat het college van regenten over geregelde inkom-

sten beschikte – waaronder een jaarlijks bedrag van 1800 gulden van de Bank van Leening – waren mede aanleiding om eindelijk tot de bouw van een definitieve huisvesting over te gaan. Uit een aantal uit deze periode daterende tekeningen blijkt dat men aanvankelijk nog heeft overwogen het bestaande houten pesthuis aan de noordzijde met een aantal zalen uit te breiden. De nieuwe zalen moesten aansluiten op het twee jaar eerder gerealiseerde onderkomen voor weeskinderen.

Gezien het feit dat op de grootste tekening – de twee andere dienen als varianten daarop te worden beschouwd – ook een ontwerp voor een stenen pesthuis staat afgebeeld, mag worden verondersteld dat op datzelfde moment in 1657 de bouw van een definitief onderkomen overwogen werd. Bij het bedoelde ontwerp was uitgegaan van een gebouw met twaalf ziekenzalen. In het midden van de noordvleugel, aan beide zijden van de entree, waren twee keukens gesitueerd en daartegenover in de zuidvleugel, aan weerszijden van een doorgang naar de gracht, twee wasruimten. Bij een van de varianten overwoog men zelfs het bestaande houten gebouw te slopen en alleen de twee wezenzalen te handhaven. Van het definitieve bouwplan – door Terwen op overtuigende gronden toegeschreven aan de stadsmeestertimmerman Huybert Cornelisz. van Duyvenvlucht¹⁷ – bleven geen tekeningen bewaard, maar aan de hand van het bestaande gebouw en de nog voor een belangrijk deel aanwezige oorspronkelijke bestekken bleek het mogelijk de vroegste toestand van het pesthuis te reconstrueren.

Volgens de resolutie van 8 november 1657 was het de bedoeling om het gebouw in vier achtereenvolgende jaren op te trekken, te beginnen in 1658 en vervolgens elk jaar een vleugel. Blijkens een aantekening in de marge van hetzelfde besluit vroegen en kregen de regenten op 18 november 1658 toestemming om “het gehele vierkant van het pesthuys” op te metselen tot de onderdorpels van de kozijnen. Bovendien zouden in plaats van negen maar acht zalen worden gerealiseerd. Over de uitvoering van dit gedeelte is weinig bekend; zo bleef het bestek voor het metselwerk niet bewaard en is ook niet duidelijk welke metselaars het werk hebben aangenomen of uitgevoerd. Op 31 oktober 1658 gaven burgemeesters toestemming tot het aanbesteden van een gedeelte van het timmerwerk van het pesthuis.¹⁸ De aanbesteding voor de leverantie van het eikenhout voor 128 kruiskozijnen vond plaats op 11 november 1658, waarbij het werk werd gegund aan Claes Jacobsz. Moreel.¹⁹ Het bestek voor het maken van de kozijnen zelf bleef niet bewaard. Aan de hand van een origineel kozijn in de westvleugel kon de oorspronkelijke detaillering worden gereconstrueerd. Zo bleken de bovenvakken aanvankelijk met glas-inlood bezet te zijn geweest, terwijl in de benedenvakken alleen luiken aanwezig waren.

De kruisvensters, die waarschijnlijk in de winter van 1658-1659 gereedkwamen, werden in ieder geval op tijd geleverd, want op 24 maart 1659 kon het resterende metselwerk van de penanten tussen de vensters en de strekken daarboven worden aanbesteed.²⁰ De aannemer Jan Danielsz. van Wou diende allereerst het onderliggende werk, dat

gedurende de winter afgedekt was geweest, schoon te maken en de uitgevroren lagen metselwerk en het voegwerk te herstellen. Onder de werkzaamheden waren inbegrepen het optrekken van de binnenmuren, de schoorstenen en de gewelven van de kelder onder de regentenkamer alsook het leggen van de vloertegels en het pleisteren van de wanden. De bestekken voor de leverantie van het hout, en het maken van de moerbalken, muurstijlen, korbelen en sleutelstukken bleven niet bewaard. Het feit dat bij het begin van de restauratie bij twee willekeurige balken geprofileerde consoles aanwezig waren deed vermoeden dat dit oorspronkelijk bij alle moerbalken het geval was. Dit vermoeden werd bevestigd na het verwijderen van een van de later aangebrachte sleutelstukken door het ontbreken van de rode verf ter plaatse en de aanwezigheid van twee spijker-gaten in de onderzijde van de moerbalk.

De aanbesteding van de leverantie van het grenenhout voor de kap vond plaats op 4 juni 1659. Het werk werd aangenomen door Andries Jansz. de Vries te Amsterdam voor een bedrag van 7.100 gulden.²¹ Op dezelfde dag volgde ook de aanbesteding voor het maken van de gehele kap van het gebouw, welk werk voor 2.200 gulden werd aangenomen door Dammas Arentsz. van Beeckesteyn. In het bestek zijn niet alleen alle constructie-onderdelen van de kaspanten nauwkeurig omschreven, maar ook het maken van twintig dakkapellen met fronton rond de binnenplaats. Voorts diende de aannemer voorzieningen te treffen voor het aanbrengen van acht schoorstenen. Ook het aanbrengen van de gevellijst met de daarin opgenomen dak-

Rombout Verhulst, ontwerp voor de toegangspoort van het Pesthuis, 1659. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

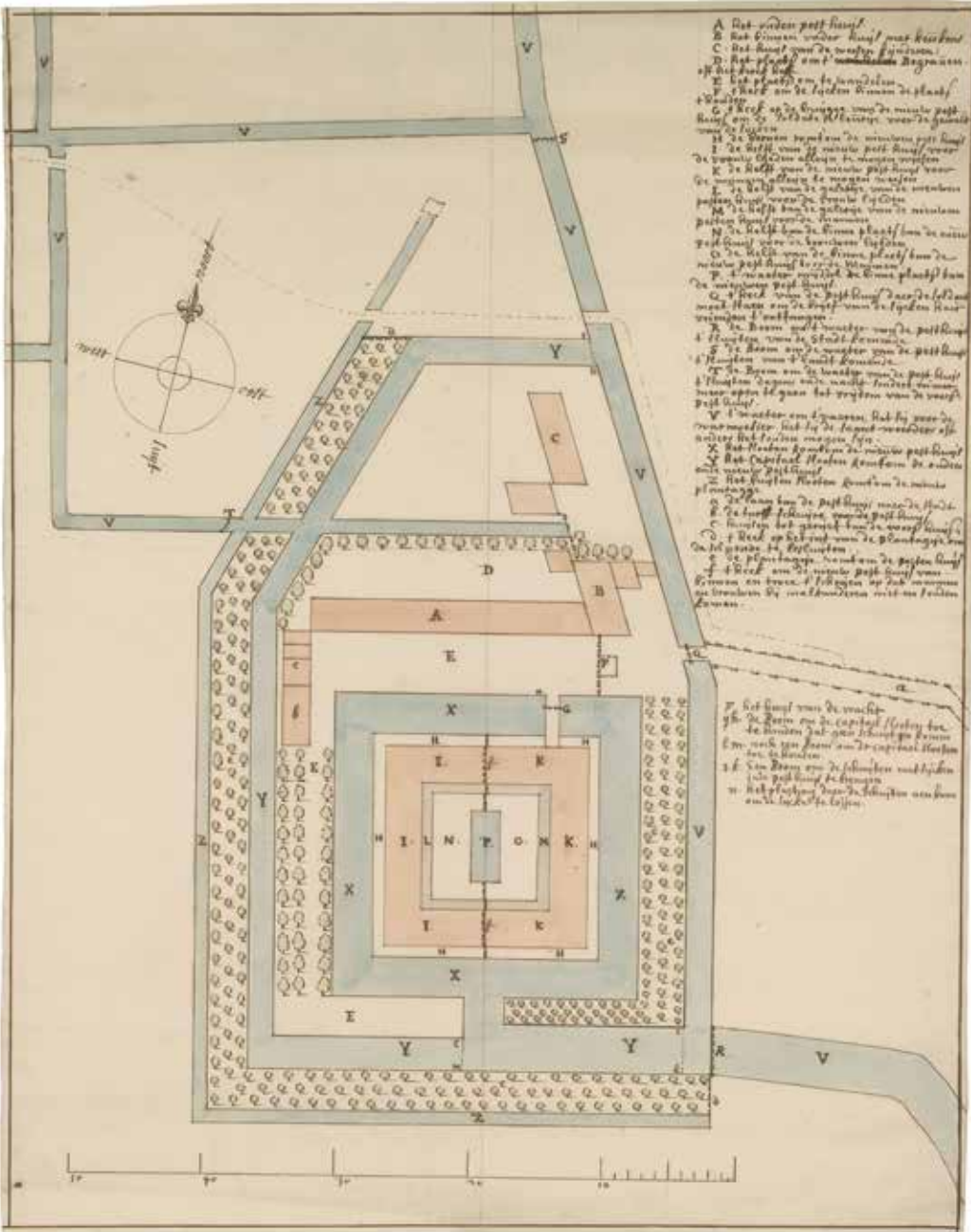
goot, staat nauwkeurig in dit bestek omschreven. Met het werk moest op 1 juli worden begonnen, en het diende op 31 oktober 1659 voltooid te zijn.²² Pas op 4 september 1660 vond de aanbesteding plaats van het timmerwerk aan de kinderbinten en de zoldervloer, de poorten, deuren, luiken en trappen. Het werk in de noordvleugel werd aangenomen door Lieven Theunisz. Huwe, terwijl Huybert Cornelisz. van Duyvenvlucht voor de overige vleugels tekende. Het gehele werk diende voor kerst 1660 gereed te zijn.²³ In datzelfde jaar plaatste men de zandstenen toegangspoort in de noordvleugel. In het fries boven de deur werden de wapens van de thesaurier-extraordinaris Pieter van Assendelft en de vier regenten van het pesthuis aangebracht. Boven de toegang bracht men een reliëf aan van de hand van beeldhouwer Rombout Verhulst met een voorstelling van de pest in de gedaante van een furie. Van deze toegangspoort bleef een gesigneerd ontwerp van Rombout Verhulst bewaard.

Op 5 april 1661 stelden Anthonie van der Stock, koopman en schipper te Vilvoorde en Jacques van Reck, hardsteenverkoper te Écaussinnes (Henegouwen), in aanwezigheid van Rombout Verhulst en Remy Casterman een contract op voor de leverantie van 52 hardstenen kolommen met basementen en kapitelen, bestemd voor de galerij rond de binnenplaats van het nieuwe pesthuis. Van Reck beloofde de eerste twintig exemplaren op 1 juli af te leveren in Brussel, terwijl de rest op 1 oktober van hetzelfde jaar zou volgen.²⁴ Het stellen van de kolommen, het timmerwerk aan het dak van de galerij en het

maken en plaatsen van de bedsteden werd bij de aanbesteding op 28 juni 1661 voor een bedrag van 1715 gulden gegund aan Lieven Theunisz. Huwe.²⁵ Aangenomen mag worden dat men aan het einde van de zomer van 1661 gereed was met de bouw- en inrichtingswerkzaamheden van het pesthuis.

Nieuw in het definitieve plan was het aanbrengen van een van noord naar zuid lopende binnengracht als scheiding tussen de mannen- en vrouwenafdeling. Het water stond door middel van een dubbele overkluizing aan de beide uiteinden in open verbinding met het water van de buitengracht. De situatie is afgebeeld op een plattegrond van het complex, die kort na het gereedkomen is gemaakt. Tijdens opgravingen op de binnenplaats in april 1988 kwamen de restanten van de overkluizing aan de noordzijde voor een groot deel tevoorschijn. Vergelijken we deze resten met de achttiende-eeuwse gravure waar het binnengrachtje op staat weergegeven, dan kan een globale reconstructie van de overkluizing worden gemaakt.

Met het gereedkomen van het pesthuis in 1661 beschikte de stad Leiden over een naar de toenmalige maatstaven uitstekende accommodatie voor lijdens aan de pest. Achteraf moet echter worden vastgesteld dat het pesthuis als zodanig nooit heeft gefunctioneerd. Al in de zeventiende eeuw kreeg het gebouw andere bestemmingen. Zo werden er in het rampjaar 1672 gewonde soldaten ondergebracht. Steeds werd echter van de zijde van de regenten vastgelegd dat, mocht de pest onverhoopt uitbreken, het pesthuis snel ontruimd diende te worden.

Plattegrond met onder het nieuwe stenen pesthuis en boven het oude pesthuis met de beheerderswoning en overige bijgebouwen, ca. 1670. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Het pesthuis in de achttiende eeuw

De bouwkundige toestand van het in 1635 gebouwde houten 'noodpesthuis' was in 1717 dermate slecht geworden dat de regenten van het stadsbestuur toestemming kregen dit gebouw te laten slopen.²⁶ Aan het toegangshek aan de Morssingel bevond zich een collectebus, waarin de regenten in 1721 een bedrag van maar liefst 300 Karolusguldens aantreffen, met het verzoek dit bedrag te besteden aan het maken van een smeedijzeren hek op de brug over de binnengracht van het pesthuis.²⁷ Een gedeelte van het oorspronkelijke hek bevond zich tot de laatste restauratie in de muur tussen het voorgebouw en het eigenlijke pesthuis.

Nadat gedurende een aantal jaren een aanzienlijk bedrag noodzakelijk was voor het onderhoud van het pesthuis en de daarbij behorende gebouwen, bleek het gebouw na een in mei 1741 gehouden inspectie toe aan een grondige opknapbeurt. Op grond van een door stadsmeestertimmerman Pieter van Drongen gemaakte begroting besloten burgemeesters na overleg met de regenten om deze renovatie in verband met de beschikbare financiële middelen over zes à zeven jaar te spreiden. Daarnaast kregen de regenten toestemming om tegen een zo laag mogelijke rente een bedrag van 2.000 gulden te lenen.²⁸ Het timmer-, metsel- en loodgieterswerk werd afzonderlijk aanbesteed op 11 juli 1741. Het timmerwerk gunden de regenten voor een bedrag van 76 gulden aan Jan Milders. Deze timmerman was ook verantwoordelijk voor de jaarlijkse onderhoudswerkzaamheden aan het complex. Hetzelfde gold voor de metselaar Jan Gijben, die het vervan-

gen van de dakpannen voor 12½ gulden per 1000 beloofde uit te voeren en de rest van het werk voor een bedrag van 138 gulden. Verder tekende Jacobus Rijsendeeg voor het loodgieterswerk.

Uit de bestekken valt af te leiden dat men het werk begon met de noordvleugel. De werkzaamheden van de timmerman bestonden in hoofdzaak uit het vernieuwen van de panlatten, de vernieuwing van de nok en de daarop bestaande ruit en het vervangen van de frontons van de vijf dakkapellen aan de zijde van de binnenplaats door een plat dak. Verder diende hij het dak van de uitgebouwde secreten te vernieuwen en te helpen bij het opnieuw stellen van de bedsteden in de beide slaapzalen. Uit het bestek van het metselwerk blijkt dat de dakvlakken aan de buitenzijde al in de voorgaande jaren van nieuwe dakpannen waren voorzien. De aannemer moest nu de pannen op de dakvlakken aan de binnenzijde vervangen. De nok kreeg daarbij een nieuwe loden afdekking. Na het opnieuw funderen van de bedsteden moesten de hardstenen vloeren in het voorhuis en in beide zalen vlak worden gelegd. Het werk van de loodgieter beperkte zich tot het vernieuwen van het lood op de nok, in de goten en dat op de platten van de dakkapellen en van de secreten.²⁹

Op 24 februari 1743 dienden de beide stadsbazen Van Drongen en Van Werven een bijgestelde begroting in van de kosten voor de werkzaamheden aan de overige vleugels van het pesthuis. Deze begroting werd in de vergadering van 9 maart door burgemeesters besproken. Zij gingen akkoord met het voorstel om de rest van de binnendakvlakken in

datzelfde jaar in zijn geheel aan te pakken en de overige werkzaamheden over een periode van vier jaar uit te spreiden.³⁰ Waarschijnlijk werd echter om financiële redenen alleen het timmerwerk gedeeltelijk uitgevoerd, want de werkzaamheden voor de metselaar en de steenhouwer werden pas in 1745 afzonderlijk aanbesteed.

In oktober 1744 berichtte stadssecretaris David van Royen de burgemeesters dat de inkomsten van de regenten ver achterbleven bij de verwachtingen, waardoor de voortgang van de renovatie dreigde te stagneren. In de periode 1741-1744 was inmiddels een bedrag van ruim 4.570 gulden aan deze werkzaamheden besteed. Volgens opgave van de timmerman en de metselaar was op dat moment nog 1.861 gulden nodig om het gehele werk te kunnen voltooien. Van Royen liet een en ander nog eens controleren door stadsmeestertermetselaar Jacob van Werven, die op een vergelijkbaar bedrag uitkwam. Wel tekende Van Werven aan dat geen rekening was gehouden met het tekort aan hardstenen tegels voor de vloeren van de zalen, waarvoor volgens hem een bedrag van 1.000 gulden diende te worden uitgetrokken. Van Royen kwam gezien het verschil van 206 gulden tussen deze laatste berekening en de oorspronkelijke begroting van stadsmeestertimmerman Van Drongen tot de conclusie "dat er zelden timmeragien zijn van die importantie, die bij slot van rekening zo na accorderen". De regenten kregen toestemming om tegen een zo laag mogelijke rente een nieuwe lening van 2.000 gulden aan te gaan om de renovatie verder te kunnen bekostigen.³¹ Op 12 april 1745 hield thesaurier-extraordinaris

Nicolaas van der Velden in opdracht van het stadsbestuur en de regenten aanbesteding van het resterende metselwerk aan het pesthuis. Een en ander werd voor een bedrag van 1.080 gulden aangenomen door de metselaars Pieter en Gerrit van Duynen. Uit het bestek blijkt dat in de resterende zes zalen de bedsteden, na van een nieuwe fundering te zijn voorzien, opnieuw dienden te worden gesteld en de vloeren vlak gelegd moesten worden en waar nodig met nieuwe hardstenen tegels te worden aangevuld. Deze tegels werden geleverd door de Haagse steenhouwer Jan Oosthout. Voorts dienden de galerijen langs de drie overige zijden van de binnenplaats ingrijpend te worden hersteld.³² De aannemer moest het plaveisel volledig opnemen, terwijl ook de hardstenen dorpels tussen de basementen van de kolommen hersteld of vervangen moesten worden. Na het stellen van dorpels en kolommen moest het plaveisel "weederom op de eyge manier met parken van geele Friese en graauwe Lijdsse klinkers" worden aangelegd. Voorts dienden de aannemers de twee pompen op de binnenplaats af te breken, de bestaande fundering daarvan te herstellen en de steenhouwer te assisteren bij het stellen van de nieuwe pompen. Verder moesten ook de gemetselde keermuurtjes rond de perken van de binnenplaats worden hersteld.

Op dezelfde datum werd ook het steenhouwerswerk aanbesteed. Die werkzaamheden bestonden in hoofdzaak uit het assisteren van de metselaar bij het herstellen van de zaalvloeren en het hardsteenwerk van de galerijen en het maken van twee nieuwe hardstenen pompen voor de binnenplaats.

Tekening met acht gezichten van het Pesthuis, ca. 1766. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Het werk werd voor een bedrag van 880 gulden aangenomen door steenhouwer Thomas Learbre.³³ Uit een rapport van stadsmetselaar Jacob van Werven blijkt dat de werkzaamheden nogmaals op financiële gronden dreigden te stagneren.

Bovendien bleken onder de oude pompen van de binnenplaats geen funderingen aanwezig en vergde het herstel van de zaalvloeren meer nieuwe hardstenen tegels dan aanvankelijk was berekend. Verder stelde Van Werven voor om de paden rond de perken op het binnenplein te voorzien van schelpen en

de perken zelf van gras te voorzien en deze af te zetten met haagjes. De burgemeesters gaven de regenten toestemming om nogmaals een lening aan te gaan en wel voor een bedrag van 3.000 gulden tegen een rente van 3%.³⁴ Van de toestand en indeling van het pesthuis zoals het er in de tweede helft van de achttiende eeuw uitzag, zijn verschillende prenten bekend. Op dat moment waren de kruiskozijnen nog van glas-in-lood voorzien, terwijl uit de plattegrond kan worden afgeleid dat er toen 211 bedsteden stonden opgesteld.

De Witte Poort en het leproooshuis op de kaart van Leiden, ca. 1549 vervaardigd door Pieter Sluyter. Kopie uit de negentiende eeuw. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV317A.

Hoewel nooit als zodanig gebruikt kwam in 1794 een definitief einde aan de oorspronkelijke bestemming als pesthuis. Het gebouw was vervolgens in gebruik als militair hospitaal (1802-1822), militaire strafgevangenis (1823-1890), rijkswerkinrichting voor vrouwen (1890-1902), rijksopvoedingsgesticht voor jongens (1903-1937), Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum (1937-1984). Na een grootscheepse restauratie in 1987-1989 fungeerde het tot 2019 als entree-

en tentoonstellingsgebouw voor Museum Naturalis.

Lepra³⁵

Van een geheel andere orde was de ziekte lepra, waarvan de Leidse sporen teruggaan tot het midden van de veertiende eeuw. Waar de lijders van andere besmettelijke ziekten werden opgenomen in gebouwen die deel uitmaakten van bestaande instellingen (kloosters en gasthuizen), lag er al voor de

stadsuitleg van 1386 buiten de oude Haagpoort in de uiterwaard aan de Rijn een onderkomen voor het huisvesten van de Leidse lepralijders. Een van de laatste herinneringen aan dit eerste leprooshuis, ook Sint-Anthoniskapel genoemd, was de Sint-Anthonisbrug, van Breestraat naar Noordeinde, die verdween in 1910 bij de overkluizing van het Kort Rapenburg.

In 1399 kwam net buiten de nieuwe Witte Poort een nieuw leprooshuis tot stand. We kennen de plaats dankzij de kaart van Pieter Sluyter uit 1549 en van Jacob van Deventer van 1565.

Ook hier behoorde een aan Sint Anthonis gewijde kapel tot het complex. Het naderende beleg was aanleiding om toevlucht in de stad te zoeken. Na een aanvankelijk onderkomen in het klooster Schagen vond men in 1567 huisvesting in het voormalige klooster Nazareth van de Grauwe Zusters gelegen tussen de toenmalige Bouwen Louwen- en de Duizendraadsteeg. Een kaart in het Stratenboek toont het complex met het vroegere klooster. De omringende bebouwing staat op naam van “die leproosmeesteren”, terwijl op het binnenterrein vier stroken bebouwing met kleine huizen en tussengelegen straatjes staat aangegeven, aangeduid als “het Mierennest”. Deze 63 huisjes waren op kosten van de stad gebouwd voor de nieuw in Leiden gevestigde textielarbeiders. De huurbegroting kwam ten goede aan de leprozen.³⁶ De vroegere kapel aan de zijde van de Marendorpse Achtergracht nam de stad in gebruik als saaihal.³⁷ Over het verdere gebruik van de omringende vroegere kloostergebou-

wen is vrijwel niets bekend. Het Mierennest maakte in 1680 plaats voor het hof Meermansburg. De omringende bebouwing verdween in 1937 bij de nieuwbouw van de Vereniging tot Bevordering van den Bouw van Werkmanswoningen langs de Greven- en de Druckerstraat. De leprozen waren al in 1592 verhuisd naar een van de gebouwen van het vroegere Sint-Ursulaklooster in de Camp, na de samenvoeging met het naastgelegen Sint-Elisabethgasthuis.³⁸

Cholera³⁹

Nadat er ruim 150 jaar geen ingrijpende epidemieën waren geweest verschenen rond 1830 in de Leidse kranten de eerste berichten over de verspreiding van een nieuwe uiterst besmettelijk ziekte, de cholera morbus, ook wel aangeduid als Aziatische braakloop. Vanuit Nederlands-Indië, via India en Rusland bereikte de ziekte ook Nederland. In november 1830 is er voor het eerst sprake van landelijke voorzorgsmaatregelen. Op 5 juli 1832 verschijnt de eerste melding van twee cholera-gevallen in Scheveningen.

Al op 10 augustus van dat jaar besloot het stadsbestuur de lakenhal in te richten als opvang voor Leidse patiënten. De ziekte greep snel om zich heen, want op 20 augustus 1832 maakten B en W bekend dat met ingang van de volgende dag een derde hospitaal in een schoollokaal aan de Kaarsenmakerstraat werd ingericht, in het bijzonder voor de choleralijders aan de oostzijde van de stad.⁴⁰ De speciaal benoemde subcommissie nodigde liefdadige stadgenoten uit tot het schenken van wollen dekens, linnen lakens, hemden, kousen en geschikte kledingstukken voor

mannen, vrouwen en kinderen. Toch bleef de ziekte in 1832 beperkt, want de lakenhal kon op 6 december 1832 al worden gesloten.⁴¹ Uiteindelijk overleden er toch nog 575 van de 35.000 Leidenaars.

De *Plaatselijk Commissie van Geneeskundig toezicht te Leyden* maakte zich kennelijk zorgen nadat er elders in het land sprake was van nieuwe uitbraken, waarna de Morspoortkazerne per 1 november 1848 tot cholerahospitaal werd ingericht.⁴² De behandeling had kennelijk effect, want het hospitaal kon per 31 januari 1849 worden gesloten.⁴³ Ondanks alle maatregelen telde Leiden 949 slachtoffers. Half september 1853 deed zich een aantal nieuwe gevallen voor en besloot het gemeentebestuur de lakenhal weer als cholerahospitaal in te richten.⁴⁴ Nog geen jaar later dook de ziekte weer op. Het waren slechts 16 gevallen, maar de lakenhal werd toch weer gereedgehouden.⁴⁵ De zwaarste uitbraak kwam echter in 1866. Toen overleden 822 Leidenaars aan de ziekte. Wederom werd de lakenhal ingericht als noodhospitaal. Bij de verbouwing tot stedelijk museum werden de toen nog aanwezige kribben overgebracht naar de stadstimmerwerf.⁴⁶

‘Echte’ ziekenhuizen

In 1818 was het voormalige, uit 1766 daterende Waalse Wees- en Oudeliedenhuis aan de Oude Vest (35) ingericht als Nosocomium Academicum, het stedelijk en universiteitsziekenhuis. Gezien de opvang van de cholera-patiënten in andere gebouwen in de stad was deze accommodatie daarvoor kennelijk niet geschikt. Het oude Waalse weeshuis was sowieso aan de krappe kant. Rond het

midden van de negentiende eeuw ontwikkelde het stadsbestuur plannen voor een forse uitbreiding aan de westzijde. Het beoogde bouwterrein tussen het bestaande gebouw en de Lijsbethsteeg omvatte ongeveer vijftien panden die op voorhand door de stad werden aangekocht. Stadsarchitect Salomon van der Paauw maakte verschillende plannen waarna op 15 februari 1858 de aanbesteding volgde.⁴⁷ De laagste inschrijving van de Utrechtse aannemer J.C. van Berkum met een bedrag van f 158.000 vond de gemeenteraad veel te hoog en daarom besloot men het werk niet te gunnen.

Daarop volgde een periode van jarenlange discussie over het al dan niet gezamenlijk huisvesten van het stads- en academisch ziekenhuis. In 1866 ging de gemeenteraad akkoord om binnen zes maanden f 125.000 te betalen na de ingebruikname van een nieuw academisch ziekenhuis, dat gebouwd zou worden op een door de stad af te staan terrein op de vestwal tussen de Rijnsburger- en de Morspoort. De stad kreeg de beschikking over het Nosocomium aan de Oude Vest dat als universiteitsziekenhuis werd opgeheven, “dewijl al de zieke armen tegen betaling van 50 cents daags zullen worden opgenomen en verpleegd in het nieuwe ziekenhuis”.⁴⁸

Het ontwerp van het nieuwe ziekenhuis was van de hand van architect H.F.G.N. Camp (1821-1875).⁴⁹ Deze had zijn sporen in het Leidse al verdiend met de gebouwen van de Sterrewacht en het Fysisch, Chemisch, Anatomisch en Fysiologisch Laboratorium (beide uit 1859). De aanbesteding voor de fundering van het nieuwe ziekenhuis vond

Het academisch ziekenhuis en het militair hospitaal op de kaart van Henry van Campen uit 1899. Litho. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV4777.

plaats op 23 december 1867.⁵⁰ Die van de bovenbouw volgde op 21 september 1868. Eind oktober 1872 kregen belangstellende Leidenaars de gelegenheid het gebouw te bezichtigen.⁵¹ Op 20 januari 1873 werd het nieuwe ziekenhuis in gebruik genomen.

Met het oog op de verpleging van besmettelijke zieken kreeg het nieuwe gebouw

een aparte vleugel aan de westzijde. Voor een betere isolatie vormden open galerijen op de bel-etage en de eerste verdieping de verbinding met de rest van het gebouw. De plattegronden laten zien dat de benedenzalen waren ingericht voor mannelijke pokken- en tyfuspatiënten, met op de verdieping soortgelijke zalen voor vrouwen. Het nieuwe

Een van de stenen barakken voor besmettelijke patiënten in de tuin van het academisch ziekenhuis, begin twintigste eeuw, glasnegatief. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, GN006185.

ziekenhuis had al snel met een capaciteitsprobleem te maken. In de tuin aan de zijde van de Morspoort kwamen in 1876 nog eens drie afzonderlijke stenen barakken tot stand die speciaal bestemd waren voor het onderbrengen van besmettelijke patiënten.⁵² Door de bouw van de nieuwe barakken kwam de westvleugel vrij en kon die bij de rest van het ziekenhuis worden getrokken. Van de nieuwe barakken bleef alleen de oostelijke aan de zijde van de 1^e Binnenvestgracht bewaard. Deze kreeg in 1934 een houten verdieping.

Kort na het gereedkomen van het nieuwe

academisch ziekenhuis kwam net buiten de Morspoort aan de andere zijde van de singel een nieuw militair hospitaal tot stand naar ontwerp van de verder vrij onbekende architect Herman Jan van den Brink (1816-1883).⁵³ De aanbesteding van de infirmerie vond plaats op 17 december 1873. Het werk werd gegund aan de laagste inschrijver, de Leidse firma J.J. Hasselbach & Co. voor een bedrag van f 183.200.⁵⁴ Over de bouw en inrichting van dit speciale ziekenhuis is verder weinig bekend. Een gedeelte ervan was bestemd voor militairen die leden aan een besmettelijke ziekte.

Noten

1 J.C. Overvoorde, 'Groote sterfte te Leiden in 1669', *Leidsch Jaarboekje* 9 (1912) 37-42; anoniem, 'Epidemie te Leiden 1669-1670', *Leidsch Jaarboekje* 10 (1913) 151; J.C. Overvoorde, 'Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16de en de eerste helft der 17de eeuw', *Leidsch Jaarboekje* 19 (1923-24) 68-82; A.P.M. Langeveld, *Het pesthuis te Leiden van 1635 tot 1882* (scriptie Geschiedenis der geneeskunde no. 84.7, Leiden 1984); J. Dröge, *Bouw-historische documentatie en waarde-bepaling voormalig Pesthuis, Leiden* (Den Haag/Leiden 1989); J. Dröge, *Het Pesthuis te Leiden. Een bouw-geschiedenis* (Leiden 1989); E. de Regt en J. Dröge (ed.), *Architectuur-en monumentengids Leiden* (Leiden 2010).

2 M.F.P. Dijkstra & C.R. Brandenburgh (red.), *Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1. Leiden – Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis* (Leiden 2010) 318.

3 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 201-202.

4 E.D. Orsel, *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800. Band 2: Catalogus en bijlagen* (Leiden 2020) 98-100. Datering op grond van het dendrochronologisch onderzoek van de kapconstructie.

5 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Stadsarchief Leiden 1575-1816 (SA II), inv.nr. 5938, Wees- en Armboek A, fol. 13.

6 SA II, inv.nr. 148, Burgemeestersdagboek D, fol. 174.

7 ELO, Archieven van de Gasthuizen (AG), inv.nr. 1648, Kaart door Jan Jansz. Dou van het terrein dat door

de burgemeesters van Leiden van het Catharinagasthuis is gekocht om een pesthuis op te bouwen.

8 SA II, inv.nr. 188, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek C, fol. 174.

9 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden* (Leiden 1641) 141.

10 SA II, inv.nr. 188, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek C, fol. 85.

11 AG, inv.nr. 1616.

12 SA II, inv.nr. 188, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek C, fol. 72 (in de marge).

13 SA II, inv.nr. 189, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek D, fol. 204v.

14 SA II, inv.nr. 1393, Verhuring- en bestedingboek M, fol. 27v.

15 SA II, inv.nr. 152, Burgemeestersdagboek H, fol. 68v.

16 SA II, inv.nr. 1393, Verhuring- en bestedingboek M, fol. 27v.

17 J.J. Terwen, 'De ontwerp-geschiedenis van de Marekerk' in: *Opus Musivum* (Assen 1964) 231-256.

18 SA II, inv.nr. 189, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek D, fol. 249v.

19 AG, inv.nr. 1650.

20 AG, inv.nr. 1651.

21 AG, inv.nr. 1652.

22 AG, inv.nr. 1653.

23 AG, inv.nr. 1654.

24 AG, inv.nr. 1658.

25 AG, inv.nr. 1657.

26 AG, inv.nr. 1662, Machtiging van het Gerecht tot het voor afbraak verkopen van het oudste der twee huizen, die onder het beheer van de regenten staan.

27 AG, inv.nrs. 1663 en 1664. Het laatste nummer omvat het bestek voor het maken van het betreffende hek.

28 SA II, inv.nr. 200, Notulenboek Burgemeesterskamer K, fol. 188v.

29 AG, inv.nr. 1666.

30 SA II, inv.nr. 201, Notulenboek Burgemeesterskamer L, fol. 35 (+ bijlage met omschrijving van de werkzaamheden).

31 SA II, inv.nr. 201, Notulenboek

Burgemeesterskamer L, fol. 182-185; AG, inv.nr. 1788.

32 AG, inv.nr. 1667 (bevat behalve het genoemde bestek ook een vrij uitvoerige correspondentie met Jan Oosthout over de leverantie van de hardstenen vloertegels).

33 AG, inv.nr. 1668.

34 SA II, inv.nr. 202, Notulenboek Burgemeesterskamer M1, fol. 107v (+ bijlage en tekening, fol. 90-91).

35 Chr. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) 124-157; D. van Leeuwen, *Het lazeren huys buyten. Een onderzoek naar de laat-middeleeuwse stichtingen van Hollandse leprooshuizen in Europees perspectief* (master thesis, Leiden 2013).

36 AG, inv.nr. 1344, Rekening van de huishuren van de 63 op stadskosten op de grond van het Leprooshuis gebouwde huisjes, 1629-1660 (met hiaten).

37 Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 1975, 179.

38 B.N. Leverland, 'Het Sint Elisabethgasthuis in de Kamp', *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 51-68.

39 H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de Stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866* (Leiden 2005).

40 *Leydsche Courant*, 22 augustus 1832, 1.

41 *Leydsche Courant*, 7 december 1832, 1.

42 *Leydsche Courant*, 1 november 1848, 5.

43 *Leydsche Courant*, 26 januari 1849, 4.

44 *Leydsche Courant*, 30 september 1853, 1.

45 *Leydsche Courant*, 6 oktober 1854, 1.

46 Wietske Donkersloot, 'Leyden tot sieraad en nut. De oorsprong van

het Stedelijk Museum De Lakenhal, 1866-1900', *Leids Jaarboekje* 94 (2002) 135-166, 152.

47 *Leydsche Courant*, 8 februari 1858, 3.

48 *Leidsch Dagblad*, 13 april 1866, 2.

49 J.F. Dröge, *Bouwhistorische aantekening Rijksmuseum voor Volkenkunde, Steenstraat, Leiden* (Den Haag/Leiden 1993); Corjan van der

Peet & Guido Steenmeijer (ed.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995).

50 *Leidsch Dagblad*, 24 december 1867, 1.

51 *Leydsche Courant*, 22 oktober 1872, 3.

52 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de*

negentiende eeuw (Den Haag 1992) 184-189.

53 Wikipedia [https://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_Jan_van_den_Brink]; laatst geraadpleegd 9 juli 2021. De infirmerie komt overigens niet voor in de daar opgenomen oeverlijst.

54 *Leydsche Courant*, 18 december 1873, 1.

Litho van het door I.D. Bleeck in 1713 vervaardigde gedenkteken voor Johannes Coccejus (1603-1669) en diens zoon Johannes Henricus Coccejus (?-1712). Uit: K.J.F.C. Kneppelhout van Sterkenburg, *De gedenkteeken in de Pieterskerk te Leyden* (Leiden 1864).

De invloedrijke hoogleraar theologie Coccejus senior wordt door Sylvius genoemd als een van de slachtoffers van de epidemie van 1669. Zijn beeltenis prijkt boven op het gedenkteken dat te vinden is aan de zuidwestelijke vieringpijler van de Pieterskerk.

De grote epidemie van 1669-1670

Rudi van Maanen, met medewerking van Leendert van Maanen

R.C.J. van Maanen is emeritus hoogleraar Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en oud-adjunct-archivaris van het Regionaal Archief Leiden (nu Erfgoed Leiden en Omstreken).

L. van Maanen is universitair hoofddocent Cognitie en Kunstmatige Intelligentie aan de Universiteit Utrecht. Vanuit die functie houdt hij zich bezig met statistische analyses van gedrag.

Leiden is in de tweede helft van 1669 ernstig getroffen door een epidemie, die ook in 1670 nog een tijd huishield. In de Leidse geschiedschrijving is er echter weinig aandacht aan besteed. Wellicht is dit te wijten aan de onduidelijkheid omtrent de aard en de omvang van deze epidemie. De spaarzame eigentijdse bronnen geven daarover weinig houvast.

Al op 28 november 1669 hield Abraham Heidanus, hoogleraar theologie, een college over de jammerlijke ramp die de stad, de magistraat, de kerk en de akademie zwaar had getroffen.¹ Hij betoogde dat het deze keer meer een kwestie was van ziekte dan van dood, waarbij vooral de elite het zwaar te verduren kreeg.² Hij hield het kennelijk op de pest, want hij noemde de vorige epidemieën die hij had meegemaakt *pestem* en *flagellum Dei*. Maar hij signaleerde wel dat daarbij juist in de onderste regionen van de samenleving de meeste slachtoffers vielen.

Ook al snel liet de hoogleraar geneeskunde en scheikunde, François de Boë Sylvius, zijn stem horen. Deze was juist in 1669 rector magnificus van de Leidse universiteit. Zijn rede bij het neerleggen van zijn rectoraat op 8 februari

1670 was gewijd aan de oorzaken van de epidemie van 1669, waardoor Leiden zo ernstig getroffen was.³ Vervolgens schreef hij een uitvoeriger tractaat over deze ziekte.⁴ In 1671 promoveerde Guido Fanois op deze epidemie.⁵ Hij had als arts in Leiden veel armen behandeld.⁶ Beide medici benadrukten dat het vooral de bovenlaag van de bevolking was die het hardste werd getroffen. En zij waren het erover eens dat hier geen sprake was van de pest, maar van een uitermate ernstige koorts.⁷

In zijn *Korte beschrijving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden*, gepubliceerd in 1672, wijdde Simon van Leeuwen een korte passage aan de epidemie.⁸ Deze regentenzoon kwam op 31 januari 1670 in de vroedschap en heeft dus een deel van de epidemie als lid van dit bestuurscollege meegemaakt.⁹ Hij schreef dat het aantal doden van deze 'onbekende lang-duyrende siekte' niet zo groot was als bij de epidemie van 1655, en ook dat de slachtoffers vooral vielen onder de voorname burgers.

Deze eigentijdse getuigenissen dat er geen sprake was van de pest drongen niet tot iedereen door. In 1826 constateerde de

medicus F.W. Buchner dat ‘door eenige Kroniekschrijvers die ziekten [o.a. de epidemie van 1669] ook nog wel eens pesten genoemd werden’, maar dat er geen twijfel is dat zij dat niet geweest zijn.¹⁰ De Leidse kerkhistoricus (en redactielid van het *Leids Jaarboekje*) L. Knappert noemde nog in 1909 deze epidemie de pest, gebaseerd op de *Oratio* van Heidanus.¹¹ En in zijn dissertatie van 1978 ging Ed Taverne hier ook van uit, in de context van het niet doorgaan van een nieuwe stadsuitbreiding, waarvan op 23 maart 1669 nog sprake was.¹²

De epidemie in de Leidse geschiedschrijving

De eerste moderne Leidse historicus die over de epidemie van 1669 schreef was J.C. Overvoorde. Onder de titel ‘Groote sterfte te Leiden in 1669’ publiceerde hij een korte bijdrage in het *Leids Jaarboekje* van 1911,¹³ dat vooral bestond uit citaten uit de briefwisseling van de broers Van der Goes, die enkele jaren eerder was gepubliceerd.¹⁴ Bij wijze van blad-vulling herhaalde Overvoorde een paar citaten in het *Leids Jaarboekje* van 1913.¹⁵ Adriaan van der Goes bezocht in 1669 en 1670 meer-malen Leiden. Net als de artsen schreef hij aan zijn broer dat men zegt dat het niet om de pest of een andere besmettelijke ziekte ging. Maar hij gaf tevens aan dat er maar weinig gezonden waren in de stad en dat mensen langdurig ziek waren. Hij noemde ook aantallen zieken en doden in sommige weken.

In zijn standaardwerk over Leiden wijdde P.J. Blok in 1916 een passage aan deze epidemie.¹⁶ Hij herhaalde de aantallen die Adriaan van der Goes noemde in zijn brieven en volgt

Cornelis van Dalen (II), portret van Franciscus Dele Boë Sylvius, 1659, gravure. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Van Leeuwen dat vooral de ‘voornaame burgeren’ werden getroffen. Blok vermeldt in deze passage zorgvuldig de aard van deze epidemie, maar heeft het elders expliciet over de pest.¹⁷

De volgende auteur was P.H. van Thiel. In zijn dissertatie uit 1922 over malaria in Leiden en omgeving sedert de tweede helft van de 19de eeuw besteedde hij in een inleidend hoofdstuk aandacht aan deze epidemie, om aan te geven dat malaria ook in vroeger tijden in Leiden voorkwam.¹⁸ Dat het om een malaria-epidemie zou gaan, ontleende hij aan J. Schouten, ‘Geschiedenis der malaria in ons land’ van december 1919.¹⁹ Deze beschouwde de uitbraak van 1669 zelfs als het

hoogtepunt van een langduriger malaria-epidemie vanaf 1667. Op grond van de ziekteverschijnselen en het ziekteverloop zoals beschreven door Dele Boë Sylvius en Fanois zet Van Thiel daar echter een vraagteken bij. Met name de zogenoemde ‘rotkoortsen’ zijn een verschijnsel van vlektyphus.²⁰ Zijn conclusie is dat er tegelijkertijd malaria en vlektyphus geheerst heeft. Die malaria zou dan een a-typische variant geweest zijn. Vlektyphus en pest waren moeilijk te onderscheiden. De epidemie die in 430 v. Chr. in Athene woedde, werd de ‘pest van Thucydides’ genoemd, maar was waarschijnlijk vlektyphus.²¹

De in de 20ste eeuw verschenen standaardwerken over de Leidse geschiedenis, *De Geschiedenis van de Leidsche laken-industrie* van N.W. Posthumus, uit 1939, en *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* door H.A. van Oerle, uit 1975, noemden de epidemie van 1669 niet, hoewel ze beiden uitvoerig aandacht besteedden aan de omvang van de bevolking. Merkwaardig genoeg noemde Posthumus wel het tractaat van Dele Boë Sylvius uit 1671 in een opsomming van ‘oude literatuur over de pest’.²²

In zijn analytische studie naar het Leidse patriciaat 1574-1700 integreerde Dirk Jaap Noordam de epidemie van 1669-1670 in een paragraaf over de invloed van besmettelijke ziekten op de sterfte van de vroedschappen en hun familie (1994).²³ Hij spreekt van malaria. Hij maakte voor dit doel als eerste gebruik van de ‘Familiekroniek Van Heemskerk en Van Swanenburg’.²⁴ Uit deze kroniek blijkt dat de artsen geen weg wisten met deze dodelijke ziekte die ‘meest onder de fatsoenlijkste Burgerije’ huis hield. ‘De koorts niet be-

smettelijk wierden geoordeeld, maar evenwel soo ongemeen, dat de meeste medicijnmeesters naauwlijks van d’eyenschappen oordeel dorsten vellen’, aldus Willem van Heemskerk.

Ten behoeve van zijn bijdrage over de Leidse bevolking in de nieuwe geschiedenis van Leiden verdiepte Noordam zich opnieuw in de materie (2003).²⁵ Op grond van Van Thiel noemt hij nu een combinatie van malaria en vlektyphus als aard van de ziekte. Hij waagt zich niet aan de omvang ervan, maar geeft in een grafiek van het aantal begravingen wel een klein piekje in 1669.

In een artikel uit 2009, ten slotte, over de Leidse bevolkingsontwikkeling deed ik wel een poging enig zicht te krijgen op de omvang van deze epidemie.²⁶ Maar door nieuw gevonden gegevens behoeft dit bijstelling.

De omvang in de bronnen

Terwijl er van de eerdere ernstige pestepidemieën in de 17de eeuw eigentijdse aantallen doden circuleerden, was dat van deze epidemie niet het geval. Van Leeuwen gaf voor 1624-1625 9.897 doden, voor 1635: 14.582 en voor 1655: 11.651.²⁷ Daarna vervolgde hij zijn verhaal met de mededeling dat ‘in het jaar 1669 ... het getal der dooden soo groot niet geweest [is]’, als in 1655 dus, maar ook dat er vrijwel geen huishouden in Leiden was waar geen zieke heerste.

Net als Simon van Leeuwen gaf Willem van Heemskerk aantallen doden in de drie zeer ernstige pestjaren van de 17de eeuw, maar niet van 1669-1670. Hij schreef in 1670 dat “de koortse binnen Leijden” in het voorgaande jaar “soo heftig woedde, dat de sieken naauwlijks door de gesonden konden bediend

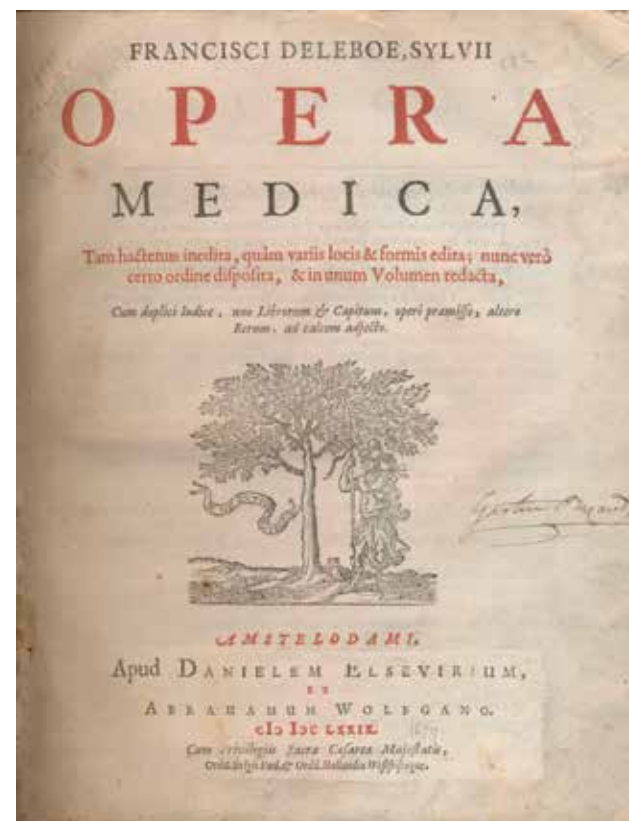
worden”, maar dat het nu al enige maanden aan het luwen was. Onder zijn bekenden waren in 14 weken tijds in september-november 40 mensen overleden. Gelukkig, voegde hij eraan toe, waren er maar twee naaste verwanten voor wie hij een rouwband moest dragen. Daar staat tegenover dat hij soms wel 10, 12 of zelfs 13 maal per etmaal voor rouwbezoek was uitgenodigd. De laatste drie weken was dat helemaal niet meer het geval geweest.²⁸

Ook Adriaan van der Goes noemde geen absolute aantallen doden. Maar op bepaalde data meldde hij wel hoeveel het er per week waren. Op 5 september 1669 gaf hij een getal van 120 à 130 per week. Een maand later waren dat er 5 à 700 per week. Midden december was de piek blijkbaar voorbij. Hij bericht dan dat er nog ‘maer’ 360 doden per week bijkwamen. Er zouden sedert 14 juni jl. 1.900 mensen gestorven zijn, ‘maer is te vresen een nul off ootje sal vergeten zijn’. Op 2 januari 1670 meldde hij zelfs dat er in Leiden geen sprake meer was van sterfte. Dat beeld zou evenwel weer veranderen. Op 6 februari schreef hij dat er ondanks de vorst 300 à 320 doden per week waren. Dan springen zijn mededelingen naar 30 juni, wanneer Adriaan meldt dat het opnieuw zo erg stinkt in de stad dat er veel zieken zijn. De data 14 juni 1669 en 30 juni 1670 heeft Overvoorde geïnterpreteerd als begin- en eindpunt van de epidemie.

Van der Goes noemde wel eenmaal het aantal zieken: in zijn brief van 5 september 1669 werd dat geschat op 40.000 patiënten. Dat aantal gaf Heidanus ook. Maar dat was twee-en-een-halve maand later! Heidanus liet zich ook uit over het aantal doden. Volgens

hem waren dat er 200, op zijn hoogst 300 per week, veel minder dus dan de cijfers van Van der Goes.²⁹ Maar Heidanus had er geen belang bij een hoog sterftecijfer op te voeren. Hij noemde het om het aantal doden te relativeren ten opzichte van het aantal zieken.

De artsen Dele Boë Sylvius en Fanois benaderden de epidemie vanuit een diagnostisch standpunt. Het ging hen in hun studies primair om de aard van de ziekte. Toch geven zij ook enige informatie over de omvang ervan. In zijn *Tractatus X* stelt Dele Boë Sylvius dat tweederde deel van de voornaamste inwoners (*primariorum incolarum partes duae tertiae*) uit ons midden weggenomen waren.³⁰ De periode waarin deze slachtoffers zijn gevallen staat duidelijk in de titel van de verhandeling: vanaf augustus 1669 tot eind januari 1670. Helaas definieerde hij niet wie hij onder de *incolae primariae* verstond. Zowel in zijn *Oratio* als in zijn *Tractatus X* besteedde hij veel aandacht aan het opvallende verschijnsel dat vooral de vooraanstaande burgers getroffen waren. Hij spreekt over de *ditiores ac opulentiores cives* (rijke en aanzienlijke burgers), die het eerst en het meest getroffen zijn, en daarna pas de *plebeji* (het lagere volk). In zijn *Oratio* begint hij de opsomming van de getroffen groepen met de hoogleraren (van wie hij er zes met name noemt, waaronder de bekende theoloog Johannes Coccejus), daarna volgen de leden van het stadsbestuur, dominees en andere kerkelijke ambtsdragers en tenslotte de *civium mercatorumque primarii* (de voornaamste burgers en kooplieden).³¹ En daarmee zijn we terug bij de vraag wie onder de vooraanstaandste

Franciscus Dele Boë Sylvius, *Opera Medica* (Amsterdam 1679), titelblad. In dit werk zijn o.a. de in de tekst genoemde *Tractatus X* en *Oratio* opgenomen. Collectie Rijksmuseum Boerhaave, Leiden.

inwoners beschouwd moeten worden. Het lijkt om een kleine bovenlaag te gaan, waar echter geen aantal aan gehecht kan worden. Noordam heeft in zijn hierboven genoemde studie van het Leidse patriciaat berekend dat er in de periode september 1669 t/m januari 1670 26 leden van de veertigraad overleden zijn.³² Dat is dus precies tweederde deel.

Fanois is concreter in zijn informatie. Hij

geeft aan dat er zes keer meer doden waren dan in voorgaande jaren, en even verderop dat er ongeveer 7.000 mensen waren omgekomen. Dit laatste getal slaat vermoedelijk op geheel Holland. Hij heeft het in zijn tekst over *Reipubl. cives*, wat mij niet op een enkele stad lijkt te slaan. Fanois beschrijft dat de ziekte de meeste slachtoffers maakte in Leiden, maar zegt daarbij dat zij ook in andere Hollandse steden toesloeg, met name in Haarlem. Daar werden wekelijks negentig lijken begraven. Maar in Leiden kon het aantal wel oplopen tot 3 à 400 per week; en dat gedurende ongeveer vier maanden.³³

De omvang berekend

In hoeverre de voorgaande informatie betrouwbaar is, valt moeilijk te zeggen. Smalle marges als 120 à 130 en 300 à 320 ogen niet als een slag in de lucht. En ook de vergelijking van 300 à 320 met 150 à 170 die daar aan vooraf ging, ziet er serieus uit. Maar Van der Goes' suggestie dat er sedert 14 juni misschien wel 19.000 doden waren en Fanois' idee dat een zesde deel van de bevolking omgekomen was, doen anderszids twijfelen aan de betrouwbaarheid. Het aantal van 7.000 dat Fanois ook noemt, slaat waarschijnlijk op de gehele regio waar deze epidemie heerste, maar bovendien alleen op de periode dat de ziekte om zich heen greep.

302 127

422

DE GROTE EPIDEMIE VAN 1669-1670 73

Dat komt namelijk aardig in de buurt van zijn andere gegeven, over het wekelijks aantal doden van 300 tot 400 gedurende vier maanden, oftewel 17 weken. Dat zou neerkomen op een aantal doden tussen de 5.400 en 6.800.

De meest voor de hand liggende mogelijkheid om al deze informatie te toetsen zijn de begraafregisters die vanaf 1601 op de secretarie ten stadhuize zijn bijgehouden.³⁴ De gegevens werden geleverd door de grafmakers,³⁵ die sedert 1635 naast de graven in de verschillende kerken ook die op de bolwerken onder hun beheer hadden.³⁶ Bij grafmaker moeten we niet primair denken aan het delven van het graf, maar aan het bijhouden van de grafadministratie. In de begraafregisters zijn er wekelijks twee staatjes opgenomen, een van de grafmaker van de Pieterskerk en een van die van de Hooglandse en de Vrouwekerk, ieder met een bijbehorend gedeelte van de bolwerken. De lijstjes zijn verschillend van opzet. De grafmaker van de Pieterskerk noemde (meestal) ook de bolwerken in de aanhef van zijn weekstaat en gaf de namen per week, die van de Hooglandse kerk liet de bolwerken bijna altijd achterwege en dateerde per dag. De klerk ter secretarie heeft de informatie blijkbaar precies zo overgenomen zoals die hem werd aangeleverd.

Maar helaas ontbreekt van de begraafregisters het grootste gedeelte van 1669 en geheel 1670. Het register dat in april 1667 begint, stopt op een rommelige wijze in de periode 25 februari-6 april 1669. De registraties van de Pieterskerk lopen t/m 2 maart, die van de Hooglandse kerk stoppen al per 25 februari. Na een paar lege bladzijden gaat het in

een andere hand verder op 24 maart met de Pieterskerk en op 31 maart met de Hooglandse kerk. Op 6 april wordt definitief gestopt. De rest van dit register, als 12de van de serie genummerd, bleef leeg. Pas op 4 januari 1671 werd een nieuw deel gestart, doorgenummerd als het 13de in de reeks.³⁷

Tijdens mijn onderzoek vond ik echter op een onverwachte plek alle wekelijkse aantallen doden in 1669 en 1670. Ze zijn opgetekend in het journael van de Nederduits Gereformeerde kerkvoogdij.³⁸ Op de ontvangstzijde van dit kasboek staat wekelijks op de linkerbovenhoek van de pagina: dooden, waaronder de afkortingen PK (Pieterskerk) en HK (Hooglandse kerk), soms HK en VK (Vrouwekerk), ieder gevolgd door een getal en de optelling daarvan. Deze aantallen doden zijn een veelvoud van de begravenen in de drie Leidse kerken, die in het kasboek en in de blafferds worden genoemd.³⁹ De aantallen uit de periode waarvan wel de begraafregistraties bewaard zijn gebleven, dus januari tot begin maart 1669, zijn exact hetzelfde als in die begraafboeken. De cijfers in de journalen zijn onmiskenbaar de aantallen doden die door de grafmakers zijn doorgegeven, het totaal dus van begravenen in de kerken en op de bolwerken.

De eerste kolom van de tabel op de volgende pagina geeft deze cijfers weer.⁴⁰ De tweede kolom bevat de zogenoemde buitenbegravenen. Er moest door burgemeesters vergunning verleend worden wanneer Leidse overledenen elders begraven wilden worden.⁴¹ Vanwege inkomstenderving moest er een bedrag betaald worden aan de stad, die de opbrengst verdeelde tussen de kerk, de armen en de arme wezen. Veelal werd dit ver-

Tabel van het aantal begravenen 1669-1670. In de linkerkolommen het totaal aantal begravenen binnen en buiten de stad. In de rechterkolommen het aantal begravenen in alleen de kerken, resp. de Pieterskerk (gevolgd door het percentage van het totaal aantal begravenen).

1669	binnen	buiten	totaal	kerken	Pieterskerk
januari	187	8	195	44 – 23% ⁴³	15 – 8%
februari	263	11	274	62 – 23%	23 – 8%
maart	173	12	185	53 – 29%	14 – 7%
april	209	7	216	62 – 29%	21 – 10%
mei	179	13	192	65 – 34%	21 – 11%
juni	179	10	189	70 – 37%	18 – 9%
juli	230	11	241	73 – 30%	27 – 11%
augustus	342	20	362	147 – 41%	54 – 15%
september	991	97	1.088	399 – 37%	161 – 15%
oktober	1.250 ⁴⁴	101	1.351	516 – 38%	185 – 14%
november	1.052	82	1.134	367 – 33%	126 – 11%
december	1.011	58	1.069	268 – 26%	94 – 9%
totaal	6.066	430	6.496	2126	759

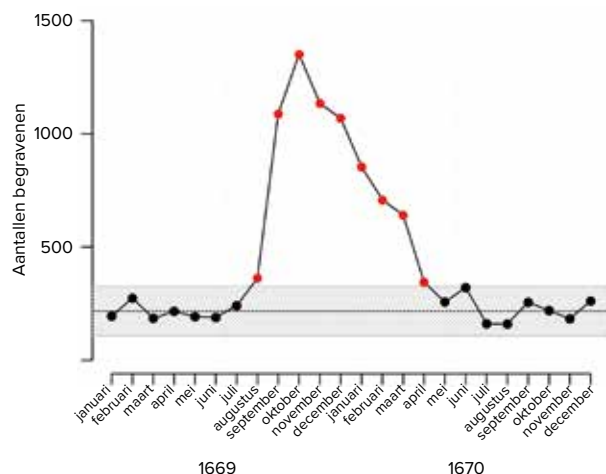
1670	binnen	buiten	totaal	kerken	Pieterskerk
januari	793 ⁴⁵	61	854	216 – 25%	88 – 12%
februari	666	42	708	153 – 22%	57 – 8%
maart	609	32	641	139 – 22%	34 – 5%
april	317	28	345	70 – 20%	33 – 10%
mei	242	15	257	59 – 23%	26 – 10%
juni	305	16	321	74 – 23%	26 – 8%
juli	141	20	161	27 – 17%	11 – 7%
augustus	145	15	160	51 – 32%	15 – 9%
september	230 ⁴⁶	26	256	60 – 23%	20 – 8%
oktober	194	25	219	56 – 26%	20 – 9%
november	161	22	183	44 – 24%	14 – 8%
december	236 ⁴⁷	25	261	65 – 25%	20 – 8%
totaal	4039	327	4366	1014	364

zocht om de dode een rooms-katholieke, re-monstrantse of lutherse begrafenis te kunnen geven.⁴²

Bij de hier genoemde totalen moet een slag om de arm gehouden worden, omdat van enkele weken geen of niet alle aantallen

begravenen genoteerd waren. Door extrapolatie heb ik een realistische schatting kunnen maken.

De tot nu toe genoemde aantallen doden betreffen alle overledenen in 1669 en 1670,

Figuur 1. Grafische voorstelling van het totaal aantal begravenen per maand. Het gearceerde deel geeft de bandbreedte aan waartussen de sterfte normaal gesproken ligt, gebaseerd op de eerste zes en de laatste zes maanden van de bekeken periode. De zwarte rondjes geven de aantallen binnen de bandbreedte en de rode rondjes die van de maanden waarin dus oversterfte plaatsvond.

dus ook degenen die niet aan de epidemie gestorven zijn. Om daarvan het aantal te kennen, moet een schatting van de oversterfte gemaakt worden. In de eerste helft van 1669, toen er dus nog geen sprake van een epidemie was, zijn er 1.251 lijken geborgen. Doorgetrokken naar een geheel jaar zou dat uitkomen op 2.502 doden.⁴⁸ Dat is beduidend meer dan de jaren ervoor, toen het er gemiddeld ca. 2.200 waren. Onlogisch lijkt dat niet. De bevolking van Leiden bleef zodanig groeien dat in maart 1669 nog over een stadsuitbreiding gesproken werd.⁴⁹ Als we voor 1670 van het sterftcijfer van de tweede helft van dat jaar uitgaan, 1.240, zou dat ook op rond de 2.500 doden in het gehele jaar neerkomen. Als dat het 'normale' aantal zou zijn, dan zou de oversterfte door de epidemie in totaal op een kleine 6.000 uitkomen.

Statistische analyse kan dat nader preciseren. De hierboven afgebeelde grafiek laat

de bandbreedte zien van de te verwachten sterfte bij gelijkblijvende omstandigheden, gebaseerd op de eerste zes maanden van 1669 en de laatste zes van 1670.⁵⁰ Uitgedrukt in getallen betekent dit dat er in theorie in die periode tussen de 107 en 325 personen per maand overleden kunnen zijn. Gebaseerd op het totaal aantal overledenen van 7.552 in de periode augustus 1669 tot en met april 1670 is de bandbreedte van de oversterfte derhalve tussen de 4.623 en 6.588 overledenen, met als meest waarschijnlijke aantal 5.605.

Het verloop

Figuur 1 laat ook goed het verloop van de epidemie zien. Vanaf de tweede helft van augustus begon het aantal doden op te lopen, om vervolgens fors te stijgen in september. In oktober en november bleef het hoog, maar in december liep het alweer iets terug. Daarna zakte het geleidelijk. In juli was het niveau van de eerste helft van 1669 weer bereikt.

Het beeld komt niet geheel overeen met de mededelingen van de ooggetuigen. Van Leeuwen, Van Heemskerk en Fanois noemen uitdrukkelijk 1669 als het rampjaar, evenals Dele Boë Sylvius in zijn *Oratio*, die hij heeft uitgesproken op 8 februari 1670. Maar ook in zijn later uitgegeven *Tractatus* (1671) behandelt hij expliciet de epidemie vanaf augustus tot eind januari 1670.

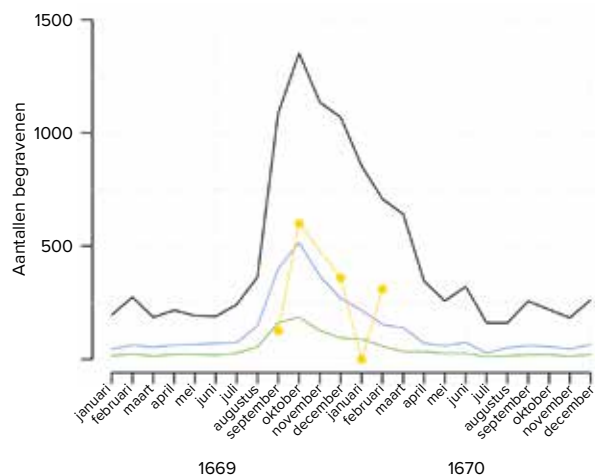
De brieven van Adriaan van der Goes laten tot half december een zelfde patroon zien als de tellingen. Het verschil zit in de periode daarna. Begin januari 1670 wilde hij Leiden bezoeken, omdat 'daer nu geen sterfte meer en is'. Na zijn brief van 12 december daalde het aantal doden inderdaad aanzienlijk, maar je kunt niet constateren dat de epidemie voorbij was. Opmerkelijker nog is de stijging die hij aangeeft op 6 februari: 300 à 320 doden per week. Dit zou overeenkomen met het niveau van oktober-november en daar wijzen de opgaven van de grafmakers niet op.

De artsen en de andere ooggetuigen verklaren allen dat de ziekte aanvankelijk de bovenlaag trof en pas in tweede instantie de onderste regionen van de samenleving. Een dergelijk beeld was heel uitzonderlijk en kwam bij besmettelijke ziekten als pest en tyfus niet voor. Maar het wordt gestaafd door zowel de bronnen als de analyse van de verzamelde gegevens. We zagen al dat Dele Boë Sylvius zes overleden hoogleraren noemde (van de 25 toentertijd in functie zijnde), en dat Noordam had berekend dat tweederde van de veertigraad gestorven was in deze periode. Hieronder waren

drie zittende burgemeesters, die hun termijn tot 10 november 1669 niet uitdienden. De schout, Gerard van Hogeveen, was een van de eerste slachtoffers. Hij werd begraven in de week van 18-24 augustus op het hoogkoor van de Pieterskerk.⁵¹ Acht notarissen (van de 31) lieten het leven. Onder de eigenaren en bewoners van het Rapenburg vielen 28 doden.⁵² En in het Dienstboek (register van alle stedelijke beampten) dat in december 1669 was aangelegd, staat bij tal van regenten en regentessen 'gestorven' of 'obiit' vermeld. Dele Boë Sylvius noemt ook de mercatorum primarii. In de tweejaarlijkse registratie van de lakenfabrikanten kelderde hun aantal van 256 in 1669 naar 194 in 1671. Wel schreven zich in 1671 25 nieuwe drapeniers in.⁵³

Ook de vergelijking van de curve van het aantal begravenen in de kerken enerzijds en het totaal aantal begravenen in kerken en op bolwerken samen anderzijds, toont deze opmerkelijke situatie aan (zie figuur 2). In de maanden januari t/m juli 1669, toen er dus nog niets aan de hand was, bedroeg het percentage begravenen in de kerken gemiddeld 28,8% van het totaal; voor de Pieterskerk alleen – de begrafeniskerk bij uitstek voor de elite – was dat 9,3%. Maar in augustus waren de percentages opgelopen tot 41 resp. 15%. Uitgedrukt in stijgingspercentages gaat het om 42% bij de kerken totaal en zelfs 67% bij de Pieterskerk alleen.

Meer zou het niet worden. Tot december lag het aantal begravenen in de kerken nog beduidend hoger dan gemiddeld (zie de percentages in de bovenstaande tabel). Vanaf augustus 1670 lagen de cijfers weer op het

Figuur 2. Grafiek van het aantal begravenen in 1669 en 1670.
 — Totaal aantal buiten- en binnenbegravenen per maand
 — Aantal begravenen in de kerken per maand
 — Aantal begravenen in de Pieterskerk per maand
 — Aantallen doden per week volgens de brieven van Van der Goes van 5 september, 3 oktober en 12 december 1669 en 2 januari en 6 februari 1670. De rondjes zijn de gemiddelden van de ondergrens en de bovengrens die Van der Goes noemt.

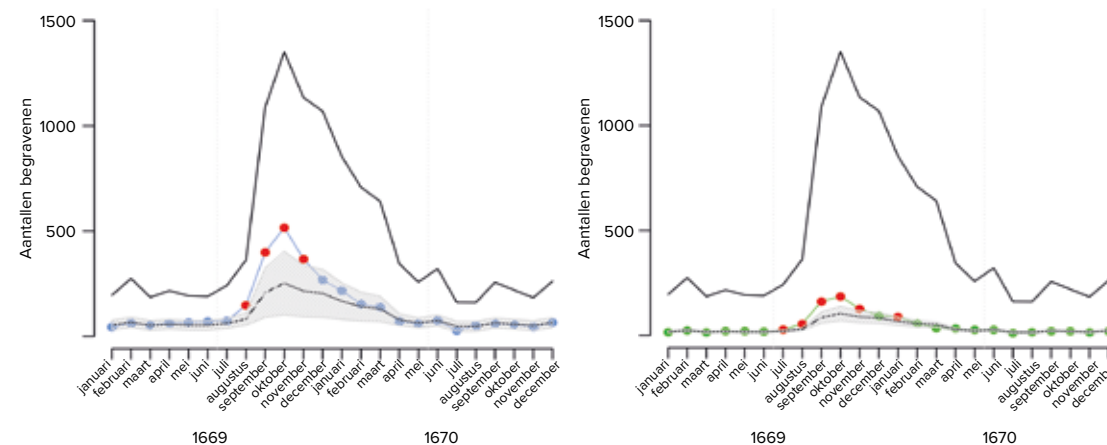
niveau van de eerste maanden van 1669 (na extreem weinig kerkelijke begrafenissen in juli 1670).

Statistische analyse ondersteunt deze observatie. Tussen augustus en november 1669 valt het aantal kerkbegravenen buiten de bandbreedte die verwacht wordt op basis van de maandelijkse aantallen kerkbegravenen in de zes maanden voor en in dezelfde tijdspanne na de epidemie (figuur 3, linker grafiek). Voor de Pieterskerk valt ook de maand juli 1669 er al buiten en opnieuw januari 1670, na een inzinking van het aantal begrafenissen in december (figuur 3, rechter grafiek). Dit laatste illustreert dat rond de jaarwisseling van 1669-1670 de sterfgevallen onder de elite weer afnamen en hun aantal terugkeerde naar (de bovengrens van) het verwachte percentage van het totaal aantal sterfgevallen.

Wanneer we de informatie van Van der Goes naast de curve van de kerkelijke begravingen leggen, zien we met name in de tendens van

het verloop een frappante gelijkenis. De wekelijkse aantallen begravenen die hij noemde in zijn brief van 5 september 1669, lijken wel te kloppen. Daarna zijn zij echter veel te hoog. Opmerkelijk is de overeenkomst tussen de observatie in zijn brief van 2 januari 1670, dat er nauwelijks nog sterfte zou zijn in de stad en het percentueel snelle dalen van het aantal begrafenissen in de kerken in december. De beleving van de zegslieden van Van der Goes was onmiskenbaar gekleurd door de rampspoed die zij aantroffen in hun eigen kring.

Het is de vraag wat de oorzaak van dit verschil tussen arm en rijk kan zijn. Ik ben geen arts en waag me dus niet aan een hypothese over de aard van de ziekte. Fanois zocht het in een reeds opgebouwde immuniteit van de mindere klasse door voorgaande malaria-epidemieën van minder ernstige aard.⁵⁵ Hij had een verhandeling over de epidemie van 1667 gepubliceerd, evenals zijn studiegeenoot Johannes van der Marck en de eerder

Figuur 3. Grafische voorstellingen van het aantal begravenen in de kerken totaal (links) en in de Pieterskerk alleen (rechts). Het gearceerde deel geeft de bandbreedte waartussen de sterfte onder gelijkblijvende omstandigheden zou liggen, gebaseerd op de eerste zes en de laatste zes maanden van de onderzochte periode. De zone met de rode rondjes valt daarbuiten en geeft zodoende de oversterfte aan.

genoemde expert Dele Boë Sylvius.⁵⁶ De begraafcijfers van dat jaar laten inderdaad een meer dan gemiddeld aantal doden zien, evenals die van 1668 trouwens, wat op een terugkerende epidemische ziekte kan wijzen.

Maar hoe is dit te rijmen met de opvatting van Van Thiel dat er in 1669 sprake is geweest van twee epidemieën, malaria en vlektyfus? De malaria zou dan in augustus zijn begonnen en vooral de gegoeden hebben getroffen. De vlektyfus brak kort daarna uit en zou vooral onder de minder bedeeden hebben geheerst. In dit licht is de opmerking van Van der Goes in zijn brief van 6 februari opvallend, dat de doden in die fase ‘alle blauw gespickelt uyt slaen’.

Maatregelen

In tijden van pest werden er steevast door de magistraat talrijke maatregelen genomen,

ook in de 17de eeuw.⁵⁷ Uit 1603 en 1655 zijn uitvoerige pestordonnanties bekend. Er werden allerlei regels gesteld, over gedrag bij begrafenissen, omgaan met levensmiddelen als vers fruit en vlees, handelen bij besmettingen. In 1624 werd zelfs de vergunning voor het rederijkersspel rond 3 oktober weer ingetrokken, om een grote mensenmenigte te voorkomen.⁵⁸ In 1655 werd de 3 oktoberjaarmarkt uitgesteld. Van dit uitstel is overigens afstel gekomen.

In 1669 blijkt niets van dit alles. De laatste aflezing van de pui van het stadhuis vóór de uitbraak van de epidemie is die van 16 augustus 1669 en betreft een algemene bededag voor al het goede dat het land ten deel is gevallen met een bede aan de Goddelijke Majesteit om de voorspoed te laten voortbestaan.⁵⁹

Dat mocht dus niet zo zijn. Al snel daarna

kwam het de magistraat kennelijk ter ore dat de ziekenbezoekers overuren maakten. Op 22 augustus werd besloten om twee extra-ordinaris ziekenbezoekers aan te stellen, en wel voor de duur van zes maanden.⁶⁰ Op 6 september werden de vier ordinaris ziekenbezoekers 'vereerd' met zestien stoop goede Franse wijn de man.⁶¹ En vier dagen later besloot het stadsbestuur een extra-ordinaris ziekenbezoeker aan te stellen voor de Walen in de stad, en een vervanger voor de ordinaris ziekenbezoekers 'geduurenden den tijdt van de ziekte'.⁶² Inmiddels was ook besloten dat de Leiderdorpse rederijders dat jaar niet mochten optreden. Mogelijk ging dit om een 3 oktobervoorstelling, die bij voorbaat afgelast werd.

Op 3 oktober kwam het stadsbestuur bij elkaar om een noodkreet van de stadsdoktoren te bespreken, waarin zij aangaven hun werk niet meer aan te kunnen vanwege het grote aantal zieken, dat almaar toenam. Besloten werd voor de komende vier maanden twee extra-ordinaris collega's aan te stellen.⁶³ Tevens nam het bestuur het besluit nog twee extra-ordinaris ziekenbezoekers aan te nemen voor drie maanden.⁶⁴ Op 26 oktober breidde het Gerecht hun aantal met nog twee extra krachten uit, nu gedurende 'dese calamiteuse tijden'; voor onbepaalde tijd dus.⁶⁵

Op 18 februari 1670, toen hun aanstelling ten einde was gelopen, kregen de vier extra-ordinaris stadsdoktoren ieder een *bonus* van 250 gulden, vanwege de 'ongemeene' moeite die zij zich het voorgaande jaar getroost hadden.⁶⁶ Op 6 november werd het aantal gewone stadsdoktoren met één ver-

minderd. Men achtte het gevaar blijkbaar geweken. Maar voor alle zekerheid werd wel besloten dat bij ernstige ziekten in de stad er extra-ordinaris doktoren aangenomen zullen worden, op tijdelijke basis.⁶⁷

Het is duidelijk dat evenals de artsen de magistraat ervan overtuigd was dat het hier niet de pest betrof. Maatregelen om die besmettelijke ziekte te beteugelen – zoals te doen gebruikelijk – werden nu niet genomen; alleen zorgverlening kreeg de nodige armslag. En men kende bonussen toe aan het zorgpersoneel.

Ook op een andere manier was het stadsbestuur bereid de nood te lenigen. Door de 'extraordinarisse sterfte van den voorledenen somer', zo schreven de regenten van het Huiszittenhuis eind oktober 1669, 'die door Godes goedertierene beschickinge nu vrij vermindert en afgenomen is', hebben zij inmiddels overleden en nog levende zieken 'in haere voorgaende als noch duyrende noot' moeten bijstaan. Dit appèl op het stadsbestuur resulteerde in een aflezing van de pui van het stadhuis, op 23 oktober, dat er een huis-aan-huis-collecte gehouden zou worden op 23 december aanstaande. Men riep de ingezetenen op die dag 's morgens om 8.00 uur voor dat doel thuis te zijn.⁶⁸

Een zelfde soort vraag om financiële steun kwam op 6 februari 1670 van het Heilige Geest Weeshuis. De noodkreet van de regenten luidde dat er in 1669 235 kinderen opgenomen waren en in 1670 ook alweer 49, terwijl er jaarlijks ongeveer 59 wezen bij kwamen. Bovendien waren de boetes wegens de avondbegravenissen sterk verminderd. Geadviseerd werd een officieel

rekwest te sturen aan het Gerecht. Dat advies is opgevolgd, met als resultaat een subsidie van 2500 gulden.⁶⁹

Enkele besluiten zijn genomen om het besturen van de stad in weerwil van de geldende regels gaande te houden. Al begin november wendde de veertigraad zich tot de Staten van Holland met verzoek om te mogen afzien van het opstellen van een dubbele nominatie voor de schepenbenoemingen. Er waren sinds de laatste schepenverkiezing (juli 1669) al zoveel van de genomineerden overleden, dat het niet langer mogelijk was een dubbeltal op te stellen. De Staten gingen hierin mee en besloten op 8 november het in 1651 hierover verleende octrooi in de gevraagde zin aan te passen.⁷⁰

En er was nog een ander probleem: wegens het grote aantal zieken had het Gerecht besluiten genomen 'met minder getal'. Op 18 februari 1670 besloot het desondanks de besluiten van vorig jaar goed te keuren.⁷¹

Besluit

In mijn artikel van 2009 heb ik voor 1666 een bevolkingsaantal geschat van circa 62.000 mensen. Het waren er in 1669 stellig meer, zo'n 64 à 65.000.⁷² Het dodental van

augustus 1669 t/m april 1670 bedroeg 7.552 en komt dus uit op bijna 12%. Wanneer we uitsluitend naar de oversterfte kijken, lag die tussen de 6.588 en 4.623 begravenen, oftewel rond de bijna 9%. Vergeleken met de grote pestjaren van de zeventiende eeuw is dat niet heel erg veel, zoals onderstaande tabel laat zien,⁷³ maar er stierven wel ruim driemaal zoveel mensen dan er bij gelijkblijvende omstandigheden zouden zijn overleden.

Daarnaast waren er de zieken. Uit opmerkingen van Heidanus, Van Leeuwen en Van Heemskerk rijst een beeld op van een gigantisch aantal. De bronnen spreken over 40.000 slachtoffers, mogelijk de doden en zieken tesamen.

Een dergelijke demografische terugval moet de Leidse samenleving in diverse sectoren hebben ontwricht, om nog te zwijgen van het persoonlijke leed. Er waren niet alleen meer dan 8.000 doden te betreuren, er kwam in 1670 nog een enorme terugval van geboorten bij. Dat was een normaal verschijnsel na een epidemie, maar in 1670 moet het wel heel dramatisch geweest zijn. In zijn Oratio benoemde Dele Boë Sylvius zwangere vrouwen apart als een zeer kwetsbare groep. Hij stelde dat het merendeel

Vergelijkende tabel van aantal doden in de grote pestepidemiejaren van de zeventiende eeuw met dat in de jaren 1669-1670. De percentages zijn afgerond op gehele getallen.

jaar	bevolking	dodental	% van bev.	oversterfte	% van bev.
1624/25	46.000	9.897	22	8.000	17
1635	46.500	13.723	30	12.500	27
1655	58.000	9.807	17	8.500	15
1669/70	64.500	7.552	12	5.600	9

van de zwangerschappen in voortijdige miskramen was geëindigd, en als kinderen levend ter wereld kwamen, dat zij kort erna stierven.⁷⁴ In 1670 zijn slechts 1.317 dopen geteld, het absolute dieptepunt van de gehele zeventiende eeuw. In de volgende twee jaar werd dat echter weer gecompenseerd door een geboortegolf. Ook daarna bleef het aantal geboorten nog hoog. Van 1671 t/m 1677 was er een geboorteoverschot van 3.859 personen.

Bij de poorterinschrijvingen zien we een tegenovergestelde tendens: in 1670 en 1671 werden er juist heel wat meer ingeschreven dan in de jaren ervoor. Ook dat was een terugkerend beeld na een epidemie. Maar vanaf 1672 nam het aantal alleen maar af. In 1678 waren het er nog maar 43.

Afnemende immigratie hangt samen met teruglopende werkgelegenheid in de stad. De vermindering van het aantal lakenfabrikanten met 24% geeft dat al aan, en sterker nog de gigantische terugloop van leerjongens in deze branche, waarvan het aantal na de uitschieter van 125 in 1671 niet meer boven de 41 per jaar is uitgekomen. Teruggang geldt ook voor andere sectoren van de textielindustrie, maar in mindere

mate.⁷⁵ Deze bevindingen komen overeen met de productiecijfers van de textiel.⁷⁶ 1669 was een topjaar met 134.000 stuks, gevolgd door een enorme terugval in 1670 (114.000). 1671 was weer een topjaar (138.55), maar in 1672 (110.000) was de terugval nog groter dan die tevoren. 1672 is het laatste jaar waarvan we de totale productiecijfers kennen, maar de cijfers van de textielbranches die overgeleverd zijn, vertonen over het algemeen een neergang, die eind jaren '70 tot stilstand kwam bij een (geschatte) productie van om en nabij de 85.000. Daarna lijkt het weer beter te gaan.

Wanneer we de demografische en economische ontwikkeling in ogenschouw nemen, kan worden geconcludeerd dat het geboorteoverschot in de zeven jaren na de epidemie de vermindering van de bevolking met 13% tot ongeveer de helft heeft kunnen terugbrengen. Of de immigratie de andere helft voor haar rekening genomen heeft, lijkt twijfelachtig, gezien de sterk neerwaartse lijn ervan en gezien ook de economische stagnatie in diezelfde periode. De epidemie van 1669-1670 kunnen we dus kenschetsen als het begin van een reeks van zeven magere jaren.

Noten

1 Abraham Heidanus, *Oratio de luctuosa calamitate quae anno 1669 civitatem Leidensem, curiam, ecclesiam et academiam graviter afflixit* ... (Leiden 1670).

2 Heidanus, *Oratio*, laatste bladzijde van katern B e.v. (tekst ongefolieerd): 'etenim hoc tempus magis morbi quoddam regnum fuisse dixeram quam mortis'.

3 François de Boë Sylvius, 'Oratio de affectus epidemii a MDCLXIX, Leidensem civitatem depopulantis, atque primariis habitatoribus orantis, causis naturalibus' in: *Opera Medica* (Amsterdam 1680) 913-922.

4 François de Boë Sylvius, 'Tractatus X. De affectu epidemio, ab augusto mense 1669, ad finem januarii 1670, in Leidensis urbis incolae saeviente' (1671) in: *Opera Medica* (Amsterdam 1680) 815-872.

5 Guido Fanois, *Dissertatio medica de morbo epidemio, hactenus inaudito, praetenta aestate anni 1669 Lugduni Batavorum vicinisque locis grassante* (Leiden 1671).

6 Fanois, *De morbo epidemio*, 40-41.

7 Fanois, *De morbo epidemio*, 13. P.H. van Thiel, *Anopheles en malaria in Leiden en naaste omgeving* (Leiden 1922) 4-5.

8 Simon van Leeuwen, *Korte beschrijving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden* (Leiden 1672) 178.

9 *NNBW*, I, 1261-1263.

10 F.W. Buchner, *Verhandeling over den invloed der Noord-Hollandsche droogmakerijen na 1608 op de gezondheid der ingezetenen* (Utrecht 1826) 93.

11 L. Knappert, *Van sterven en begraven* (Baarn 1909) 30.

12 Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarsse 1978) 237.

13 J. C. Overvoorde, 'Groote sterf-

te te Leiden in 1669', *Leidsch jaarboekje* 8 (1911) 37-42.

14 C.J. Gonnet, *Briefwisseling tussen de Gebroeders van der Goes (1659-1673)*, deel 2. *Werken van het Historisch Genootschap*, derde serie, deel 11 (Amsterdam 1909).

15 *Leidsch jaarboekje* 10 (1913) 151.

16 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad, dl. 3, Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (Den Haag 1916) 8.

17 Blok, *Geschiedenis Hollandsche stad*, dl. 3, 170, 199 en 278.

18 Van Thiel, *Malaria in Leiden*, 4-5.

19 J. Schouten, 'Geschiedenis der malaria in ons land', Bijlage XV in: *Eerste jaarrapport van de Malaria-commissie uit den Centralen Gezondheidsraad* (1920) 11-13.

20 Van Thiel baseert dit op V. Fossel, 'Geschichte der epidemischen Krankheiten', in: M. Neuburger en J. Pagel, *Handbuch der Geschichte der Medizin*, Band II (Jena 1903) 779.

21 J.G. Dijkstra, *Een epidemiologische beschouwing van de Nederlandsche pest-epidemieën der XVIIde eeuw* (dissertatie Amsterdam 1921), stelling II.

22 N.W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, II, De nieuwe tijd* (Den Haag 1939) 881, n. 2.

23 Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 39, 77.

24 R.E.O. Ekkart, 'Familiekroniek Van Heemskerk en Van Swanenburg', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, I (1978) 41-70, II (1979) 44-75. Citaat deel II, 54.

25 Dirk Jaap Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (red), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: 1574-1795* (Leiden 2003) 48. Speciaal voor deze bijdrage is een telgroep geformeerd. Op basis

van haar resultaten zijn de grafieken op blz. 47 samengesteld. In 1669 werden 2418 begravingen geteld, in 1670 slechts 963. Voor deze jaren is gebruik gemaakt van kerkelijke bronnen.

26 R.C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw. Enkele kanttekeningen', *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 57.

27 Deze aantallen zijn niet in alle bronnen exact hetzelfde. Zie Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1996) 40-41 (1624-1625: 9597; 1635: 14.381; 1655: 10.489), 51 (1655: 11.591), 233 (1624: 9.897; 1635: 14.475, 14.582; 1655: 13.088) en Ekkart, 'Familiekroniek', dl. 152, 58 en dl. 2, 47-48. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 226, n. 31; de voor zijn bijdrage geformeerde telgroep telde in 1655 9.807 begravingen.

28 De betreffende passage is niet gedateerd. Zij is in ieder geval van na 23 mei, maar vermoedelijk niet eerder dan juni, want op fol. 71 spreekt hij over 'Meij jongstleden'.

29 Heidanus, *Oratio*: 'Quantulum enim hoc est, ex quadraginta millibus aegrotantium, quot septimanis vel ducentos, vel, cum in maximum numerum excrevit, tercentos ad summum morte raptos fuisse?'

30 Dele Boë Sylvius, *Opera Medica*, 815, Tractatus X, artikel V.

31 Dele Boë Sylvius, *Opera Medica*, 913-914.

32 Noordam, *Geringde buffels*, 77, n. 181.

33 Fanois, *De morbo epidemio*, 3, 'sextuplo plures quam prior' en 'hic vero trecenta, imo quadringenta per hebdomades singulas, toto fere quadrimestra'. Id., 13, 'septem, circiter, millia cecidere florentissime hujus Reipubl. cives'.

34 Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief 1574-1816 (SA II) inv.nrs. 1313-1343.

35 W.J.J.C. Bijleveld, 'Wie hielden de oude begraafboeken bij?', *Leidsch Jaarboekje* 36 (1944) 143.

36 SA II, inv.nr. 3405. Sedert augustus 1655 is er van de bolwerken melding gemaakt in de begraafregisters.

37 SA II, inv.nr. 1323 op de originele band: 11; inv.nrs 1324 en 1325 geen originele band meer; inv.nr. 1326 zeer afgesleten originele band, met vermoedelijk nr. 14; inv.nr. 1327 met originele band met nr. 15. Er is dus geen deel verloren gegaan. Het ligt voor de hand de lacune te verklaren door de epidemie. Er is echter geen aanwijzing dat die in maart al heerste. De verklaring zou kunnen liggen in een combinatie van enerzijds niet meer (achteraf) verwerken van de aangeleverde lijstjes en anderzijds van het niet meer inleveren daarvan. De ondertekening en het handschrift van Huijch Jansz. van Soest, de grafmaker van de Pieterskerk, zijn sedert 5 oktober 1669 verdwenen uit de weekstaten van de grafmakers (Archief Nederlands Gereformeerde Kerkvoogdij (NHKV) inv. nr. 909. In het register van de *Smalle diensten* van 27 december 1669 is zijn naam geschrapd (SA II, inv.nr. 939).

38 NHKV, inv.nr. 103, journaal 1669-1672.

39 Een blafferd is een naar onderwerp gesystematiseerd kasboek. Zie NHKV, inv.nrs. 169-170, blaffers 1669 en 1670.

40 De hier gepresenteerde maandcijfers zijn de optellingen van de wekelijks door de grafmakers aangeleverde aantallen. In een aantal gevallen treedt er een afwijking op ten opzichte van het werkelijk aantal begrafenissen in een maand, doordat zowel in de eerste als in de laatste weekaanfite van de maand begravenen van de maand ervoor of erna zitten. Getalsmatig heffen die elkaar deels op. Er is voor maandcijfers gekozen ten behoeve van de parallelie met de buitenbegravenen en de kerkelijke begravenen in 1669, die op da-

tum gesteld waren, zodat per maand geteld kon worden. Bovendien is het overzichtelijker, met name in de grafieken. Voor berekeningen over een langere periode spelen de verschillen nagenoeg geen rol.

41 Ingesteld bij verordening dd. 23 juli 1663. Zie F. van Mieris, *Beschrijving van Leyden* (Leiden 1762) 83-84. Tot 1684 zijn deze geregistreerd in de burgemeestersdagboeken. Geraadpleegd SA II, inv.nrs. 155-157, burgemeestersdagboeken 1665-1673, diverse fol.

42 Blok, *Geschiedenis Holland-sche stad*, dl. 3, 339.

43 De percentages zijn afgerond op hele getallen.

44 Er zijn 552 begravenen genoteerd, maar op 14, 21 en 28 oktober geen gegevens van de Pieterskerk aangegeven; op 28 oktober evenmin van de Hooglandse kerk. Gezien het feit dat het aantal kerkelijke begravenen in november ongeveer 30% minder was dan in oktober en het aantal buitenbegravenen 20%, zal het aantal binnenbegravenen ook wel in die orde liggen. Dat zou dan minimaal uitkomen op globaal 1250.

45 In januari 1670 693 doden genoteerd, maar op 20 januari geen gegevens van de Pieterskerk. Vermoedelijk zijn er de voorafgaande week ca. 100 mensen begraven.

46 185 doden genoteerd, maar op 15 september geen gegevens. Vermoedelijk zijn er de voorafgaande week ca. 45 mensen begraven.

47 211 doden genoteerd, maar op 22 december geen gegevens van de Pieterskerk. Vermoedelijk zijn er de voorafgaande week ca. 25 mensen begraven.

48 De telgroep had in totaal 2418 doden geteld, waarvan 1893 in kerkelijke bronnen. Zij heeft de buitenbegravenen pas meegeteld vanaf 1684, toen er een apart register van is aangelegd (SA II, inv.nrs. 2064-2068).

49 SA II, inv.nr. 1102.

50 Strikt genomen is dit een

95%-predictie-interval, wat aangeeft dat onder normale omstandigheden de verwachting is dat 95% van alle maandelijkse sterftecijfers binnen deze grenzen liggen. Deze statistische analyse stelt dat juli 1669 en mei 1670 geen oversterfte hebben, omdat ze binnen de grenzen van het predictie-interval liggen. Augustus 1669 en april 1670 liggen buiten de grenzen, maar dat betekent niet automatisch dat er oversterfte was, maar slechts dat het onwaarschijnlijk is dat de sterftecijfers in die maanden zo hoog geweest zouden zijn zonder externe factoren (lees, een epidemie). Uitgaande van de grenzen waarbinnen 99% van alle sterftecijfers waarschijnlijk liggen, vallen deze maanden daar wel binnen.

51 NHKV, inv.nr. 909.

52 Ontleend aan Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Het Ropenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986-1992). Dit zesdelige werk behandelt alle huizen van Breestraat/Noordeinde tot Klooststeeg/Nonnensteeg. De tekst geeft alleen het jaar van overlijden. Onder de 28 kunnen dus ook doden zitten die niet door de epidemie omgekomen zijn.

53 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 925.

54 De bandbreedte wordt bepaald door het 95%-predictie-interval van het percentage begravenen in de kerken tesamen resp. in de Pieterskerk alleen ten opzichte van het totaal aantal begravenen in de eerste zes maanden van 1669 en de laatste zes maanden van 1670.

55 Genoemd door Schouten, 'Malaria', 12.

56 F. Dele Boë Sylvius, *De febre epidemica Lugduni Batavorum anno 1667 ...*, in *Opera Medica* (Amsterdam 1680) 794. J. van der Marck, *De febre nuperrime epidemica* (Leiden 1668). G. Fanois, *Disputatio medica inauguralis de febribus intermittentibus* (Leiden 1668). Zie ook Van Thiel, *Malaria in Leiden*, 3.

57 J.C. Overvoorde, 'Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16de en de eerste helft der 17de eeuw', *Leidsch Jaarboekje* 19 (1923-1924) 68-82. Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, waarin talloze Leidse voorbeelden.

58 SA II, inv.nr. 186, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek van publieke zaken, A, fol. 164.

59 SA II, inv.nr. 24, Aflezingsboek O, op datum.

60 SA II, inv.nr. 252, Kladresoluties ter burgemeesterskamer, op datum.

61 SA II, inv.nr. 252, Kladresoluties ter burgemeesterskamer, op datum.

62 SA II, inv.nr. 191, Notulen ter burgemeesterskamer, op datum.

63 SA II, inv.nr. 190, Burgemeesters- en gerechtsdagboek voor publieke zaken E, fol. 54v.

64 SA II, inv.nr. 191, Notulen ter burgemeesterskamer, op datum.

65 SA II, inv.nr. 252, Kladresoluties ter burgemeesterskamer, op datum.

66 SA II, inv.nr. 252, Kladresoluties ter burgemeesterskamer, 18 februari 1670.

67 SA II, inv.nr. 190, Burgemeesters- en gerechtsdagboek voor publieke zaken E, fol. 78.

68 SA II, inv.nr. 24, Aflezingsboek, fol. 97.

69 SA II, inv.nr. 252, Kladresoluties ter burgemeesterskamer, op datum. Zie ook Kees van der Wiel, *Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden 2010) 39-40. Rekwest in SA II, inv.nr. 82, Gerechtsdagboek OO, fol. 46.

70 Frans van Mieris, *Handvesten ... der stad Leyden* (Leiden 1759) 124-125.

71 SA II, inv.nr. 191, Notulen ter burgemeesterskamer, op datum.

72 Van Maanen, 'Bevolkingsaantallen', 57, 63. In 1667-1668 waren er 200 nieuwe poorters ingeschreven; In 1669 ging dat op dezelfde voet door (Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 883: 1667: 90, 1668: 110, 1669: 110). Vermenigvuldigd met een factor tien levert dat minstens 2000 nieuwe ingezetenen op. De oversterfte door de epidemie van 1667 was niet heel erg hoog, misschien enkele honderden overledenen.

73 Deze globale berekeningen van de bevolkingsomvang op basis van het gegeven van ca. 45.000 inwoners in 1622 en jaarlijkse verhoging met 10 x het aantal poorterinschrijvingen, min de geschatte oversterfte. Bij berekening op basis van het aantal huizen in 1648 komen de inwoners-

aantallen sindsdien iets hoger uit. Het dodental voor 1624/25 is het aantal dat J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1641) 49, noemt voor de periode augustus 1624 tot in oktober 1625, die van 1635 en 1655 de getelde begravenen in de begraafregisters en dat van 1669/70 het getelde aantal van augustus 1669 t/m april 1670. De oversterfte in 1624/25, 1635 en 1655 is geschat aan de hand van de aantallen begravenen in omringende jaren.

74 Dele Boë Sylvius, *Oratio*, art. XIX: 'Pleraeque Gravidae hoc affectu laborantes Abortum sunt passae; paucissimae ad nonum mensem uterum gestarunt, atque vivaces foetus pepererunt; quin ex ipsis quoque multae paulo post vitam reliquerunt'.

75 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 925-927. Van de greinfabrikanten zijn van deze jaren geen aantallen bekend. Wel nam het aantal nieuwe drapeniers enigszins af. Het aantal warpfabrikanten zakte in 1669-1671 van 17 naar 7, om daarna weer hard te stijgen. Van de grootste branche, de saainering, zijn geen cijfers bekend.

76 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 931.

De eerste golf van de Spaanse griep trof vooral soldaten. Op deze foto staan soldaten van de Landstorm bij hun barakken in de buurt van de Herenstraat. Detail prentbriefkaart, 1915-1918. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PBK3154.

De Spaanse griep

Cor Smit en Jan Laurier

Cor Smit is Leids (stads)historicus en richt zich vooral op de sociale en economische geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw.

Jan Laurier is socioloog en bestuurder, met veel interesse voor (Leidse) geschiedenis.

Beiden zijn lid van de Commissie Dirk van Eck van de HVOL, Laurier als voorzitter.

De Spaanse griep was misschien wel de grootste pandemie aller tijden. Natuurlijk hebben met name de pestuitbraken bij elkaar meer slachtoffers geëist, maar nooit trok een besmettelijke ziekte zo snel over de wereld, met zo veel slachtoffers. In een kleine drie jaar, van begin 1918 tot in de tweede helft van 1920, raakte een half miljard mensen ermee besmet – een vijfde van de toenmalige wereldbevolking. Minstens 40 miljoen mensen stierven eraan, volgens sommige schattingen zelfs 100 miljoen. Ook Leiden ontkwam er niet aan, al is het aantal slachtoffers moeilijk vast te stellen. Het waren er in 1918 ruim vijf keer zoveel als de 43 mensen die in 2020 in Leiden aan Covid-19 overleden, in een stad die toen minder dan half zo veel inwoners telde.¹ Het stadsbestuur trof maatregelen, maar heel druk lijkt men zich er indertijd niet over gemaakt te hebben. Er speelde wel meer, de mogelijkheid van een revolutie bijvoorbeeld.

Besmettelijke ziekten in Leiden

In Leiden waren zeker tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw besmettelijke ziekten

voortdurend aanwezig. Jaarlijks eisten tyfus, tuberculose, difterie, dysenterie en niet te vergeten mazelen tientallen mensenlevens. In de negentiende eeuw deden zich bovendien verschillende epidemieën voor, met als bekendste de verschillende cholera-uitbraken.² Relatief onbekend, maar niet veel minder dodelijk, is de mazelenepidemie van 1870, die aan 335 kinderen het leven kostte.³ De grote mazelenepidemieën van 1901, 1902 en 1904, ieder met rond de 2500 doden, gingen overigens aan Leiden voorbij.⁴

Verbetering van de medische voorzieningen (nieuwe ziekenhuizen, wijkverpleging), de komst van duinwater, demping van grachten, een bescheiden start van sociale woningbouw en een even bescheiden stijging van de koopkracht leidden tot een duidelijke en voortdurende daling van de sterfte vanaf ongeveer 1880.⁵ Dat allerlei infectieziekten onder de armere bevolking echter endemisch bleven, bleek wel uit een alarmerend onderzoek door schoolartsen in 1905.⁶

Besmettelijke ziekten waren een zorg voor het stadsbestuur. Plaatselijke verordeningen verboden al vanaf het begin van de negen-

tiende eeuw schoolbezoek zonder bewijs van inenting tegen pokken. Besmettelijke ziekten moest men melden, waarna de besmette huishoudens een plakkaat aan het raam moesten hangen: een poging de zieken te isoleren en zo besmetting te voorkomen. Die meldingsplicht werd in 1872 bij wet geregeld.⁷ In 1899 verdween de mazelen uit de landelijke lijst van besmettelijke ziekten, tot ontzetting van het Leidse stadsbestuur. Dat hield vast aan de meer uitgebreide lijst van 1872⁸ en maakte in 1915 zelfs een eigen verordening voor de meldingsplicht van mazelen.⁹ De mogelijkheid scholen te sluiten bij besmettelijke ziekten was overigens opgenomen in de Leerplichtwet van 1901.

Kortom, het Leidse gemeentebestuur had begin twintigste eeuw mogelijkheden om op te treden tegen epidemieën en was bereid daarbij verder te gaan dan wat landelijk was vastgelegd. Het college van B en W werd daarin unaniem gesteund door de gemeenteraad. Daarbij liet men zich adviseren door de plaatselijke Gezondheidscommissie en, wat scholen betrof, het College van Schoolartsen. Maar hoe ging men vervolgens om met die nieuwe epidemie, de Spaanse griep?

Longpest of goedaardig?

De naam Spaanse griep is misleidend. Ze heet alleen zo omdat Spaanse kranten er voor het eerst over schreven. Bij de indertijd oorlogvoerende mogendheden kwam het nieuws over deze nieuwe ziekte niet door de censuur. Hoogstwaarschijnlijk kwam de griep uit de Verenigde Staten. Daar moet begin 1918 een virus overgesprongen zijn van een vogel op een mens, misschien met

een varken als tussenstation¹⁰; het was in ieder geval een vogelgriep. Via Amerikaanse soldaten, die meevochten in de eindfase van de Eerste Wereldoorlog, kwam het virus naar Europa en verspreidde het zich aan beide zijden van het front. Een Duits offensief mislukte, omdat honderdduizenden soldaten ziek werden.¹¹ Via Duitsland bereikte het virus Nederland. Dat verklaart mede waarom de Spaanse griep sterker in het oosten van het land toesloeg en veel minder in het westen. Ook Oost-Brabant werd relatief zwaar getroffen; Zuid-Limburg echter minder.

Het virus trof vooral mensen van 14 tot 40 jaar. Dat is opvallend. Hun weerstand is normaliter groter dan bij jonge kinderen en vooral ouderen. Men vermoedt dat hun immuunsysteem te sterk reageerde op het virus. Dat het om een virus ging, vermoedden hoogstens de meest vooraanstaande wetenschappers. Dat een griep besmettelijk was, had men wel door na eerdere kleinere epidemieën. Van de griep werden overigens vóór 1918 in Nederland nog geen statistieken bijgehouden.

Veel mensen stierven niet aan de Spaanse griep op zichzelf. Er deden zich vaak complicaties voor, en dan vooral een bijzonder venijnige longontsteking. Daar overleden ook weer veel mensen aan.

Sommigen twijfelden of het wel griep was. Dat kwam doordat veel slachtoffers donkerblauw kleurden door het effect van het virus op de doorbloeding van de longen. Maar vanaf het begin ging het gerucht dat het eigenlijk geen griep was, maar longpest. Het kamerlid W. van Ravesteyn (SDP)¹² stelde daar vragen over aan de verantwoordelijke

minister, de Leidse koekenbakkerszoon en ex-wethouder P.J.M. Aalberse. Half november 1918 kreeg hij een geruststellend antwoord: nee, het was echt geen pest. Dit was de eerste keer dat de minister zich überhaupt over de Spaanse griep uitliet.¹³ De epidemie was toen op z'n hoogtepunt. Van Ravesteyn had op dat moment overigens andere dingen aan zijn hoofd. Die brachten hem ook naar Leiden, zoals we nog zullen zien.

Hoe je je tegen de Spaanse griep kon

De Spaansche Griep heerscht. Hoesters past op

Nog pas kort geleden heeft de Spaansche Griep haar intrede in ons land gedaan en reeds heeft zij met reusachtige snelheid om zich heen gegrepen en talloze slachtoffers gemaakt.

De Spaansche Griep schijnt een bijzonder kwaadaardig soort van influenza te zijn, welke in de eerste plaats hen aantast die hoesten, verkouden zijn of keelpijn hebben.

Niet zelden ontstaan dan ontstekingen der luchtwegen, met de daaraan verbonden gevaren voor longontsteking. Hoeveel jonge levens werden hierdoor niet reeds afgesneden.

Geneest Uw hoest; zorgt niet verkouden te worden! Koop vandaag nog een flesch

Abdijsiroop

en neem er iederen dag een paar lepels van in.

Prijs per flacon van ± 230 gr. f 1.25 van, ± 550 gr. f 2.25, en van ± 1000 gr. f 3.75.

Alom verkrijgbaar. Flesch rooden band met onze handteekening. L. I. AKKER, Rotterdam. 1886

Advertentie voor Abdijsiroop, Leidsch Dagblad 30 november 1918.

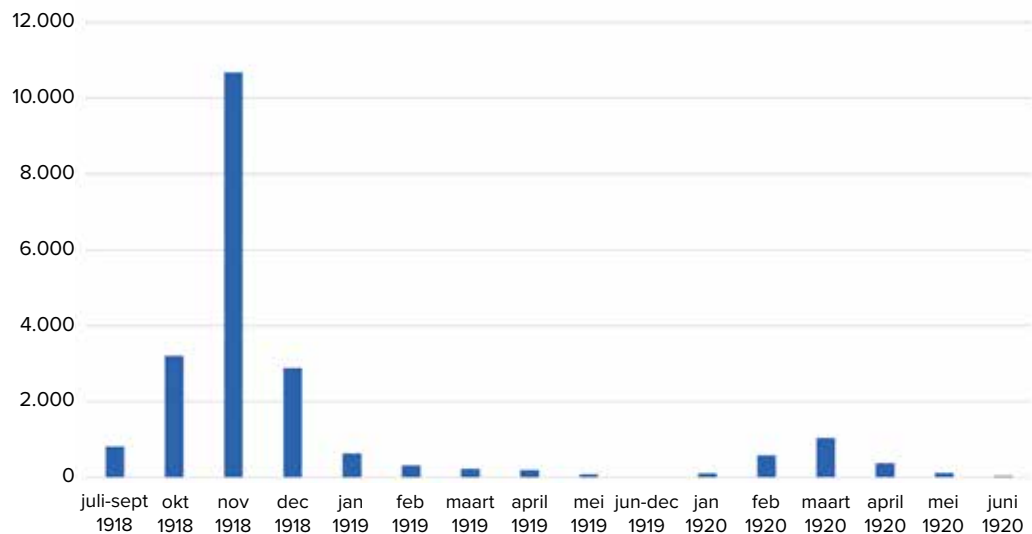
beschermen was niet duidelijk. Apothekers en fabrikanten van hoestdranken, elixers en pastilles wisten het wel, blijkt uit de talloze advertenties die in de kranten verschenen. Het begon met hoesten, dus was hun hoestsiroop, elixer of zuigtablet het beste middel om géén Spaanse griep te krijgen.

Minister Aalberse achtte “voorzorgsmaatregelen vrijwel onmogelijk”. Nog in december 1918 antwoordde hij op vragen van het liberale kamerlid De Groot dat het niet nodig was de Spaanse griep op te nemen in de Wet Besmettelijke ziekten, omdat niet duidelijk was wat de smetstof was, en de wijze van verspreiding niet bekend. Hij noemde de ziekte over het algemeen goedaardig en wees erop dat de sterfte vooral kwam door de secundaire longontsteking. De mensen konden het best grieplijders vermijden, was zijn advies.¹⁴ Dat je beter mensenmenigten en samenkomsten kon mijden was natuurlijk *common sense*.

Het antwoord van Aalberse kwam overeen met wat de Centrale Gezondheidsraad in juli van dat jaar al had verkondigd. Wat betreft concrete maatregelen kwam de Gezondheidsraad toen niet verder dan het advies kermessen te verbieden. Ook zij had het virus ‘goedaardig’ genoemd.¹⁵ Ondertussen hadden de griep en de bijkomende longontsteking volgens de officiële cijfers in Nederland al ruim 17.000 doden geëist, op een bevolking van 6,6 miljoen zielen. Waarschijnlijk waren het al meer dan 30.000.¹⁶

De eerste golf in Leiden

In mei 1918 lazten de Leidenaren voor het eerst over een ‘geheimzinnige ziekte’, die

Bron: A.A.J. Quanjer, *De griep in Nederland in 1918 tot 1920* (Den Haag 1921), 19. Deze (officiële) cijfers moeten als minima worden gezien. Waarschijnlijk liggen ze ca. 78% hoger. Slechts de direct aan de griep gestorvenen zijn meegeteld en niet de overledenen aan de complicaties ervan. Ze geven het verloop van de Spaanse griep in Nederland echter goed weer.

zich voordeed. Die ziekte verspreidde zich verder over Europa en kreeg begin juli voor het eerst de naam ‘Spaansche Ziekte’ of ‘Spaansche Griep’. Die ziekte kwam steeds dichterbij.

Op 22 juli 1918 berichtte de *Leidsche Courant* dat vijftig à zestig van de in Leiden gelegde soldaten Spaanse griep hadden. Kort daarna werd Sociëteit Amicitia in de Steenstraat ingericht om de militaire lijdens aan de ‘Spaansche Ziekte’ te verplegen.¹⁷ Al werd de ziekte ook onder burgers gesignaleerd, er werden voornamelijk soldaten getroffen, zoals ook elders het geval was. Hun aantal groeide: volgens een bericht in het *Leidsch Dagblad* van 9 augustus waren in Leiden 1400 militairen¹⁸ getroffen, waarvan er op dat moment nog 125 in behande-

ling waren. De Leidse kranten benadrukten dat er geen ernstige problemen waren. Het *Leidsch Dagblad* schreef dat er geen enkel sterfgeval was; volgens de *Leidsche Courant* was er één dode, zij het door de bijkomende longontsteking.

Op 21 augustus constateerde de *Leidsche Courant* dat de epidemie onder burgers en militairen afnam: het ergste was geleden, de epidemie geweken. De aandacht verschoof in de week daarna naar een aantal dodelijke gevallen van nekkramp in de Morspoortkazerne.

Men was opgelucht, niet alleen in Leiden, maar in heel Nederland. De epidemie was voorbij en de gevreesde geheimzinnige griep was niet zo kwaadaardig geweest als verwacht. In heel Nederland overleden in de

Prentbriefkaart met de barakken van de Landstorm achter de Herenstraat, op een weiland ter hoogte van de huidige Koninginnelaan, tussen 1915 en 1918. De Landstorm was een soort Nationale Reserve en tijdens WO I gemobiliseerd. In dit kamp waren van eind 1915 tot en met eind 1918 750 soldaten gelegd. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PBK3154.

maanden juli tot en met september ruim achthonderd mensen, inclusief complicaties zelfs meer dan drieduizend. In Leiden overleden zeven mensen alleen aan de griep en nog eens zesentwintig aan bijkomende kwalen.¹⁹

De komst van de tweede golf

Maar het ergste moest nog komen. Vanaf eind september namen de meldingen uit het land weer toe. Midden oktober moet de tweede golf ook Leiden bereikt hebben. Dit keer ging het niet meer om militairen – die zullen ondertussen wel immuun zijn geweest – maar om gewone burgers.

Sportwedstrijden gingen niet door. Maar

zij werden niet bij voorbaat afgelast vanwege het besmettingsgevaar. Op vrijdag 25 oktober meldde het *Leidsch Dagblad*: “Nadat door de Spaansche griep en terreinafkeuring, de vorige week slechts één van de zes wedstrijden kon doorgaan, zal ook Zondag de griep wel een spaak in het wiel steken [...]” De krant klaagde ook dat verenigingen om “allerlei pietluttige redenen” de vastgestelde wedstrijden niet speelden. Ook in het zo populaire korfbal vielen wedstrijden uit.

In het onderwijs liet het virus zich evenzeer gelden. Zo bleef de MULO op het Noordeinde op 21 oktober gesloten omdat vijf van de elf onderwijzers en negentig kinderen ziek

waren.²⁰ Een dag later sloot de gemeente alle openbare scholen, zowel de lagere scholen als de HBS voor jongens en die voor meisjes, het Gymnasium en de Kweekschool. Het bijzonder onderwijs volgde – op uitnodiging van de burgemeester – onmiddellijk dit voorbeeld, net als de avondschool Mathesis Genetrix Scientiarum en de godsdienst- en zondagsscholen.²¹ De universiteit wachtte tot 7 november voordat zij de colleges (inclusief die op het AZL) en de laboratoria sloot; de examens en promoties gingen wel door. Ondertussen waren reeds vijf studenten overleden.²² Het college van B en W vreesde dat deze maatregelen niet voldoende zouden zijn. Op 22 oktober, tegelijkertijd met het besluit de scholen te sluiten, zond zij een voorstel naar de Raad om de Verordening op de Openbare Vermakelijkheden (theaters, bioscopen, cafés etc.) aan te passen. Ze stelde voor een artikel toe te voegen dat de burgemeester de bevoegdheid gaf om, na advies van de Gezondheidscommissie, “bij besmettelijke ziekten, mazelen of Spaansche griep” alle openbare bijeenkomsten te verbieden, wanneer door “opeenhoping van personen in beperkte ruimte” gevaar voor besmetting dreigde.²³ De gemeenteraad steunde dit voorstel twee dagen later unaniem.

Bij deze raadsvergadering drong het liberale raadslid prof. B.D. Eerdmans erop aan deze verordening zo snel mogelijk te gebruiken, zoals ook de scholen reeds gesloten waren. Dat wilde burgemeester De Gijselaar niet. Kinderen waren vatbaarder en aan sluiting van theaters en bioscopen waren “de belangen van zeer vele mensen verbonden”, zei hij volgens het officiële raadsverslag.²⁴

Het *Leidsch Dagblad* legde de burgemeester andere woorden in de mond: “hierbij [komen] de economische belangen der ondernemers in het gedrang.”²⁵

Zenuwachtig en mopperend

Het *Leidsch Dagblad* pleitte er zelfs nog op 7 november voor deze bevoegdheid om openbare bijeenkomsten en uitgaansgelegenheden te verbieden, vanwege de “bedrijfsvrijheid” slechts in “uiterste nood” te gebruiken, hoewel van diverse kanten op ingrijpen werd aangedrongen. Zo’n ingreep zou zeker tot protesten leiden, al was het wel wenselijk deze plaatsen te vermijden, schreef de krant.²⁶

Op 30 oktober was een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad* verschenen waarin de schrijver stelde dat er veel onrust in de stad was. Onder de werklieden zou een zenuwachtige stemming heersen, mede door de geruchten dat de Spaanse griep in longpest kon ontaarden. Een week later behandelde de krant echter een vraag van “Een huismoeder”, die vond dat de schoolsluiting nadelig was voor de vorderingen van de scholieren en leidde tot “verwilderings” van de jeugd: die schoolsluiting was er alleen om het personeel een “plezier” te doen. De krant benadrukte dat van dat laatste geen sprake was en dat er wel degelijk een ernstig gevaar voor de volksgezondheid bestond.²⁷ De volgende dag benadrukte het *Leidsch Dagblad* dat men in het begin wel had horen mopperen over de schoolsluiting, maar “toch gelooven wij, dat men achteraf vrij algemeen zich niet alleen gaarne bij deze maatregelen neerlegt, maar ze ook goedkeurt.”²⁸

Mededeling over de afgelasting van een concert in de Stadsgehoorzaal vanwege de Spaanse griep, *Leidsch Dagblad* 14 november 1918. Dit is een van de weinige activiteiten waarvan zeker is dat ze vanwege de griep werden afgelast.

Duidelijk is dat niet iedereen blij was met de maatregelen die al genomen waren. De burgers waren op z'n minst verdeeld. Het is bovendien de vraag hoeveel mensen de griep als het grootste probleem van die dagen zagen. Veel Leidenaren vermeden de “vermakelijkheden” en bijeenkomsten niet – er zijn ook maar weinig mededelingen over activiteiten die afgelast werden. Daarom waarschuwde de burgemeester op 8 november in een bericht in beide Leidse kranten de bevolking nog één keer. Wanneer men zo door zou gaan, zou hij zich genoodzaakt zien “alle openbare vermakelijkheden en bijeenkomsten te verbieden.” De weken daarna zou hij daartoe alle aanleiding hebben, maar hij deed het niet.

Revolutie en contrarevolutie

Zelden is er meer onrust geweest in de stad, waren er zo veel bijeenkomsten met opgewonden mensen als in de week na die laatste waarschuwing. Dat ging niet over de griep, maar over een mogelijke revolutie. Het was ‘De Roode Week’.

Zoals gezegd hadden de mensen wel meer aan hun hoofd. In de loop van de Eerste Wereldoorlog waren in neutraal Nederland de tekorten steeds groter geworden. Dat had geleid tot groeiende sociaal-politieke spanningen, zeker in Leiden waar de socialisten buitenspel waren gezet bij de ondersteuning van de bevolking. Op 11 november eindigde

de oorlog. Ondertussen was in Duitsland een revolutie op gang gekomen, zoals een jaar eerder al in Rusland was gebeurd. De revolutionaire geest verspreidde zich ook over Nederland.

Het gaat niet alleen om een toespraak van Troelstra op 11 november. In tal van Nederlandse steden was sprake van revolutionaire woelingen, zeker in de Sleutelstad. Jaak Slangen heeft de aanloop daartoe en de gebeurtenissen zelf uitgebreid beschreven in het *Leids Jaarboekje* van 1988.²⁹ Tegelijkertijd met Troelstra in Rotterdam (en onafhankelijk daarvan), sprak het kamerlid Van Ravesteyn in de Graanbeurs voor 350 arbeiders en soldaten; eerder die avond was er al een bijeenkomst in Zomerzorg geweest, met tweehonderd aanwezigen. Er zouden de volgende dagen nog diverse revolutionaire bijeenkomsten met honderden bezoekers volgen, inclusief het partijcongres waarop de SDP van Van Ravesteyn zich omdoopte in Communistische Partij Holland. En natuurlijk kwamen ook hun tegenstanders bijeen om

de bestaande orde te beschermen. De revolutionaire dreiging was rond 18 november voorbij, maar nog op 26 november vond in de Stadsgehoorzaal een discussiebijeenkomst plaats tussen sociaaldemocraten en communisten met maar liefst 1450 aanwezigen.

Direct nadat de dreiging voorbij was, organiseerde de Oranje-Vereeniging bijeenkomsten om dit te vieren, inclusief een grote kinderoptocht op 20 november, “een reuzen-optocht”.³⁰ Op een vergadering van de Oranje-Vereeniging viel een van de weinige referenties aan de griep te horen. De heer Braseur herinnerde er aan, “dat nog pas de Spaansche griep een onheilspellende bacil over Holland joeg. Een moment bleek ons de bacil van Troelstra en Wijnkoop³¹ te zullen aantasten. Maar gelukkig, die bacil is gedood.”³²

Op 21 november riep de regering op tot een nationale bidstond op 28 november, om de koningin te danken dat ze ons land door het lijden van de wereldoorlog had geloodst. Impliciet was deze natuurlijk bedoeld om een nationale eenheid tegen het rode gevaar te smeden. Over de Spaanse griep geen woord. Ook deze bidstond leidde weer tot mensenmenigten, ook in Leiden, terwijl de regering tegelijkertijd juist adviseerde menigten te mijden vanwege de epidemie.

Het is opvallend dat het gemeentebestuur in die dagen geen gebruik gemaakt heeft van zijn bevoegdheid om alle zalen te sluiten vanwege het besmettingsgevaar. Het deed het niet bij de socialistische bijeenkomsten: misschien was het bang dat dan de vlam in de pan zou slaan. Het deed het ook niet bij de contrarevolutionaire bijeenkomsten, maar

daar waren de stadsbestuurders dan ook vaak zelf bij betrokken. Er waren belangrijker zaken dan een epidemie. Dat gold overigens zeker ook voor de socialisten, in welke kringen de Spaanse griep wel een ‘Oranjegriep’ werd genoemd.³³

Dit gebeurde allemaal in de maand dat de Spaanse griep haar hoogtepunt bereikte. Honderdduizenden mensen moeten in Nederland in november 1918 ziek zijn geweest, duizenden in Leiden. Die maand werden landelijk ruim tienduizend doden geteld.³⁴

Terug naar school

Zo bleef de sluiting van de scholen de enige maatregel die daadwerkelijk getroffen werd. Maar daarover maakte menigeen zich zorgen, niet zo zeer vanwege een ‘verwildering’ van de jeugd, als wel vanwege de mogelijke leerachterstand, met mogelijk gevolgen voor de (eind)examens. Tijdens de raadsvergadering van 21 november deelde onderwijswethouder Van der Lip (CHU) mee, dat hij daarom de hoogste klassen van de HBS, het Gymnasium en de Kweekschool met ingang van de volgende maandag weer wilde openen, natuurlijk wel in grote lokalen met voldoende afstand. De schoolartsen wilden de scholen nog gesloten houden, maar zouden hiertegen geen “overwegend bezwaar” hebben.³⁵

Eerdmans – zelf betrokken bij de Kweekschool en het Gymnasium – noemde deze mededeling “zeer onaangenaam” en zei een dergelijk besluit niet te begrijpen.³⁶ De liberaal A.J. Fokker maakte zich zorgen over de achterstand van die lagere schoolleerlingen, die toegangsexamens tot de HBS en

Groepsfoto van leerlingen bij de opening van het nieuwe gebouw van de HBS, Burggravenlaan 2 (het huidige Bonaventuracollege), 1915. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV19136.1.

het Gymnasium zouden moeten doen (de toenmalige MULO). Hij suggereerde de toelatingseisen te verlagen, zodat qua gezondheid niet te veel zou worden gevraagd van deze leerlingen. De wethouder antwoordde dat reeds een circulaire was geschreven aan de schoolhoofden om ervoor te zorgen dat deze leerlingen “niet te zeer zullen ingespannen worden.” Maar aan de eindexamens kon hij niets veranderen. Wel zou hij dat probleem onder aandacht brengen van de regering.³⁷ Fokker was tevreden, Eerdmans was dat nadrukkelijk niet.

Zo werd het onderwijs in de hoogste klassen van HBS, Gymnasium en Kweekschool op maandag 25 november weer hervat. Dat gold overigens toch ook voor de hoogste klassen

van de openbare jongensschool 2de klasse, de MULO waarover Fokker gesproken had.³⁸

Nog op 10 december stelde B en W dat een algemene hervatting van het onderwijs niet aan de orde was, omdat de ziekte in Leiden nog steeds heerste en een kwaadaardig karakter had.³⁹ Enige dagen later dacht het stadsbestuur daar heel anders over. Op 13 december maakte het bekend dat het, omdat de griep merkbaar afnam, en na raadpleging van het College van Schoolartsen, per maandag 16 december alle openbare scholen heropende.⁴⁰ Via een advertentie lieten de directeurs van de HBS'en voor jongens en meisjes, het Gymnasium en de Kweekschool weten dat die dag alle klassen weer geopend werden. Ook de besturen van

Spaansche Griep.

De Burgemeester van Leiden;
Gelet op de publicatie van 2 November
l., betreffende het niet bezoeken van bij-
komsten in verband met het veelvuldig
voorkomen van de z.g. Spaansche griep;

Overwegende:

dat nog steeds een groot aantal personen
dijende is aan de z.g. Spaansche griep;
dat deze ziekte nu eens een onschuldig,
an eens een zeer bedenkelijk karakter
raagt en in het laatste geval vrij veel
slachtoffers eischt;

dat niettegenstaande vele ingezetenen
een gehoor hebben gegeven aan de waar-
schuwning vervat in de bovengenoemde pu-
blicatie en nog steeds voortgaan localitei-
en te bezoeken, alwaar vele personen bij-
enkomen;

Noodigt nogmaals
de ingezetenen uit om door het niet-bezoe-
ten van vermakelijkheden en bijeenkom-
sten, ook van hunne zijde te doen wat mo-
gelijk is om de z.g. Spaansche griep spoed-
ig te doen wijken;

Waarschuwt
en slotte de ingezetenen aan deze herhaal-
de uitnoodiging gevoig te geven, aangezien
hij, Burgemeester, anders genoodzaakt
zoude zijn gebruik te maken van de hem
hij Verordening van 24 October j.l. ver-
eende bevoegdheid **OM ALLE OPENBA-
RE VERMAKELIJKHEDEN EN BIJEEN-
KOMSTEN TE VERBIEDEN.**

N. C. DE GIJSELAAR,
Burgemeester.

Leiden, 8 November 1918.

Oproep van burgemeester De Gijelaar in het Leidsch Dagblad van
8 november 1918.

de christelijke en gereformeerde
scholen deelden dat op 13 decem-
ber per advertentie mee. Zij waren
blijkbaar op de hoogte gesteld en
volgden wederom het openbaar on-
derwijs. Op 16 december konden na
bijna twee maanden alle kinderen
weer naar school.

Voor even dan, want op 24 de-
cember begon de kerstvakantie. Die
was echter vanwege de opgelopen
onderwijsachterstand verkort van
twee weken naar één.⁴¹ Op vrijdag
3 januari 1919 zouden de scholen
alweer opengaan. De universiteit
had overigens al eerder besloten op
2 januari de colleges te hervatten.⁴²

Al met al was de situatie in de
eerste week van januari weer nor-
maal. Niet dat de Spaanse griep
helemaal uit de stad verdwenen
was, maar het aantal (dodelijke)
slachtoffers was enorm afgenomen,
niet alleen in Leiden maar in heel
Nederland. In het voorjaar van 1920
zou nog sprake zijn van een lichte
opflakking en in Leidse kranten
zien we berichten over zieken, maar
niets over doden – daar was de pers
in 1918 overigens ook al spaarzaam
mee. Van bijzondere maatregelen
was geen sprake meer.

Slachtoffers

Vele duizenden Leidenaren moeten
ziek geweest zijn door de Spaanse
griep, maar het is niet mogelijk te
zeggen hoeveel. Het aantal dode-

lijke slachtoffers in de stad is wel redelijk te
schatten. Dat de Spaanse griep een behoor-
lijke impact heeft gehad, is te zien in de een-
malige piek voor het jaar 1918 in de grafiek
van Leidse sterftcijfers van Van Poppel.⁴³
We mogen ervan uitgaan dat de oversterfte
van dat jaar geheel of grotendeels te verkla-
ren is door de Spaanse griep, rechtstreeks
dan wel indirect.

Hoe groot de oversterfte ongeveer was,
valt slechts met enige moeite op te maken
uit de officiële statistieken van de gemeente
Leiden. In de *Handelingen van de Raad 1918*
valt te lezen dat het sterftcijfer over 1917
10,98 per duizend inwoners was.⁴⁴ Dat was
echter een rekenfout: het was hoger, na-
melijk 12,62 promille.⁴⁵ Over 1918 was het
sterftcijfer 15,2 – daar is géén misverstand
over.⁴⁶ Het verschil – de oversterfte – zou
dus 2,58 promille zijn, oftewel ongeveer 155
van de circa 61.000 inwoners van Leiden.

Echter, in de raadsvergadering van
16 januari 1919 stelde de burgemeester
bij zijn beschouwing over de toestand van
de gemeente, dat de sterfte in de eerste
zeven maanden van 1918 “vrij wat lager”
was geweest dan in het voorgaande jaar.
Als de “gevreemde ziekte” niet was uitge-
barsten, zei hij, zou de sterfte waarschijnlijk
op ongeveer 11 promille zijn uitgekomen.⁴⁷
Uitgaande van deze verwachte daling, was
de ‘oversterfte’ dus 4 promille, oftewel ruim
240 personen.⁴⁸ Bij beide berekeningen zijn
de mensen die overleden aan bijkomende
complicaties van de griep, zoals longontste-
king, inbegrepen.

In het perspectief van de officiële lande-
lijke cijfers van de Gezondheidsraad uit 1921

zijn beide cijfers betrekkelijk hoog. In 1918
zou de Spaanse griep 17.584 doden hebben
geëist in Nederland, op een totaal van
6,6 miljoen inwoners, oftewel 2,6 promille.
Dat komt precies overeen met het laagste
getal voor Leiden. Dat is echter juist merk-
waardig. Alle (statistische) publicaties con-
cluderen namelijk dat de sterfte in de steden
kleiner was dan op het platteland en dat
Zuid-Holland tot de provincies hoorde met
de laagste sterftcijfers.⁴⁹

Het verzamelen van cijfers over griep
stond indertijd echter nog in de kinderschoe-
nen – griep was ook niet meldingsplichtig
als besmettelijke ziekte. Een vergelijking van
een overzicht van het CBS uit begin 1919 met
de cijfers van de Gezondheidsraad maakt
duidelijk dat de laatste de slachtoffers van de
bijkomende ziekten aan de luchtwegen niet
heeft meegeteld. Het totaal aantal slachtof-
fers in de jaren 1918-1920 in Nederland was
volgens de Gezondheidsraad 21.315; ande-
ren schatten het vanwege de sterfte aan die
complicatie op 38.000.⁵⁰ Dat laatste komt
neer op ruim 31.000 slachtoffers in 1918, of-
tewel 4,7 promille van de bevolking.⁵¹ Dat
is juist méér dan de hogere variant die hier
berekend is voor Leiden en dat klopt met het
genoemde landelijke verspreidingspatroon.

De CBS-uitgave uit 1919 geeft echter con-
cretere cijfers over Leiden in 1918, al is dat
helaas zonder de maand december. Volgens
deze stierven in Leiden tot december
103 mensen aan de griep zelf en nog eens
77 aan de bijkomende ziekten. Als het aantal
slachtoffers in december zich conform de
landelijke trend heeft ontwikkeld, kunnen we
er voor die maand nog ongeveer 22 (alleen

griep) plus 17 (complicaties) slachtoffers bij optellen. Dat brengt het totaal aantal doden door de Spaanse griep in 1918 in Leiden op 219, waarvan 125 alleen door de griep. Opvallend genoeg ligt dit getal veel dichterbij de tweede berekening van de oversterfte dan bij die op basis van door de gemeente vastgestelde sterftcijfers.

De conclusie is dan dat de Spaanse griep in Leiden in het tweede halfjaar van 1918 ongeveer 220 slachtoffers heeft geëist, waarvan ongeveer 125 enkel door de griep en de rest door de complicerende longkwalen die deze met zich meebracht.

Aan een inschatting van het aantal Leidse griepdoden in 1919 en 1920 wagen wij ons niet, maar het zullen er hoogstens dertig of veertig zijn geweest. Meer dan tachtig procent van alle Nederlandse slachtoffers viel immers in het laatste halfjaar van 1918. En dan vooral in revolutiemaand november.

De sterfte aan de Spaanse griep in Nederland en in de Westerse wereld in het algemeen viel overigens in het niet bij die in de rest van de wereld. Via terugkerende (koloniale) soldaten, koloniale contacten in het algemeen en via de wereldhandel – de globalisering is echt niet van vandaag – verspreidde het virus zich razendsnel over de hele aardbol. Vielen in West-Europa en de Verenigde Staten minder dan drie miljoen slachtoffers, in Rusland, India en vele andere delen van de wereld waren dat er tientallen miljoenen. Alleen al in India stierven twaalf à dertien miljoen mensen. In Nederlands-Indië wordt het aantal slachtoffers op zo'n anderhalf miljoen geschat, waarvan de meeste reeds in 1918.⁵²

Besluit

Zo zien we in 1918 in Leiden een epidemie verschijnen en verdwijnen, waar vele duizenden door getroffen werden en die dat jaar ongeveer 220 mensen direct of indirect het leven heeft gekost. Het was de eerste grote epidemie in vijftig jaar. Het aantal slachtoffers was geringer dan bij de grote epidemieën van de negentiende eeuw, maar de epidemie was wel dodelijker dan wat men in decennia had meegemaakt.⁵³

De omgang met de dodelijke Spaanse griep was echter tweeslachtig. Enerzijds werd de ernst van de situatie benadrukt, heerste er een zekere angst en besloten het stadsbestuur en de confessionele schoolbestuurders de scholen te sluiten; de universiteit volgde. Anderzijds waren er twijfels, negeerde de bevolking op grote schaal het advies menigten en beperkte ruimten te vermijden en weigerde het stadsbestuur de door zichzelf toegeëigende maatregelen te nemen, ook toen de epidemie haar hoogtepunt bereikte. Het Rijk, concreet: de verantwoordelijk minister Aalberse, heeft de uitbraak vooral gebagatelliseerd.

Er waren dan ook zaken die de mensen veel meer bezighielden: de tekorten die door de oorlog waren ontstaan, de sociale tegenstellingen, culminerend in de revolutionaire woelingen van november 1918. Dat bracht, juist toen de epidemie op zijn ergst was, talloze mensen van links en rechts op de been en naar overvolle zalen en zaaltjes. Direct daarop volgde de demobilisatie van dienstplichtigen (ook geen sinecure), de kwestie van het algemeen kies- en stemrecht voor mannen en vrouwen en diverse sociale her-

vormingen. Er speelde nogal wat. De Spaanse griep lijkt daardoor van ondergeschikt belang te zijn geweest, behalve voor de families van de slachtoffers en de kinderen (en studenten) die niet naar school konden.

Dergelijke zaken speelden niet alleen in Leiden, maar in geheel Nederland, ja zelfs in de hele Westerse wereld. Dat er daarbuiten tientallen miljoenen aan de Spaanse griep stierven, werd nauwelijks opgemerkt. Bovendien, na een korte recessie – niet

veroorzaakt door de pandemie overigens – ging het economisch heel goed. Kort na de Spaanse griep begonnen de uitbundige, swingende 'roaring twenties'. De pandemie werd dan ook snel vergeten. Het enige effect op langere termijn was dat voortaan ook griepstatistieken werden bijgehouden.

En het virus? Dat evolueerde al snel tot een betrekkelijk onschuldig griepje, waar de meeste mensen immuun voor waren geworden.

Noten

Dit artikel is een uitwerking van een aantal artikelen, die tussen eind mei en eind juli 2020 in het *Leidsch Dagblad* zijn verschenen.

1 Op 12 april 2021, toen dit stuk werd bijgewerkt, waren er ondertussen 67 slachtoffers; bron: AlleCijfers.nl/onderwerpen/coronavirus/alle-cijfers-corona-besmet-opgenomen-overleden.xls.

2 Zie daarvoor H. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de Stadsgenees- en heilkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw. 1832-1866* (proefschrift Leiden, 12 oktober 2005).

3 *Leidsche Courant*, 29 september 1870, vermeld in een overzicht van sterfte in grote gemeenten uit het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (NTvG). In de gewone kolommen van de Leidse kranten wordt niets gemeld over deze epidemie. Een overzicht van verschillende epidemieën, inclusief van dodelijke kinderziekten als mazelen, geeft H.D. Tjalsma, 'De bevolking' in: R.C.J. van Maanen, B. de Vries (red), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3: 1795-1896* (Leiden 2004) 41-51, 47-50.

4 Gemiddeld stierven tussen 1900 en de Eerste Wereldoorlog in Nederland ruim 1400 kinderen per jaar aan mazelen. Voor exacte cijfers: C.W. van der Zwan e.a., 'Mazelen in Nederland; epidemiologie en de invloed van vaccinatie', *NTvG* 138 (48), 26 november 1994, 2392.

5 Zie Tjalsma, 'De bevolking', 46, en Frans van Poppel, 'De bevolkingsbewegingen' in: R.C.J. van Maanen, J.C.H. Blom (red), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 4: Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) 43-57, 45-46.

6 Zie onder meer J.K.S. Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale*

werkvoorziening in Leiden na 1795 (Leiden 1997) 74.

7 J.A. van Vliet, 'Geschiedenis van de meldingsplicht', *Tijdschrift voor infectieziekten*. Vol 4, nr. 2 (2009).

8 Zie *Handelingen van de Raad 1906*, notulen 25 januari/15 februari, inzake de verordening van geneeskundig toezicht op de lagere scholen.

9 *Handelingen van de Raad 1915*, IS 41 en notulen 24 januari.

10 Ook Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, China, Zuid-Afrika en andere landen worden genoemd. M. Worbey, J. Cox, D. Gill, 'The origins of the great pandemic', *Evolution, Medicine, and Public Health*, volume 2019, issue 1 (2019) 18-25 (<https://academic.oup.com/emph/article/2019/1/18/5298310>, geraadpleegd op 12 april 2020) behandelt een aantal mogelijkheden.

11 Het is ons niet bekend waardoor dit 'geallieerde' virus zich zo enorm snel onder de Duitse soldaten verspreidde.

12 Sociaal-Democratische Partij, in 1909 ontstaan na scheuring van de SDAP.

13 *Leidsch Dagblad*, 18 november 1918. Verder toegelicht in *Leidsch Dagblad*, 21 november 1918. Het gerucht over de longpest wordt ook besproken in Ivo van de Wijdeven, 'De Spaanse Griep in Nederland', *Historisch Nieuwsblad*, april 2020 (<https://www.historischnieuwsblad.nl/de-spaanse-griep-in-nederland>) (geraadpleegd 9 december 2020).

14 *Leidsch Dagblad*, 21 december 1918.

15 Van de Wijdeven, 'De Spaanse griep in Nederland'.

16 Voor de 'officiële cijfers': A.A. Quanjer, *De griep in Nederland in 1918 tot 1920* (Den Haag 1921), een uitgave van de Gezondheidsraad, uitgegeven met machtiging van de Minister van Arbeid. De cijfers waren verzameld door het CBS, maar wijken af van andere uitgaven van het CBS en Quan-

jer heeft specifieke keuzen gemaakt. Een CBS-verslag t/m november 1918 (*bijvoegsel 4^e Nederlandsche Staatscourant* d.d. 16 januari 1919, nr. 13) is opgenomen in R. Vugs, *In veel huizen wordt gerouwd. De Spaanse griep in Nederland* (Soesterberg 2002). Dit geeft een marginaal lager totaal van sterfte door de griep op zich, maar ook de cijfers van sterfte door complicaties. Leggen we de cijfers van Quanjer naast dit overzicht, dan is duidelijk dat Quanjer alleen de direct aan de griep toe te schrijven sterfte presenteerde en de sterfte door bijkomende complicaties, zoals longontsteking, niet meetelde. Rekent men deze wel mee, dan komt men op aantallen die zo'n 75% hoger zijn dan wat Quanjer namens de Gezondheidsraad (en de minister) presenteerde. Het genoemde CBS-verslag komt tot 25.682 doden t/m november 1918, inclusief de complicerende longziekten, tegenover 14.699 in het overzicht van Quanjer.

17 *Leidsche Courant*, 26 juli 1918.

18 Behalve de gebruikelijke bezetting van het garnizoen van ca. 950 man in de drie Leidse kazernes, waren er honderden soldaten gelegerd in een tijdelijk kamp ter hoogte van de huidige Koninginnelaan.

19 Zie CBS-overzicht in Vugs, *In veel huizen wordt gerouwd*.

20 *Leidsche Courant*, 21 oktober 1918.

21 *Leidsch Dagblad*, 7 november 1918, 'De Spaansche griep in deze gemeente'.

22 *Leidsch Dagblad*, 7 november 1918 (apart bericht).

23 *Handelingen van de Raad 1918*, IS 274.

24 *Handelingen van de Raad 1918*, notulen 24 oktober.

25 *Leidsch Dagblad*, 25 oktober 1918.

26 *Leidsch Dagblad*, 7 november 1918, 'De Spaansche griep in deze gemeente'.

27 *Leidsch Dagblad*, 6 november 1918.

28 *Leidsch Dagblad*, 7 november 1918, 'De Spaansche griep in deze gemeente'.

29 Jaak Slangen, 'November 1918 in Leiden: Revolutie of Contrarevolutie?', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 105-146. Het onderstaande is daarop gebaseerd, tenzij anders aangegeven.

30 *Leidsch Dagblad*, 21 november 1918.

31 Leider van de SDP/CPH.

32 *Leidsch Dagblad*, 19 november 1918.

33 Van de Wijdeven, 'De Spaanse griep in Nederland'.

34 Aan het samenvallen van de revolutiedagen (en de contrarevolutie) met het hoogtepunt van de Spaanse griep wordt in de literatuur over deze gebeurtenissen niet of nauwelijks aandacht besteed, laat staan dat men stilstaat bij het effect van het een op het andere.

35 *Handelingen van de Raad 1918*, notulen 21 november 1918. Hoe groot precies die 'voldoende afstand' was, staat niet vermeld. Hier ook de opmerkingen van Eerdmans en Fokker.

36 Wie het verslag in het *Leidsch Dagblad*, 22 november 1918, leest, kan de indruk krijgen dat hij vroeg naar de heropening van alle scholen.

Dat was zeker niet de strekking van zijn opmerking.

37 De inspecteur van het MO deelde deze zorg, Agnes van Steen, *Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap, 1864-1999* (Leiden 2001) 152.

38 Blijkens *Handelingen van de Raad 1918*, IS 313, 10 december 1918.

39 *Handelingen van de Raad 1918*, IS 313.

40 *Leidsch Dagblad*, 13 december 1918.

41 *Handelingen van de Raad 1918*, IS 313, 10 december 1918.

42 *Leidsche Courant*, 30 november 1918.

43 Van Poppel, 'Bevolkingsbewegingen', 45-46.

44 *Handelingen 1918*, IS 328 Statistiek 1917.

45 Blijkt uit eigen berekening met de cijfers uit IS 328. Alle sterftecijfers zijn exclusief de in Leiden overleden niet-inwoners. Overzichten van de gemeente Leiden vanaf 1919 meldden overigens een nog hoger promillage voor 1917, namelijk 13,2. Het is onduidelijk waarop dit gebaseerd is.

46 *Handelingen 1919*, IS 394 Statistiek 1918.

47 *Handelingen van de Raad 1919*, 16 januari 1919.

48 Om de zaak wat ingewikkelder te maken, hanteerde de Gezondheidscommissie hiervan afwijkende

cijfers (bijvoorbeeld *Leidsch Dagblad*, 7 februari 1918, *Leidsche Courant*, 2 februari 1919). Zou je daarvan uitgaan, dan zou de oversterfte uitkomen op ongeveer 120 mensen. Dit zijn echter geen cijfers uit een rapport, maar mededelingen op vergaderingen op momenten lang voordat de gemeente haar Statistiek gereed had.

49 Zoals Quanjer, *De griep in Nederland*, 20-21. Tot dezelfde conclusie komt ook: F. van Poppel, E. Beekink, 'De biometer in kaart gebracht. Zui- gelingen- en totale sterftecijfers voor Nederlandse gemeenten, 1812-1939', *Gewina* 24 (2001) 18-32, 30-31.

50 Van de Wijdeven, 'De Spaanse griep in Nederland', verwijst voor deze schatting naar het CBS. Er zijn overigens schattingen die oplopen tot 60.000 (bijv.: <https://www.parool.nl/nieuws/de-aanpak-van-de-spaanse-griep-in-1918-wist-men-nauwelijks-wat-een-virus-was>, bezocht 16 december 2020), maar bij Wikipedia is dat getal ondertussen verdwenen.

51 In de genoemde CBS-publicatie telde men al 25.682 slachtoffers zonder de maand december.

52 Wikipedia, *Spaanse griep*, 15 december 2020.

53 Ook landelijk was sinds 1870 geen epidemie dodelijker geweest, zie Quanjer, *De Spaansche griep in Nederland*, 20.

Titelpagina van De reipublice cura et sorte principantis (Jan Seversz.: Leiden 1516). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, KW 226 A 5.

De eerste mis van Philips van Leiden

Ronald A. van der Spiegel

Drs. Ronald A. van der Spiegel (1954) studeerde geschiedenis in Leiden. Hij doet nu zo'n 25 jaar archief-onderzoek naar de geschiedenis van zijn geboorte- en woonplaats Den Haag in de periode tot 1574. Zijpaden worden daarbij niet geschuwd.

De veertiende-eeuwse jurist Philips van Leiden († 1382) was afkomstig uit een vooraanstaande Leidse familie.¹ Zijn belangrijkste geschrift is uitgegeven,² er zijn artikelen over hem geschreven³ en er zijn proefschriften aan hem gewijd.⁴ Toch bleek het mogelijk om nog een klein stukje nieuwe informatie over hem te vinden, namelijk wanneer hij zijn eerste mis celebreerde. Dat was in 1367, zoals zal blijken.

Een vast inkomen

P.H.D. Leupen heeft in zijn dissertatie over meester Philips van Leiden beschreven hoeveel moeite deze vooraanstaande ambtenaar van de Hollandse graven deed om zich een vast inkomen te verwerven.⁵ In het najaar van 1356 werd Philips deken van Sint Pieter in Middelburg. De hieraan verbonden prebende – een jaarlijkse uitkering aan een geestelijke voor zijn levensonderhoud – was hij in 1359 alweer kwijtgeraakt. In mei 1357 werd hij kanunnik in Condé, en vóór mei 1365 vicaris in Zierikzee, met de zielzorg voor een deel van de parochianen.

Zijn volgende twee prebendes waren in het mede door hem op 29 oktober 1366 ge-

stichte kapittel van Sint Pancras in Leiden. De daaropvolgende prebende was een vóór maart 1372 verworven kanunnikaat in het eind 1367 gestichte kapittel van Sint Marie op het Hof in Den Haag. Later in zijn leven volgden nog beneficies – geestelijke functies waaraan prebenden zijn verbonden – in Utrecht en Zierikzee.

Het moment dat Philips van Leiden eindelijk zijn eerste mis kon zingen moet voor hem een hoogtepunt in zijn leven zijn geweest.

Netwerken

Het zingen van de eerste mis door een priester was een feestelijke gebeurtenis, en bij een feest horen uitgaven en geschenken. Soms in baar geld: handig om de onkosten van het feestje te bestrijden. In de vijftiende-eeuwse rekeningen van de abdijen Leeuwenhorst en Rijsburg zijn zeer veel posten opgenomen ter verantwoording van uitgaven voor een geschenk aan een priester die zijn eerste mis zong.⁶ Natuurlijk betrof dit veelal missen in Noordwijkerhout en Rijsburg, maar ook verder weg gezongen eerste missen leverden de desbetreffende priester een cadeautje

Zegel van Philips van Leiden, hangend aan zijn testament uit 1372. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archieven van de kerken, inv.nr. 895.

op. Die priesters waren personen van diverse herkomst, variërend van naamloze arme priesters tot familieleden van hoog adellijke personen, zoals bijvoorbeeld Dirk van Wassenaer, die in 1418 zijn eerste mis zong. Hij was een zoon van de burggraaf van Leiden en proost van het Pancraskapittel aldaar.⁷

Soms nodigden de graaf of gravin, Jan van Beieren en Jacoba van Beieren, of adellijke personen, zoals Willem van Naaldwijk, Willem van Egmond of Gerrit van Poelgeest, of familieleden van de priester, een abdij specifiek uit iemand te sturen om een eerste mis bij te wonen.⁸ Het bijwonen van de eerste mis van een priester behoorde tot het netwerken van de twee abdijen in Noordwijkerhout en Rijnsburg.

Netwerken op deze manier was natuurlijk niet voorbehouden aan kloosters. Steden gaven eveneens geschenken⁹ en ook de adel was op dit gebied actief. De veertiende-eeuwse rekeningen van de graven van Holland en

die van Jan van Blois bevatten een aparte rubriek met uitgaven voor offeranden en aalmoezen. Een offerande is een schenking bij een mis aan de betrokken kerk en/of geestelijke. In de rekeningposten zijn veel voorbeelden te vinden van priesters die werden bedacht ter gelegenheid van hun eerste mis.¹⁰

Ook hertog Albrecht liet zich niet onbetuigd. Hij bezocht diverse eerste missen en gaf de priesters daarbij een offerande.¹¹ Soms leverde hij een extra feestelijke bijdrage aan de mis, zoals toen de broer van Jan van Steenberghe, rentmeester van Zuidholland, in 1394/1395 zijn eerste mis zong in Dordrecht. Albrecht zond toen heer Lambout, de organist van de hofkapel, samen met de koralen (jongenszangers) van deze kapel, naar de Merwedestad.¹² Albrecht deed wel vaker schenkingen aan leden van zijn huishouden en hun verwanten ter gelegenheid van hun eerste mis, bijvoorbeeld op 17 oktober 1388 aan zijn klerk heer Gerbrand van den Coulster, of op 6 april 1399 aan de zoon van de minstreel en grafelijke kamerling Hendrik van Gaerswielre, die in de hofkapel zijn eerste mis zong.¹³

Politiek statement

Een priester bij zijn eerste mis een cadeau geven was niet alleen een teken van naastenliefde, netwerken of goed heerser zijn, het kon ook een politieke component hebben. Twee voorbeelden, beide betreffende de familie Van Arkel. Toen hertog Albrecht begin 1358 in Holland aankwam, had hij moeite om zijn gezag te vestigen. Uiteindelijk moest hij zelfs Delft belegeren en veroveren. Delft rekende tevergeefs op een ontzetspoging door

heer Jan IV van Arkel.¹⁴ Deze verscheen niet, omdat hij werd tegengehouden door Jan van Blois.¹⁵ Tien jaar later legde Albrecht een zoen op in een conflict tussen Jan van Blois en heer Otto van Arkel, een zoon van Jan IV.¹⁶ In de tussenliggende periode lijkt er een toenadering te zijn geweest. Otto van Arkel had Jan van Blois uitgenodigd om de eerste mis van zijn broer bij te wonen. Jan ging daar op in en vertrok op 29 oktober 1363 in alle vroegte naar Gorinchem om die mis bij te wonen.¹⁷ Wie deze broer was, is onbekend,¹⁸ mogelijk was hij Balderik van Arkel, in 1370 vermeld als vicaris in Montfoort.¹⁹ Gegeven de gespannen verhouding Blois-Arkel, is de uitnodiging van Otto van Arkel aan Jan van Blois halverwege twee conflictsituaties goed uit te leggen als een poging om de verstandhouding te verbeteren.

Nog duidelijker is de politieke component in het volgende voorbeeld. Op 17 mei 1422 woonde Jan van Beieren in Den Haag de eerste mis bij van 'des heren soen van Arkel'.²⁰ De identiteit van deze zoon is onbekend.²¹ De heer van Arkel, Jan V, had de Arkelse oorlog verloren van Willem VI, graaf van Holland, waarbij de Hoeken Willem VI steunden en de Kabeljauwen Jan V. In deze oorlog was de tot dan toe enige bekende wettige zoon van Jan gesneuveld: Willem, die 1 december 1417 in een straatgevecht in Gorinchem het leven had gelaten.²² Jan van Beieren had, gesteund door de partij der Kabeljauwen, Holland veroverd op zijn nichtje Jacoba, dochter van Willem VI, die de steun genoot van de Hoeken in de strijd tegen haar oom.²³

De in 1422 vermelde zoon van Jan V van Arkel werd geen bastaard genoemd, het is ook niet waarschijnlijk dat hij er een was. Bas-

taarden mochten namelijk alleen met dispensatie van de paus of namens de paus via een bisschop priester worden. In de bewaard gebleven oorkonden van de bisschoppen van Utrecht komt deze priester niet voor. Mocht hij wettig zijn geboren, dan was het priesterschap een mooie manier om hem uit te schakelen als erfgenaam van Jan V.

Maar eigenlijk doet het er in het kader van het bijwonen van een eerste mis niet toe of de priester wel of niet een bastaard was. Wat telde is dat Jan van Beieren door het bijwonen van de eerste mis van de zoon van Jan V van Arkel openlijk zijn steun betoonde voor de partij van de Arkels. En mocht deze zoon wettig geboren zijn, dan was hij als priester uitgeschakeld voor de opvolging in de door Willem VI veroverde landen van Jan V. Jan van Beieren kon door het bijwonen van de eerste mis van de zoon van Jan V van Arkel de steun van de Van Arkels en de Kabeljauwen onderhouden, zonder dat hij gedwongen was Jan V zijn kwijtgeraakte gebied terug te geven.

De eerste mis van Philips van Leiden

In de rekening over de periode 25 december 1366 tot 25 december 1367 verantwoordde de rentmeester van Jan van Blois de volgende niet nader gedateerde post: 'Item ghesent meyster Fillips van Leyden tot sijne offerhande van sijne eerster missen [...] 52 sc'.²⁴ Het is verrassend te lezen dat Philips van Leiden pas in deze periode zijn eerste mis verzorgde; hij had zijn eerste beneficium in 1356 verworven, in 1357 zijn tweede en vóór 1365 zijn derde.²⁵ Blijkbaar had hij nooit eerder zelf een mis opgedragen.

Het is niet bekend waar Philips van Leiden zijn eerste mis verzorgde. In mei 1365 was hij nog in Parijs, als docent van de plaatselijke universiteit. In augustus 1366 was hij terug in zijn geboorteplaats Leiden.²⁶ Op 31 oktober 1366 moet hij in Leiden zijn geweest wegens de stichting van het kapittel van Sint Pancras.²⁷ Volgens zijn biograaf Leupen predikte hij daarbij.²⁸ Hij werd toen omschreven als *magister Philippus de Leyden, canonicus in Condato et doctor decretorum studii Parisiensis*.²⁹ Nog zo'n opvallend iets: hij werd hier geen priester genoemd. Als hij dat was geweest, had er *dominus* of *presbyter* bij gestaan.

Het is goed mogelijk dat Philips zijn eerste mis verzorgde in Leiden. Dat moet zijn geweest nadat hij tot priester was gewijd. Mogelijk werd Philips tot priester gewijd door Folkert, bisschop van Dschebail, die van 1359 tot zijn overlijden in 1386 wijbisschop was in het bisdom Utrecht.³⁰ Die priesterwijding moet zijn geweest na 31 oktober 1366 en voor eind 1367.

Blois en Philips van Leiden

Nog een opvallend iets: Jan van Blois gaf vaak priesters geld bij hun eerste mis. Maar hij gaf geen geld bij de stichtingen van de kapittels van Sint Pancras en Sint Marie, ook niet aan de betrokken priesters.³¹ De enige daarbij betrokken geestelijke die hij een geschenk gaf, was Philips van Leiden.

Mogelijk had Jan van Blois een bijzondere reden om juist Philips van Leiden ter gelegenheid van zijn eerste mis een offerande te geven. Informatie daarover is er niet. Speculeren kan wel. Had hij iets van Philips nodig? Philips was een jurist die aan de universiteit van Pa-

Jan II graaf van Blois († 1381). Portret uit het midden van de 16de eeuw, toegeschreven aan Jacques le Boucq; Atrecht, Bibliothèque Municipale, ms. 266, Recueil d'Arras, fol. 40r.

rijs had gestudeerd en van 1352 tot circa 1363 in dienst stond van hertog Albrecht, functionerend graaf van Holland. In die tijd verbleef hij langdurig bij de paus in Avignon namens hertog Albrecht.

Philips verbleef vervolgens in Parijs, waar wij hem in mei 1365 voor het eerst aantreffen als docent aan de universiteit aldaar. In augustus 1366 keerde hij tijdelijk terug naar Holland in verband met de stichting van het kapittel van Sint Pancras in Leiden. Het kan zijn dat hij tijdens dit verblijf in Leiden zijn eerste mis heeft verzorgd. Later keerde hij weer terug naar Parijs, waar hij in 1369 promoveerde.³²

Philips was een bekend en vooraanstaand

jurist, die voor diverse diplomatieke missies werd ingezet door hertog Albrecht.³³ Maar hij is vooral bekend vanwege de door hem geschreven *De cura reipublicae et sorte principantis*, een vorstenspiegel vol aanwijzingen voor de graaf van Holland hoe een goed heerser te zijn.

Concreet kan niet worden aangegeven wat Philips van Leiden voor Jan van Blois kon betekenen, maar voor Jan kan het nuttig zijn geweest om op goede voet te staan met iemand die contacten had aan het hof van de paus, in Parijs en bij de graaf van Holland. Een geschenk bij een eerste mis moet een bruikbare manier zijn geweest voor Jan van Blois om goede betrekkingen met Philips van Leiden te onderhouden. Aan de andere kant is het ook een bevestiging van de status van Philips van Leiden dat een hooggeplaatst edelman als Jan van Blois hem een geschenk gaf bij zijn eerste mis.

De gang van zaken bij een eerste mis

Er valt nauwelijks iets te vertellen over hoe een eerste mis er uit kan hebben gezien in veertiende-eeuws Holland. Er waren in Europa veel regionale verschillen. Pas na het Concilie van Trente standaardiseerde paus Pius V (1566-1572) de viering van de mis met de uitvaardiging van het *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*.³⁴ Het is dus zinloos om op basis van eventuele informatie over de viering van missen elders conclusies te trekken over de viering van een eerste mis in veertiende-eeuws Holland.

Er is wel een beetje informatie beschikbaar over de situatie in Holland. Een eerste mis kon worden gezongen of gelezen. De betrokken

priester moest ervoor betalen. De stad Delft bepaalde in 1500 dat voor het zingen van een eerste mis in de Oude Kerk 50 stuivers moest worden betaald, en voor het lezen van een eerste mis 25 stuivers.³⁵ Zo wordt ook duidelijk dat de vele betalingen aan priesters door graven, abdijen en steden bijdragen konden zijn in de kosten van een eerste mis.

Er hoorde orgelspel en zang bij, zoals al bleek in 1394/1395 toen hertog Albrecht de organist en de koralen van de hofkapel naar Dordrecht zond voor de viering van een eerste mis.³⁶ Voor verdere aankleding van een eerste mis kon de plaatselijke schutterij opdraven, samen met een speelman, zoals in 1503 in Den Haag gebeurde bij een eerste mis in de hofkapel.³⁷

Het is goed mogelijk dat de betrokken priester nieuwe kleding aanschafte voor zijn eerste mis, al dan niet vrijwillig. In 1372 gaf Jan van Blois opdracht om 8 el stof te kopen voor een nieuw habijt van een priester die zijn eerste mis zong.³⁸ Daarnaast kreeg diezelfde priester ook nog een geldbedrag voor zijn eerste mis.³⁹ Een nieuwe kap kon er ook bij horen. In 1386/1387 kreeg een monnik in Middelburg in opdracht van hertog Albrecht niet alleen geld voor zijn eerste mis maar ook geld voor een nieuwe kap.⁴⁰ Een schenking bij een eerste mis hoefde niet alleen in geld of kleding te zijn. In 1417 schonk graaf Willem VI van Holland een zilveren kruis met dek-sel aan een priester die in Haarlem zijn eerste mis zong.⁴¹

Hoe boeiend dit alles ook kan zijn, helaas maakt dit ons niet veel wijzer voor de gang van zaken bij de eerste mis van Philips van Leiden.

Conclusie

Het bezoeken van en het geven van geschenken aan priesters die hun eerste mis zongen was in de veertiende en vijftiende eeuw in Holland een goede manier om te netwerken. Potentieel belangrijke contacten konden zo worden onderhouden. Er zat ook een politieke component aan. Door naar de juiste mis te gaan kon een politiek signaal worden afgegeven. Dat een vooraanstaand edelman

Noten

Met dank aan de heren J.F. Jacobs en B. den Hertog voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1 J.F. Jacobs, 'Rembrandt verwant met Philips van Leyden', *De Nederlandsche Leeuw* 102 (1985) 457-465; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) Bijlage op diskette Pieter Gobburgensz c.s.; P. Leupen, *Philip of Leyden. A Fourteenth Century Jurist* (Leiden/Den Haag/Zwolle 1981) 10-19; B.N. Leverland, 'Philips van Leyden', *Leids Jaarboekje* 57 (Leiden 1965) 61-94.

2 R.J. Fruin en P.C. Molhuysen, *De cura reipublicae et sorte principantis van Philippus de Leyden* (Den Haag 1915).

3 Zie bijvoorbeeld R. Feenstra en F. van Schaik, *Tractatus de cura iuris romani et sorte collegii c.n. Philips van Leyden B.P. Bundel ter gelegenheid van het vierde lustum van het dispuut Philips van Leyden B.P. op 15 december 1981* (Leiden 1981).

4 P.H.D. Leupen, *Filips van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat De cura reipublicae et sorte principantis* (Amsterdam 1975); R. Timmer, *Profeet in*

eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang (Hilversum 2008).

5 Leupen, *Philip of Leyden*, 45-53.

6 Zie voor Leeuwenhorst G. de Moor, *Verborgten en geborgen. Het cisterciënzerklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994) 460-464 en 623-634 (hier een lijst van 123 priesters die bij hun eerste mis een geschenk kregen van Leeuwenhorst). Zie voor Rijnsburg M. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg*, 2 delen (Den Haag 1951) 241, 746, 777, 783n, 790n, 795, 876, 906, 917n, 922, 935 en 989.

7 Zie voor hem A. Janse, 'Dirk van Wassenaer. Ambities en frustraties van een hoog adellijk prelaat' in: H.M. Brokken (red.), *Heren van Stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000) 250-252; B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Leiden 2000) 303.

8 De Moor, *Verborgten en geborgen*, 623-634.

9 Zie bijvoorbeeld H.M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg I. Van 1365 tot 1449', *Archief vroegere en latere mededeelingen Zeeland V* (1883) 171-330, aldaar 221; idem, 'De

als Jan van Blois aan Philips van Leiden een geschenk gaf ter gelegenheid van diens eerste mis geeft aan hoe belangrijk contacten met Philips konden zijn.

Verrassend is dat Philips pas tien jaar nadat hij zijn eerste prebende verwierf zijn eerste mis celebreeerde. Dit gebeurde mogelijk in de context van de oprichting van het mede door Philips gestichte kapittel van Sint Pancras.

stadsrekeningen van Middelburg II. Van 1450 tot 1499', *Archief vroegere en latere mededeelingen Zeeland VI* (1888) 43-172, aldaar 92; Streekarchief Hollands Midden, Oud-archief Gouda, inv.nr. 1158, Rekening van de tesorier over 1495.

10 Zie hiervoor de transcripties van de rekeningen van Blois, vervaardigd door H.A. Verhoef en geplaatst in de Hollandse Genealogische Database op www.hogenda.nl.

11 Bijvoorbeeld op 10 mei 1394 een paap van 's-Gravenszande (NA, Archief graven van Holland (hierna AGH) inv. nr. 1249, Rekening van de tesorier Paulus van Haestrecht, 16-4-1394 t/m 31-10-1394, f. 51v); heer Claas op 8 mei 1395 te Den Haag (NA, AGH inv.nr. 1250, Rekening van de tesorier heer Willem van Coulster, 31-10-1394 t/m 31-10-1395, f. 54v); heer Jan Michielsz. op 20 juni 1395 te Den Haag (ibidem f. 65v).

12 NA, AGH inv.nr. 1250 f. 104v.

13 NA, AGH inv.nr. 1253, Rekening van de tesorier heer Willem van Coulster, 31-10-1398 t/m 10-10-1399, f. 60v. Hendrik van Gaerswielre 1374/1375 en 1377 vermeld als minstreel van de graaf (NA, AGH inv.nr. 1909, Rekening van de baljuw van Delfland Dirk van

Heemskerk, 14-3-1374 t/m 1-2-1375, f. 5v en NA, AGH inv.nr. 1912, Rekening van de baljuw van Delfland Dirk van Heemskerk, 27-1-1377 t/m 6-12-1377, f. 8v) en 1387/88 als kamerling van de graaf (NA, AGH inv.nr. 1466, Rekening van de rentmeester van Noord Holland Arnout Spiker, 30-11-1387 t/m 30-11-1388, f. 42).

14 H.M. Brokken, 'Het beleg van Delft in 1359' in: I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft 1979) 19-22.

15 Zie voor de gespannen verhouding tussen Jan van Blois en Jan van Arkel in de periode 1358-1360 de inleiding van A.A.M. Schmidt Ernsthausen bij diens transcriptie van NA, AGB inv. nr. 35, Rekening van Gijsbert Stomme, rentmeester-generaal van Blois, 24-12-1358 t/m 24-6-1359 (NA Reeks Nadere Toegangen: 49).

16 Op 14 februari 1368. J.Ph. de Monté ver Loren en Th.H.F. van Riemsdijk, *De rechtspraak van den Graaf van Holland*, 3 delen (Utrecht 1932-1934) III 192-194. Op 6 februari hieraan voorafgaand was er een dagvaart gericht tegen Otto van Arkel gehouden in Den Haag, waarbij ook Jan van Blois aanwezig was (NA, AGB inv.nr. 44, Rekening van Jan Tolnaer, rentmeester-generaal, 25-12-1367 t/m 13-11-1368, f. 7).

17 NA, AGB inv.nr. 39, Rekening van Gijsbert Stomme, rentmeester-generaal, 24-12-1362 t/m 25-12-1363, f. 6 en f. 22v.

18 Er zijn drie bruikbare genealogieën Van Arkel: J.W. Groesbeek, 'De heren van Arkel', *De Nederlandsche Leeuw* 71 (1954) 106-115, 172-180 en 202-217; A.W.E. Dek, 'Bijdragen tot de genealogie van het geslacht van Arkel, bewerkt naar aantekeningen van J.P. de Man', *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) 272-290, 301-327, 340-360 en 376-402; M.J. Waale, 'Nogmaals een bijdrage tot de genealogie van het middeleeuwse adellijke geslacht Van Arkel', *De Nederlandsche Leeuw* 117 (2000) 4-33. Groesbeek noemt als enige deze priester

wel, zonder voornaam (t.a.p. 203) en dateert de eerste mis op 11 september 1363. Ook geen vermelding van Balderik van Arkel in G. Brom, *Bullarium Trajectense*, 2 delen (Den Haag 1891-1896); S. Muller, E. de Clerq, B.M. de Jonge van Ellemeet en A. le Cosquino de Bussy, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)*, 3 delen met index door M.I. van Soest (Utrecht 1917-1922).

19 Utrechts Archief, Archief Kapittel Sint Jan 10; met dank aan dhr. B. den Hertog. Een oom van Otto van Arkel, en daarmee mogelijk van Balderik van Arkel, was Jan van Arkel, die van 1342 tot 1364 bisschop was van Utrecht en vervolgens tot 1378 dezelfde functie in Luik bekleedde. Mogelijk was deze bisschop (zijn neef?) Balderik behulpzaam bij het verwerven van zijn prebende.

20 NA, AGH inv.nr. 1278, Rekening van de tesorier van Holland Hendrik Nothaft, 4-4-1422 t/m 27-9-1422, f. 32v.

21 Hij komt niet voor in hoger genoemde genealogieën.

22 Zie voor de Arkelse oorlog M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politiek, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).

23 Zie hiervoor bijvoorbeeld M.J. van Gent, 'Vijftien mannen achter Jacoba van Beieren', *Holland* 29 (1997) 127-142.

24 NA, AGB inv.nr. 43, Rekening van Jan Tolnaer, rentmeester-generaal, 25-12-1366 t/m 25-12-1367, f. 6v. Geciteerd naar de transcriptie van H.A. Verhoef op <https://www.hogenda.nl/hogenda-bronnen/?id=10163>.

25 Er kon een behoorlijke tijd liggen tussen het verwerven van een beneficie en de priesterwijding. Zie hiervoor B. van den Hoven van Gelderen, *Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 2003) 318-322. Met dank aan prof.dr. J.G. Smit.

26 Leupen, *Philip of Leyden*, 53.

27 Leverland, *St. Pancras op het Hogeland*, 53.

28 Leupen, *Philip of Leyden*, 245.

29 Ibidem, 53.

30 J.F.A.N. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580* (Utrecht 1951) 163-168.

31 Geen vermelding gevonden in de rekeningen van Blois. Opvallend is dat Jan van Blois een priester die hem rond kerst 1367 in Den Haag de mis las offergeld gaf ('Item in aelmisen ghegheven ende van offerghelde enen papen die minen heren misse lasen up eene reis in die Haghe binnen drie daghe dat was up den kerssavond ende binnen drie daghe daer na'; AGB 44 f. 7). Het kapittel van Sint Marie werd op 31 december 1367 opgericht.

32 Leupen, *Philip of Leyden*, 31-70. Nuttig is het jaartallenlijstje in Timmer, *Profeet in eigen land*, 268-272.

33 Leupen, *Philip of Leyden*, passim, en Timmer, *Profeet in eigen land*, passim.

34 D. MacCulloch, *Reformation. Europe's House Divided 1490-1700* (Penguin Books 2004) 322.

35 P.C.J. van der Krogt, 'De grafboeken van de Oude Kerk te Delft (14e-16e eeuw). Repertorium van de eigenaars van de graven met transcriptie van de parentelen van Ver Lizebette en anderen (ca. 1395)', *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 169-208, 255-288, 319-348 en 373-392, aldaar 178 m.v.n. Stadsarchief Delft, Archief van de Oude en Nieuwe Kerk inv.nr. 638 f. 2v.

36 NA, AGH inv.nr. 1250 f. 104v.

37 Gemeentearchief Den Haag, Archief Confrerie Sint Joris inv.nr. 62, Rekening Sint Joris Schuttap 1503, f. 5.

38 NA, AGB inv.nr. 48, Rekening van Jan Tolnaer, rentmeester-generaal, 25-12-1371 t/m 25-12-1372, f. 10.

39 Ibidem.

40 AGH inv.nr. 1241, Rekening van de tesorier heer Willem Gerbrandsz., 24-6-1386 t/m 24-6-1387, f. 190v; AGH inv.nr. 1240, Rekening van de tesorier heer Willem Gerbrandsz., 18-6-1385 t/m 24-6-1386, f. 206.

41 AGH inv.nr. 1269, Rekening van de tesorier van Holland Filips Engelbertsz., 26-7-1416 t/m 4-7-1417, f. 34.

Detail van de kaart van de nog niet bedijkte en drooggemaakte Beemster uit 1607 van Pieter Cornelisz. Cort, kopergravure. Uit: Stukken betreffende de verversing van stadswateren, Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv.nr. 5172, fol. 108. Tussen het Stermeer (de huidige Starnmeerpolder) en het Beemstermeer bevindt zich de smalle doorvaart, het Spijkerboorgat.

Jan van Hout op dienstreis naar de Beemster

Wim Zalm

Wim Zalm is chemicus en was werkzaam bij de Technische Universiteit Delft, de Nederlandse Octrooiraad en het Europees Octrooibureau. Sinds enkele jaren is hij als molengids verbonden aan molen De Put in het centrum van Leiden.

Als rond 1600 de vervuiling van het grachtwater in Leiden ontoelaatbare vormen aanneemt overweegt het stadsbestuur het gebruik van een windmolen voor het wegleiden van afvalwater. Ter oriëntatie omtrent het type molen wordt besloten de geotrooierde molens, ingezet bij het leegmalen van het Beemstermeer, te gaan bezichtigen. Dit artikel, gebaseerd op het verslag van de daartoe ondernomen dienstreis, gaat in op de voorgeschiedenis, de reis en het vervolgens genomen besluit tot plaatsing. Tevens worden technische details van de geotrooierde molens besproken die tot nu toe nog niet bekend waren.

Het is dinsdag 21 oktober 1608. Voor het sluiten van de stadspoorten gaan de Leidse stadssecretaris Jan van Hout en stadsmeester-timmerman Jan Ottensz. van Seijst aan boord van de schuit die hen via de Haarlemmermeer, langs Haarlem, naar de Zaan zal brengen. Na de dam in de Zaan, de Saenredam, te zijn gepasseerd gaat de tocht verder naar de Knollendam en vervolgens over het Starnmeer naar het Spijkerboorgat,

Jan van Hout (1542-1609), secretaris van Leiden. Ingekleurde kopergravure door Jacobus Houbraken, 1608. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV52349.

een smalle doorvaart die het Stermeer met de Beemster verbindt. Aangekomen bij het Spijkerboorgat echter maakt een pas opgeworpen dam het onmogelijk de uitgestrekte watervlakte van het Beemstermeer op te varen.¹

Waarom een Leidse stadssecretaris de Beemster bezoekt

Zeventien jaar eerder, in de zomer van 1591, stelde stadssecretaris Jan van Hout een rapport op betreffende 'het bederf der wateren door de volderijen' met daarin aanbevelingen om de overlast door de verontreinigde stadsgrachten te verminderen.² De grote toename van het aantal inwoners, de sterke verdichting van de bebouwing en de groei van de lakkennering leidde na het beleg in 1574 tot een onhoudbare situatie, met name in de zomerperiode met een laag waterpeil in de grachten. Vooral de vollerijen droegen bij aan de vervuiling van het grachtwater vanwege het spoelen van de lakens en het lozen van de vloeistoffen die na het vollen overbleven. Het vollen (verviltten) gebeurde door de weefsels in kuipen gevuld met en mengsel van water, vollersaarde en urine te kneden. Door er met de voeten op te trappen verdichtte de stof, waardoor deze een fraaier aanzien kreeg en een betere bescherming tegen weer en wind bood. Volgens Van Hout dienden de drieëntwintig vollerijen te worden verplaatst naar het Marendorp, een gebied dat we nu kennen als liggend tussen Mare, Oude Vest en Oude Rijn. Door het bijeenbrengen van de vervuilers langs een klein aantal grachten, met name langs de Donkere Gracht (de huidige Volmolengracht) en met plaatsing van

drie schotdeuren in de grachten kon men voorkomen dat het afvalwater zich door de stad zou verspreiden. Tevens was het dan mogelijk het naar de meren ten noorden van de stad (nu de Kagerplassen) uit te malen, waarvandaan het dan vanzelf zou wegstromen richting Haarlemmermeer en Zuiderzee. Om te voorkomen dat de stadsvestgracht verontreinigd zou worden, werd het vuile water door een paardenmolen via een duiker onder de vestgracht door naar de weilanden ten noorden van de stad gemalen.

Hoewel dit systeem waarschijnlijk goed gefunctioneerd heeft, waren de maalcapaciteit van de paardenmolen en het afvoerend en zelfreinigend vermogen van de sloten ten noorden van de stadsvestgracht ontoereikend, waardoor ook daar vervuiling optrad.

Het stadsbestuur neemt maatregelen

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Burge-meesters en Schepenen op 6 juni 1608 besloten een windmolen op de stadswal te plaatsen en een 'nieuwe waterlozing' aan te leggen vanaf de koker onder de Vestgracht tot aan de Slaagsloot, de nu nog steeds aanwezige verbindingssloot tussen Mare en Zijl.³

Voor de aanleg moest natuurlijk overleg worden gevoerd met de eigenaren van de stukken land tussen Vestgracht en Slaagsloot die door deze nieuwe vuilwaterafvoersloot⁴ werden doorsneden. Doordat de stad na de Reformatie zeggenschap had gekregen over gronden die voorheen eigendom waren van de Leidse kloosters, hoefde men echter slechts met één andere eigenaar te onderhandelen. Voor het noordelijke deel maakte men gebruik van bestaande sloten, die echter

De nieuwe waterverversingssloot tussen Vestgracht (nu Oude Vest) en Slaagsloot in 1608. De knik in de sloot heeft ongeveer gelegen op de plek waar nu het Zwartewater in de wijk Nieuw Leyden eindigt bij de Willem de Zwijgerlaan. Uit: Stukken betreffende de verversing van de stadswateren. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II inv.nr. 5172, fol. 20.

wel verbreed moesten worden tot de 5,50 m brede en 2,20 m diepe sloot die men in gedachten had. Men ging voortvarend te werk. Op 20 juni 1608 werd het uit te voeren werk bekend gemaakt middels gedrukte biljetten die werden opgehangen in zestien steden en dorpen rondom Leiden, van Haarlem tot Den Haag.⁵ Een ieder die geïnteresseerd was kon vooraf op het raadhuis de gedetailleerde voorwaarden inzien. Op 29 juni zou de openbare aanbesteding in het Stadhuis plaatsvinden.

Het uit te voeren werk was in elf vakken van 16 Rijnlandse roede (60 meter) lang onderverdeeld. De voorwaarden vermeldde dat men op 30 juni met de werkzaamheden diende te beginnen en vóór 14 juli moest opleveren. De elf aannemers dienden in twee weken elk ongeveer 500 m³ grond uit te graven, deze als kades aan weerszijde op te werpen en het stuk uitgegraven sloot door uithozen droog te houden tot het werk middels inspectie van stadswege was goedgekeurd. Dit laatste werd zorgvuldig uitgevoerd;

Nieu vvaterlosinge in Leyderdorp.

Ny laet eenen regelickeij mits-dezen Gbeten dat Gerrit Lenaertsz. Threzorier extra-ordinarijs der stadt Leyden, ende Secommitteerde tot der opsichte der zelver Stede getimmerdeij, mit behulp en assistentie Gay de Secommitteerde Gay die Gande Gerechtie der Goorst-Stede, in openbaer besteden Gbet het opnemen ende Gbech-brengeij Gande calusbe aerde Gay zeeckere landeij gelegteij burteij de Marenpoorte der zelver Stede, indeij Ambachte Gay Leyderdorp, tusschen de chingel-sloote ende de slaech: mits gaders het grabeij Gay zeeckere nieuwbegraaf of sloot aldaer, ter Gbide Gay anderhalbe Gijnlantse roede, alles aen partreij, of by Gaeckeij, ende dat by de Gijnlantse roede inder lengde: ende op zodanige Gorder Goorsthaerdeij ende conditieij als men eenen regelickeij Gertooneij ende Goorhoudeij zal. So Gbie gadinge heeft omme aen te nemeij, die come op saterdaae den achtent Gbintichsten Junij eerstcomende naer de

Bekendmaking van de openbare aanbesteding van de 'nieuwe waterlozing in Leiderdorp' tussen Vestgracht en Slaaghsloot door Gerrit Lenaerts, tesorier extra-ordinaris van Leiden, 1608. Het gebied ten noorden van de stad Leiden, waar de verbindingssloot zou worden aangelegd, behoorde nog tot het ambacht Leiderdorp. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, inv.nr. 5176.

zo moest aannemer Maerten Cornelisz. Buycgen zijn werk over de hele lengte nog één duim (2,6 cm) uitdiepen.⁶

Nadat de stad met de werkzaamheden was begonnen moest het werk door een protest van het Hoogheemraadschap Rijnland na enkele dagen alweer worden stilgelegd. Toch kon men begin augustus 1608, nadat door tussenkomst van het Hof van Holland met het Hoogheemraadschap en de inge-

landen overeenstemming was bereikt over enkele waterstaatkundige zaken, doorgaan met het aanbesteden van het werk.⁷

De graafwerkzaamheden werden begin augustus 1608 hervat. Tevens maakte Jan Pietersz. Dou, als erkend landmeter, een inschatting van het watervolume van de nieuwe molensloot en van het verontreinigde water in de grachten, waarlangs de vollerijen zich nu bevonden. Er waren twee opties, waarbij

men sprak van een kleine boezem gevormd door de nieuwe molensloot en verder alleen de Donkere Gracht en een grote boezem, die ook nog enkele andere stadsgrachten omvatte. Berekend werd dat voor gehele verversing van de kleine boezem 57.000 kubieke voet (8900 m³) en voor de grote boezem 136.000 kubieke voet (21.000 m³) water zou moeten worden uitgemalen. De toestand van de al bestaande duiker onder de Vestgracht door was al geïnspecteerd. De duiker had een rechthoekige opening van 60 centimeter hoog bij 100 centimeter breed, in de Vestgracht lag de bovenzijde van de duiker twee meter onder water.

De gedachte was dat door gebruik te maken van een windmolen het mogelijk moest zijn om het waterpeil in het met schotten begrensde deel van de grachten (de kleine óf de grote boezem) aanmerkelijk te verlagen en vervolgens gedurende de nacht vanuit de Mare schoon water terug de stad in te laten stromen. Een andere mogelijkheid was de molen door de aangelegde sloot schoon water de boezem te laten inmalen. Hierbij werd het niveau in de grachten verhoogd tot het over de schotdeuren liep, waarna men het totale volume grachtwater spontaan weer door de molensloot naar de Slaagsloot terug liet stromen. Door dit snelle wegstromen van het vuile water, het 'afspuiten' of 'uitschieten' zou dan ook een hoeveelheid bagger meegenomen worden. Tevens voorzag men de mogelijkheid om met de molen uit de gehele stad water uit te malen waardoor bijvoorbeeld vanuit de Rijn het instromende schone water ook een aantal kleinere grachten zou bereiken, 'alle 't welk on-

wijselijcken grote reiniginge, ververschinge ende zuivering van alle de wateren in de stad veroorzaecken zal'.

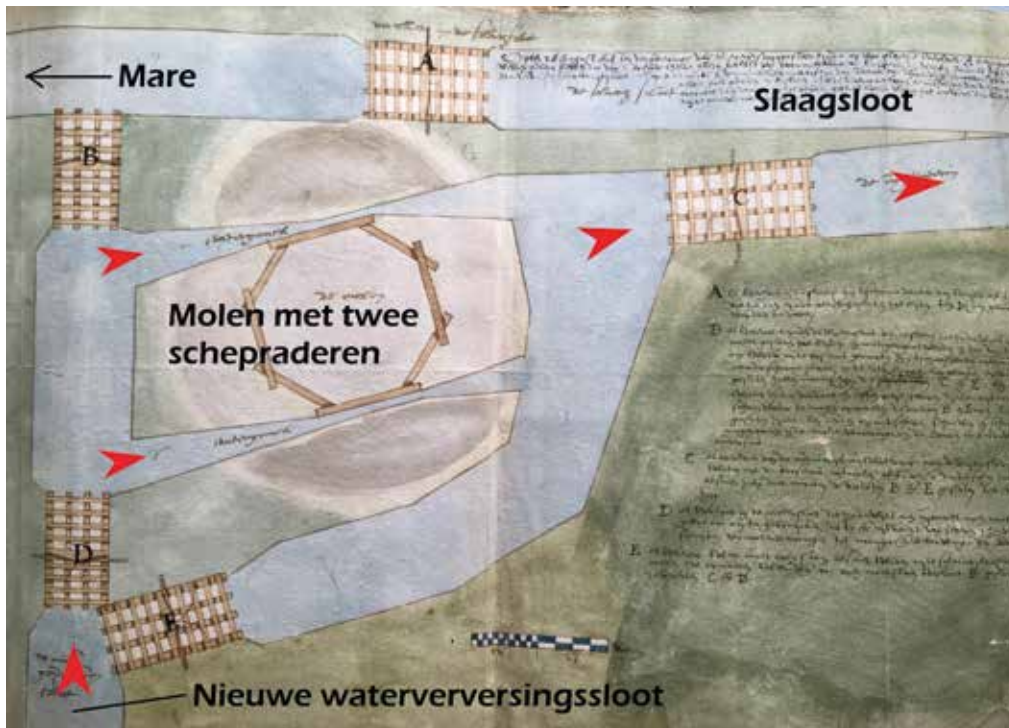
Leiden stuurt zijn ambtenaren op pad

De berekeningen van Dou hadden aangetoond dat het hele systeem van verversing gebaat was bij een zo krachtig mogelijke windmolen. Zo'n molen kon met een goede maalwind 750 m³ per uur uitmalen en als er alleen overdag gemalen werd 9000 m³, hetgeen echter nog maar een deel was van het watervolume van de grote boezem.⁸ De toepassing van een windmolen betekende weliswaar een duidelijke verbetering ten opzichte van de paardenmolen wat betreft de maalcapaciteit, maar toch was de keuze ook weer niet heel erg vanzelfsprekend, omdat de paardenmolen continu kon presteren en men zich met een windmolen van het weer afhankelijk maakte. Het is dus niet verwonderlijk dat men zich eerst oriënteerde en interesse toonde voor ontwikkelingen in de molenbouw elders in Holland. Zo werden in de gebieden rond Alkmaar meren drooggemalen waarbij windmolens met twee scheppraderen werden toegepast. Een molen voorzien van twee scheppraderen zou 50% meer water kunnen verplaatsen dan een molen van het conventionele type. Althans, zo beweerden de twee aannemers Pieter Pietersz. uit De Rijp en Claes Pietersz. uit Graftdijk die op 13 november 1607 voor tweeschepradmolens van de Staten-Generaal octrooi hadden gekregen.⁹ Een groep rijke Amsterdamse kooplui was al bezig met behulp van slechts zestien molens voorzien van deze 'inventie' het Beemstermeer droog

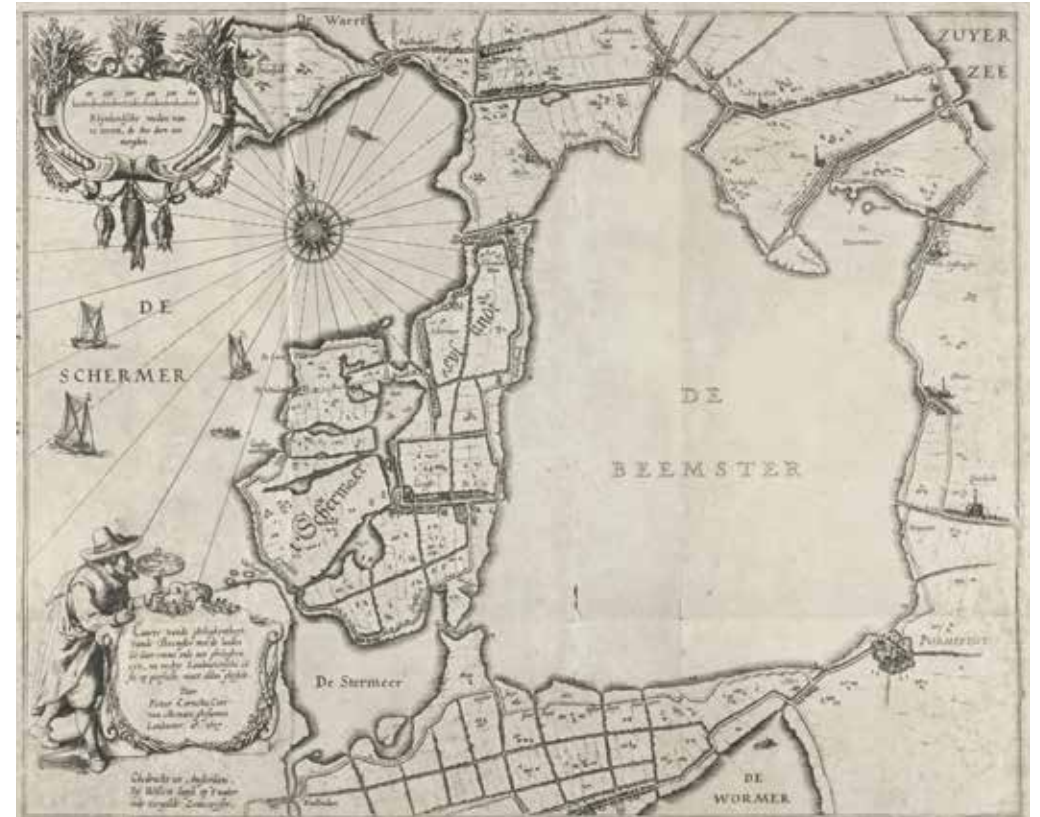
te malen.¹⁰ Deze Compagnie van Bedijkers was op 30 december 1607 in zee gegaan met de twee bovengenoemde hoofdaannemers die op zich hadden genomen de 9000 morgen (7650 ha) grote Beemster (zie afb. p. 117) vóór medio november 1608 droog te malen. Het zal op de Leidse bestuurders indruk hebben gemaakt dat men had berekend dat slechts zestien molens de uitgestrekte, twee meter diepe Beemster in slechts tweeënzeventig maaldagen zouden

kunnen uitmalen.¹¹ Het is dus begrijpelijk dat, toen het meeste grondverzet voor de nieuwe molensloot verricht was en het plaatsen van de windmolen aan de orde was men in Leiden ook een molen met twee schepraderen in gedachten had.¹²

In dat geval zou met de twee octrooihouders overlegd moeten worden zodat een oriëntatie ter plaatse noodzakelijk werd geacht en stadssecretaris Van Hout en stadsmeestertimmerman Van Seijst op dinsdag

Voorstel voor de aansluiting van de nieuwe waterversingssloot op de Slaagsloot volgens het plan van augustus 1608 (zie ook afb. p. 113). Uit: Stukken betreffende de verversing van de stadswateren. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II inv.nr. 5172, fol. 99. Het molenerf had aan twee zijden een watergang voor een scheprad. Met de vijf verlaten (sluisdeuren) A-E werden de waterstromen geregeld tijdens het uitmalen van vuil water en het inmalen van schoon water uit de Mare naar de stad. Ook maakte dit de doorvaart van schuilen mogelijk, zonder dat vuil water richting Mare kon stromen.

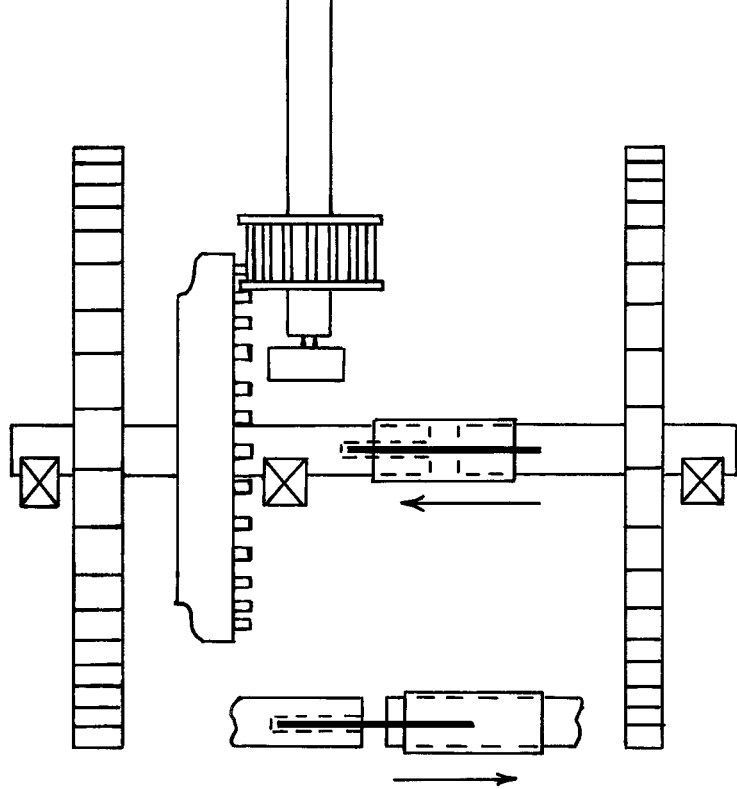
Pieter Cornelisz. Cort, kaart van de nog niet bedijkte en drooggemaakte Beemster, 1607, kopergravure. Uit: Stukken betreffende de verversing van de stadswateren. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II inv.nr. 5172, fol. 108.

21 oktober 1608 in de avond per schip richting Beemstermeer gingen. Na hun boven beschreven reis was het echter niet mogelijk vanuit het Spijkerboorgat de Beemstermeer op te varen maar was de toegang, voorheen uitmondend in het weidse meer al door een dijk afgedamd. Langs de oever van het meer was men bezig in het bestaande land een brede ringvaart te graven. Op de strook land tussen ringvaart en meer waren windmolens geplaatst, die het water uit het Beemstermeer in de ringvaart maalden.

Uit het reisverslag

Al bij de afdamming treffen de Leidenaren twee achtkante windmolens aan¹³ en iets noordelijker nog één. Het zijn alle molens van het nieuwe type, dus voorzien van de uitvinding, die volop water in de ringvaart uitwerpen. Zij bezoeken de molens en beschrijven de twee schepraderen die van ongelijke breedte zijn.

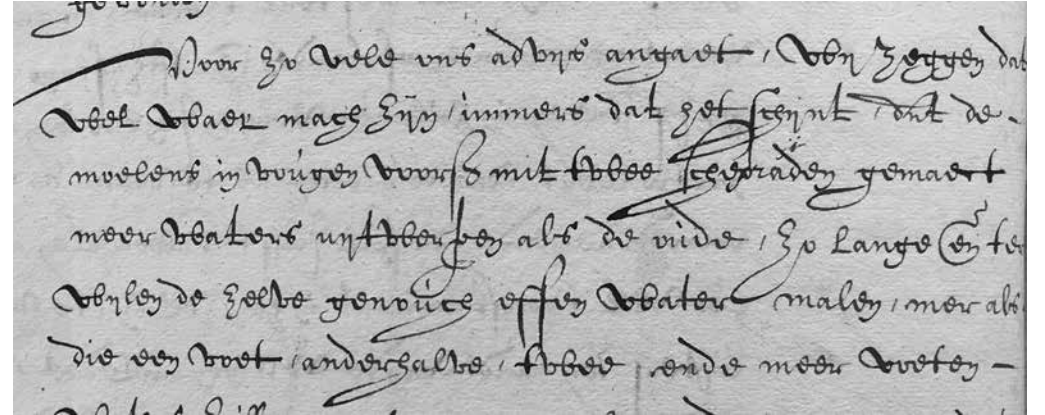
De 'lepelen' (schoepen) hebben een breedte van 13 en 17 duim (respectievelijk 34 en 45 centimeter). De twee raderen worden

Het inwendige van de molen met twee schepraderen. Horizontaal de uit twee delen bestaande wateras met van links naar rechts: het brede scheprad, waterwiel, ijzeren pen met verschuifbare houten koker en het smalle scheprad. In het midden verticaal naar boven gericht de roterende, door de wieken aangedreven koningsspil met schijffloop. De ontkoppelde situatie is ook afgebeeld. Tekening Wim Zalm, 2020.

zodanig met de door de wieken aangedreven koningsspil gekoppeld, dat óf alleen het brede scheprad wordt aangedreven, óf het brede én het smalle scheprad, waardoor de watermaalcapaciteit beter is aan te passen aan de hoeveelheid wind. Immers, de windkracht varieert voortdurend en met een sterke wind kan een molen met twee raderen meer werk verzetten. Bij matige wind kan dan toch met één scheprad, alleen het brede gemalen worden. De koppeling van het smalle scheprad wordt tot stand gebracht middels de geotrooieerde vinding. Die bestaat uit een met ijzeren banden versterkte vierkante houten koker, geplaatst om de as van het

brede scheprad. De koker kan naar believen over het uiteinde van de as van het kleine scheprad worden geschoven.¹⁴ Daarmee ontstaat één gehele as en worden beide schepraderen door de wieken aangedreven, de molenaar spreekt van 'in het werk gesteld'. Hoewel verscheidene bronnen betreffende de droogmaking van het Beemstermeer melding maken van de toepassing van molens met twee schepraderen bestond er tot nu toe geen zekerheid over het feit of deze molens ook daadwerkelijk gebruikt waren.¹⁵ Het is verrassend dat het bevestigend antwoord op deze vraag nu uit het archief van de stad Leiden komt.

Tekst uit het handgeschreven reisverslag van Jan van Hout met beschrijving van schepraderen. Uit: Stukken betreffende de verversing van de stadswateren. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II inv.nr. 5172, fol. 105v.

Van Hout en Van Seijst zijn in hun verslag overigens niet enthousiast over de prestaties van de tweeschepradmolens. Zij concluderen dat het wel waar kan zijn dat een molen met twee schepraderen wel meer water kan uitslaan bij 'effen water' (als het water in het Beemstermeer en de ringvaart bij aanvang van de droogmaking nog even hoog staat) maar dat 'als die een voet, anderhalve, twee ende meer voeten¹⁶ waters zullen moeten hoochmalen ende opwerpen dat noch eerst van hare cracht en werckinge te recht zal connen oordelen. Wij laten ons beduncken dat zij dan mit beyde de schepraden niet en zullen connen te wercken mer alleenlicken mit het eene ende 't ander notelicken zal moeten laten staen. Den tijt zal 't leeren'.¹⁷

De Leidenaren varen vervolgens vanaf het Spijkerboorgat terug naar de Knollendam en vandaar naar Purmerend waar op de aangelegde dijk nog enkele nieuwe achtkante windmolens worden geplaatst. Daar treffen zij tot hun verrassing de Leidse molenmaker

Gerrit Verspeck met zijn knechten aan, bezig met de bouw van twee molens die ook zijn uitgerust met dubbel scheprad. Verspeck had het werk aangenomen voor een bedrag van f 3400 per molen. Ook met hem bespreken zij molentechnische zaken waarbij de molenaar verklaart gaarne bereid te zijn het bestek van zijn molens met Burgemeesters en Schepenen van de stad te delen, 'opdat die daaruit kunnen nemen hetgeen tot voordeel van de stad zou kunnen zijn'.¹⁸

Het stadsbestuur neemt een besluit

Op zondag 26 oktober 1608, slechts vijf dagen na hun vertrek uit Leiden, overhandigden van Hout en Van Seijst de bestuurders van Leiden hun rapport. De volgende dag reeds gaven zij een toelichting en werd door Burgemeesters en Schepenen besloten tot de bouw van een achtkante windmolen met één scheprad volgens het bij het verslag gevoegde bestek van timmer- en smids-werk.¹⁹ De keus voor een enkelschepradmo-

len was overigens niet alleen gebaseerd op de kennelijk tegenvallende prestatie van de molens voorzien van de 'inventie'. Van Hout en Van Seijst hadden ook opgemerkt dat vanwege het tweede scheprad en de langere as er in het interieur van de molen geen plaats meer was voor bewoning door de molenaar. Bij het Spijkerboorgat werd naast de molens dan ook aparte bewoning voor de molenaars gebouwd. Het is voorstelbaar dat de extra kosten die dit met zich zou meebrengen ook een rol speelden in het besluit van de Leidse bestuurders.

En hoe verging het de Beemstermeer-molens voorzien van de uitvinding? Het lijkt erop dat deze de belofte van 50% meer waterverplaatsing niet hebben waargemaakt. Geen enkele bron vermeldt hun prestaties en toen op 1 november 1608, de datum waarop volgens de overeenkomst met de twee hoofdaanemers de Beemstermeer had moeten droogvallen, er nog volop water in het meer stond werd het contract met hen ontbonden zonder dat zij hiervoor de overeengekomen boete hoefden te betalen. Waarschijnlijk konden zij hier onderuit komen doordat het een zeer nat najaar was geweest en zij aan hun verplichtingen waren gehouden 'ten ware hetzelfde door extra-ordinairen regen werd belet'.

In Leiden verrees dus een kloeke achtkante, rietgedekte²⁰ windmolen op de plaats waar de nieuwgegraven molensloot in de Slaagsloot uitkwam.²¹ De Stadsvuilwatermolen leek op de huidige Hondsdijkse molen in Koudekerk aan den Rijn. Het kruiwerk, het mechanisme om de kap met wieken op de wind te draaien, bevond zich in de kap van de molen. Daardoor was de molen breder dan de poldermolens

De Hondsdijkse molen in Koudekerk aan den Rijn, de enige binnenkruier in Zuid-Holland. Hij werd in 1644 in Leiden gebouwd als stadswaterverversingsmolen. Na een verplaatsing, kwam hij in 1693 terecht in Koudekerk. Daar werd de molen omgebouwd tot buitenkruier en uiteindelijk gerestaureerd als binnenkruier. Foto: Wim Zalm.

met het nadien ontwikkelde buitenkruissysteem zoals we die nu in het Zuid-Hollandse landschap tegenkomen.

Beëdigd molenaar Gillis Barnaerd ging de Stadsvuilwatermolen vanaf medio augustus 1609 bemalen. Dit alles betekende echter niet dat Leiden definitief voor molens met één scheprad had gekozen. Nog geen twee decennia later zou men voorstellen om de steeds toenemende vervuiling van het Leidse grachtwater het hoofd te bieden door toch gebruik te maken van een molen met twee schepraderen.

Noten

1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Stadsarchief van Leiden 1575-1816 (SA II), inv.nr. 5172, fol. 108.

2 ELO, SA II, inv.nr. 5172, fol. 1-10v.

3 ELO, SA II, inv.nr. 5172, fol. 19 en 20 (kaart).

4 De nieuwe sloot heeft in de archiefstukken meerdere aanduidingen: vuilwatersloot, nieuwe waterlozing, nieuwe molensloot, stinksloot, waterverversingssloot.

5 ELO, SA II, inv.nr. 5176.

6 ELO, SA II, inv.nr. 5172, fol. 43v.

7 Rijnland ging aanvankelijk niet akkoord met het ingrijpen van Leiden in de waterhuishouding buiten de stadsgrenzen. Na enkele aanpassingen van het Leidse plan stemde Rijnland uiteindelijk in. Zie ook: L. Barendregt: 'Leiden zorgt zelf voor haar waterhuishouding', *Holland* 28 (1996), nr. 3, 149-164.

8 Berekeningen betreffende molenmaalcapaciteiten zijn aanwezig in de marge van de door Van Hout en Ottensz. van hun dienstreis mee teruggebrachte kaart van de Beemstermeer gemaakt door Pieter Cort. Zie www.molensporen.nl/molens/opbouw voor transcriptie en hertaling.

9 G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16^e-18^e eeuw*, (Den Haag 1940) 117, Octrooi G101.

10 Een uitvoerige beschrijving van de droogmaking van de Beemstermeer is te vinden in: J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster (1857)*, Heruitgave Waterschap de Beemster, Middenbeemster (Canaletto, Alphen aan den Rijn 1977).

11 De berekeningen gingen uit van alle dagen, 24 uur per dag wind, hetgeen natuurlijk niet realistisch was, maar voor de Compagnie der Bedijkers wel enig houvast gaf omtrent de benodigde investeringen.

12 ELO, SA II, inv.nr. 5172, fol. 99.

13 In latere publicaties aangeduid als de Volgermolens.

14 *De Nieuwe Molenwereld*, nr. 6 (dec. 2020) 23-26.

15 Zie Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster (1857)*, Heruitgave Waterschap de Beemster, Middenbeemster (Canaletto, Alphen aan den Rijn 1977) 71; G. H. Keunen, *Geschiedenis van de Bedijking* (Canaletto, Alphen aan den Rijn 1985) 2 of

L. den Engelse en P. Schotsman: 'De Knevelaar', *Een Nieuwe Chronyke* 17 (2000), nr. 2, 51-69.

16 1 Rijnlandse voet = 31,4 cm.

17 ELO, SA II, inv.nr. 5172, fol. 105v.

18 Het is heel goed mogelijk dat het in het reisverslag aanwezige bestek van molenmaker Verspeck afkomstig is, ook al vermeldt Van Hout dat het de inbreng is van de stadsmeestertimmerman Ottensz.

19 Zie www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen (zoek op 'stadswaterversingsmolen') voor transcripties van de bestekken.

20 ELO, SA II, inv.nr. 5177, fol. 1v.

21 De plek kunnen we nu nog aanduiden als tussen de huidige Stads-poldermolen aan de Gooimeerlaan en het iets westelijker gelegen betonnen bruggetje over de Slaagsloot dat voor de spoorlijn naar de Gasfabriek (de huidige energiecentrale) en het station Heerensingel was aangelegd. Het spoortraject naar de Gasfabriek volgde evenals het huidige Zwartewater in de wijk Nieuw Leyden min of meer de waterverversingssloot.

Menukaart van het inauguratiediner van professor C. Asser in Maison Wijtenburg. Dit etablissement was eind negentiende/ begin twintigste eeuw gevestigd in Steenschuur 7. 19 oktober 1892. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Van stadspaleis tot studentenhuus

De bewonersgeschiedenis van Steenschuur 7

Judith van Hoogdalem

Judith van Hoogdalem (1992) behaalde haar bachelor kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en haar master architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Gent. Ze werkt als adviseur monumentenzorg bij de gemeente Den Haag.

Het Steenschuur is het stuk gracht tussen de Nieuwsteeg en de Breestraat dat veel Leidenaren kennen als de plek waar in 1807 de kruitramp plaatsvond. Het huis Steenschuur 7 is een van de weinige panden die deze ramp overleefd heeft, waardoor wij nog altijd kunnen genieten van de achttiende-eeuwse gevel.

Maar weinig mensen weten dat achter deze eenvoudige gevel ooit een prachtig interieur verborgen zat, en dat dit huis een van de meest statige panden van Leiden was. Tijdens zijn gloriedagen behoorde Steenschuur 7 zelfs nog toe aan een Hollandse koning. Dat verhaal wordt in dit artikel voor het eerst verteld.

Ontstaan van het Steenschuur

Het Steenschuur bestaat sinds ongeveer 1300, toen het werd uitgegraven als vestgracht. Het was de grens van de toenmalige stad en hier bevond zich dus de stadsmuur. De huidige oneven kant van de straat, waar ons pand zich bevindt, lag nog binnen de stad en werd al snel bebouwd. Deze bebouwing

Steenschuur 7. Foto: Judith van Hoogdalem.

werd dus met de voorgevels gericht naar de stadsmuur, waarachter de gracht lag. De kant met tegenwoordige even huisnummers

lag buiten de veilige stad en bleef nog onbebouwd.

In deze periode bevonden zich op het Steenshuur vooral ambachtslieden, wat geconcludeerd werd aan de hand van archeologische vondsten als ovens en afvalkuilen.¹ Al vrij snel, in 1386, kwam het Steenshuur binnen de nieuwe stadsuitbreiding te liggen en was het dus geen stadsvest meer. Voor die tijd is het ambachtelijke karakter van de plaats alweer veranderd in een woongebied met volwaardige, stenen woonhuizen, die aaneengesloten bebouwing vormden.

Van oudsher waren de percelen op het Steenshuur met een breedte van gemiddeld zeven meter relatief breed. In combinatie met het feit dat de huizen er van steen en niet van hout waren, gaat men ervan uit dat het Steenshuur vanaf het begin voor kapitaal-krachtige Leidenaren bestemd was. Al vanaf de eerste bebouwing hoorden de bewoners bij de gegoede burgerij en misschien zelfs de stedelijke elite.

Op de kaart van Hans Liefvrick (1575) is de bebouwing op dit deel van het Steenshuur duidelijk zichtbaar. De latere kaarten van Bast (1600) en Blaeu (1645) laten zien dat aan het Steenshuur grote panden stonden met aansluitend achterhuizen en open binnenterreinen of tuinen. Ook aan de Boomgaardsteeg was toen al sprake van bebouwing. De kaarten zijn echter niet duidelijk genoeg om een gedetailleerd beeld van de huizen te krijgen.

Vroegst bekende bewoners: brouwers en burgemeesters

Een van de vroegste bronnen voor eigenaren is het kohier van de Tiende Penning van

De bebouwing aan de noordzijde van het Steenshuur rond 1575 op de kaart van Hans Liefvrick, naar een kopie van Jacob van Werven, 1744. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

1557 en 1561. Alle huiseigenaren en huurders moesten toen een belasting betalen die tien procent van de waarde van hun huis bedroeg. Eigenaar van het perceel Steenshuur 7-9 was brouwer Symon Jan Reyersz. [van Heemskerk] (1509-1577), die 130 pond moest betalen. Het gemiddelde bedrag dat in Leiden betaald moest worden, was 10 pond; het jaarloon van een ongeschoolde arbeider bedroeg 50 tot 60 pond per jaar. Symon Jan Reyersz., die in deze periode ook burgemeester van de stad was, bezat ook nummers 3 en 5, die hij verhuurde.

De curator van de boedel van Simon Jan Reyersz. verkocht het perceel Steenshuur 7-9 in 1570 aan Claes Jansz. Knotter en Jan Pietersz. Bock uit Amsterdam. In het waarboek zijn meer specificaties te lezen over het perceel.² Het blijkt te gaan om twee huizen met erven, naast elkaar op het Steenshuur, met een “afterkeucken, schuyere ende een afterpoorte”. De percelen strekken zich vanaf het Steenshuur uit tot aan de Boomgaard-

steeg. De buurman aan de westzijde was Cornelis Dirckszoon Gool, aan de oostzijde werd het perceel belend door een poort met een kamertje erboven. Het kamertje erboven behoorde tot de twee huizen die hierbij verkocht werden, wat ook gold voor de gang naast het huis.

De nieuwe eigenaar, Claes Jansz. Knotter, was kapitein van de schutterij en weesvader van het Sint Catharinagasthuis. Hij was getrouwd met Adriana Adriaensdochter en had in ieder geval twee zoons en een dochter. Uit de volkstellingen van 1574 en 1581 weten we dat hij hier woonde met zijn kinderen, zijn broer, Jan Jansz. Knotter, en een dienstmaagd.³ Aangezien zijn vrouw Adriana verder niet opgetekend wordt als bewoonster van het huis, zal zij vroeg overleden zijn.

Waarschijnlijk overleed Claes Jansz. Knotter in 1581. In september van dat jaar ontvingen het Weeshuis en het St. Catharinagasthuis namelijk legaten van hem. In het Grachtenboek wordt als eigenaar opgetekend “Claes Knotters erfgenamen”. De voorged van de nagelaten weeskinderen besloten het pand in 1583 te verkopen aan Jan van Bambeecke.⁴

De nieuwe eigenaar van Steenshuur 7-9, Jan van Bambeecke, die ook als zodanig opgetekend is in het Register Vetus (1585), was een ‘saaiwerker’, oorspronkelijk afkomstig uit Hondschote (nu in Noord-Frankrijk).⁵

In die tijd was Leiden herstellende van het beleg door de Spanjaarden (1573-1574). De stroom bekwame vluchtelingen uit het zuiden was dus een zeer welkome aanvulling om de textielindustrie weer kracht bij te zetten. Doordat de gekwalificeerde Hondschotena-

ren in groepen opereerden, konden zij ook eisen indienen bij het Leidse stadsbestuur. Uiteindelijk zorgde de komst van de Vlaamse wevers voor een verbetering van de Leidse textielindustrie. Voor 1582 was de jaarlijkse productie nog 1000 stuks textiel, rond 1600 was dat gestegen tot 27.000.⁶

Jan van Bambeecke verkocht het perceel op 7 juni 1591 aan zijn buurman, Hendrick Egbertsz. van der Hal en Loth Huygensz. Gael.⁷ Van der Hal bezat toen dus Steenshuur 5 en Steenshuur 7-9. Dat is ook terug te zien in het Oud- Belastingboek van 1601.⁸ Aan de hand van deze bron kunnen we ook concluderen dat het op dit moment om een diep huis gaat, waarbij de voorgevel aan de straat stond. Het perceel liep door tot aan de Boomgaardsteeg.

Van der Hal (1554-1632) was begonnen als brouwer. Vanaf 1578 was hij lid van de schutterij, en tussen 1597-1609 en 1616-1618 was hij schepen. Zijn politieke carrière bereikte een kortdurend hoogtepunt in 1614, toen hij een jaar burgemeester was. Hij was getrouwd met Maritgen Dircksd. van Heussen en had met haar een zoon, Egbert, en een dochter, Beatrix. In 1600 trouwde zijn zoon met een Delftse telg uit de adellijke familie Van Montfoort.

In 1604 verkocht Van der Hal het perceel Steenshuur 7-9 aan kruidenier Willem Jacobsz. Heij (?-1635). Zelf bleef hij tot aan zijn dood op het huidige nummer 5 wonen.⁹

In 1608 verkocht Heij het perceel aan Pieter Jansz. van der Does.¹⁰ Van der Does kende de eerdere eigenaar Van der Hal goed, omdat zij samen in het bestuur van het Heilige Geestweeshuis zaten. Het is niet

onmogelijk dat hij Heij kende via Van der Hal. Pieter Jansz. van der Does wordt genoemd in het herbergenregister met een akte uit 1606. Hij was brouwer in de herberg De Roos.¹¹ Deze brouwerij stond aan het Steenschuur ter plaatse van de huidige nummers 2 en 4. De Roos kocht hij in 1593 van Nicolaes Rijckaert. Van der Does bewoonde Steenschuur 7 niet zelf, maar verpachtte het aan Loth Huygens Gael, zoals aangetekend werd in het bonboek. Loth Huygens Gael begon zijn carrière als lakenkoper, en was vanaf 1595 tot 1619 schout van de stad.¹²

Pieter Jansz. van der Does' erfgenaam Adriaen van Leeuwen verkocht het pand in 1630 aan Tousseyn Muchard, een saaikoper oorspronkelijk afkomstig uit Lille, Frankrijk.¹³ Tousseyn was in 1620 als poorter van Leiden ingeschreven.¹⁴ De dochter van Tousseyn, Judith 'Muysaert', staat daarna in het bonboek genoteerd als zijn erfgenaam.¹⁵ Judith trouwde in 1642 met Isaac Passavant. Passavant mocht in volmacht namens de erfgename Judith handelen en verkocht het pand in 1657 aan Paulus van Crombrugge.

Zijdehandelaren

De saaikoper Paulus (Pauls) van Crombrugge kwam oorspronkelijk uit Amsterdam. Hier trouwde hij in 1631 met Femmeken Jans. Vrij snel daarna verhuisden zij naar Delft. Femmeken overleed daar in 1634 en Paulus bleef achter met een dochter van twee jaar en een zoon van zes maanden oud. Hij hertrouwde al snel met Aechjen Reyersdr. van Outhouck en kreeg nog vier kinderen. Die vier kinderen stierven allemaal jong, en in 1651 stierf ook zijn nieuwe vrouw. Maar

Paulus gaf niet op en hertrouwde in 1652 met Meynsgen Hendricksdr. van Spruytenboom. Ook deze vrouw overleed echter, al een jaar later. Waarschijnlijk besloot Paulus van Crombrugge zijn geluk toen maar buiten Delft te beproeven. Hij vertrok in 1656 naar Leiden. Zijn ongetrouwde volwassen zoon Johannes van Crombrugge (1633-1683) ging met hem mee. Paulus trouwde in Leiden met Cornelia Honoré. Zij was de weduwe van Jacob Ardier, samen hadden zij een zoon en twee dochters: Jacob, Janneke en Maria. Het gezin Van Crombrugge-Ardier ging wonen op het Steenschuur. Johannes van Crombrugge trouwde in 1661 met zijn stiefzus Janneke (ook wel Jannetgen en Johanna) Ardier(s) (1640-na 1695). Paulus van Crombrugge vinden we terug in de Buurkwestieboeken. In 1660 eiste hij dat zijn buurman Samuel de Coningh zijn timmerwerk staakte, omdat hij daarmee zijn ramen verduisterde.¹⁶

Vermoedelijk verhuisde Paulus van Crombrugge terug naar Delft met zijn vrouw Cornelia Honoré; hij overleed hier in 1669. Zijn zoon Johannes en diens vrouw Janneke namen het ouderlijk huis Steenschuur 7 over en bleven er wonen. Tussen 1661 en 1681 lieten Johannes en Janneke elf kinderen dopen. Johannes was net als zijn vader werkzaam als saaikoopman. Johannes van Crombrugge moet tot de rijkste en prominentste Leidenaars gerekend worden. Het echtpaar liet zich in 1677 schilderen door de Leidse schilder Pieter van Slingelandt. Deze behoorde tot een van de meest toonaangevende portrettisten onder de Leidse fijnschilders. Hij kon daardoor zeer hoge prijzen rekenen voor zijn schilderijen, zijn klanten waren dus zeer

fortuinlijk. Het portret van Johannes bevindt zich tegenwoordig in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen; het portret van Janneke is na allerlei omzwervingen sinds 1970 weer in Leiden, in de collectie van Museum De Lakenhal.

Vermoedelijk ging het de familie na de dood van Johannes van Crombrugge in 1683 financieel wat minder voor de wind. In het bonboek worden in 1692 vier leningen opgetekend met het huis als onderpand. Janneke Ardiers moest in totaal 180 gulden per jaar aan weesrente betalen aan vier verschillende weeskinderen. Het laatste wat we van Janneke Ardiers weten is dat zij in 1695 een speeltuin, speelhuis en prieel in Leiderdorp kocht voor een bedrag van 250 gulden.¹⁷ En op 26 april van dat jaar verkocht ze Steenschuur 7.¹⁸

De nieuwe eigenaar was Johannes van Ommeringh (1667-vóór 1716). Hij was in 1692 getrouwd met Agatha Schijff (1668-ca. 1724).¹⁹ Johannes woonde toen op de Hogewoerd, en Agatha in Amsterdam. Het jonge gezin verhuisde dus in 1695 naar het Steenschuur. Tussen 1693 en 1706 kreeg het echtpaar minstens negen kinderen. Van Johannes weten we alleen dat hij koopman was.

In de kohieren van het Familiegeld (1716) wordt de weduwe Agatha Schijff opgetekend als eigenaresse van Steenschuur 7. Het Familiegeld was een belasting op het inkomen (op jaarbasis) van alle goederen. Opvallend is dat Agatha Schijff in de op één na laagste belastingklasse wordt aangeslagen (8ste klas, een inkomen van 1000-1500 gulden per jaar).²⁰ Haar aanslag bedroeg aldus 10 gulden. Als beroep wordt aangetekend 'coopvrouw'.

In het bonboek is aangetekend dat Agatha Schijff in 1722 een stuk van het erf verkocht aan haar buurvrouw Anna Maria Schokfever. Twee jaar later verkocht Agatha Schijff het huis en bijbehorende erf aan Nicolaes Philip-pus van Ouderkerck.

Achttiende eeuw: burgemeesters

Steenschuur 7 werd in 1734 verkocht aan Joost Marcus (1706-1741), onder wie het huis zijn huidige uiterlijk kreeg. De vermogende handelaar in Leids textiel, dat hij onder meer aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie leverde, was een bekend bestuurder.²¹ Hij had zitting in de Veertigraad van de stad en was het laatste jaar van zijn leven schepen.²² Daarnaast was hij bewindhebber van de West-Indische Compagnie. Ook zijn vader, Pieter Marcus, had als pensionaris van Leiden een belangrijke functie in het stadsbestuur gehad.

Het staat vast dat Joost Marcus zelf met zijn gezin gewoond heeft op Steenschuur 7.²³ Zijn gezin bestond uit zijn vrouw jonkvrouwe Cecilia van de Velde (1711-1776), zoon jonkheer Pieter Jan Marcus (1736-1811), en twee dochters.

Vier jaar nadat hij het pand aankocht liet Marcus een grote verbouwing aan het huis uitvoeren. In 1738 kocht hij een stuk grond van zijn buurman, burgemeester Pieter van Hoogmade. De strook grond met een grootte van 62 en een halve vierkante voet (ongeveer twintig vierkante meter) lag achter het huis van Marcus en liep tot aan de Boomgaardsteeg. In het bonboek wordt aangetekend dat Joost Marcus door deze splitsing jaarlijks vijf stuivers extra zal moeten betalen aan verpondingen (belasting op onroerend goed).

Pieter van Hoogmade kocht tegelijkertijd een strook grond van Joost Marcus. Het was dus een soort ruil. Deze strook is 103 vierkante voet (circa 32 vierkante meter) en lag achter op het erf van Marcus, bij zijn koetshuis aan de Boomgaardsteeg. Van Hoogmade diende jaarlijks tien stuivers extra verponding te betalen.

Pieter van Hoogmade hield gedurende enkele jaren in een boekje heel nauwkeurig zijn uitgaven bij met betrekking tot zijn huis aan het Steenschuur en zijn buitenplaats. In dit boekje vinden we de ruil van gronden ook terug: *Notitie wat onkosten gedaan hebben de van het huijs op het Steenschuur wegens verbreeding van de agterkamer die uytgeset is op de grond van de heer Joost Marcus, waar teegen hem weeder een strook grond is afgestaan, alles breeder bij opdracht briefve daarvan zijnde.*²⁴

Verder noteerde Van Hoogmade precies de kosten voor de verbouwing van de achterkamer: 25 gulden voor de smid, 44 gulden aan de loodgieter, 275 aan de metselaar en niet minder dan 349 gulden legde hij neer voor het timmerwerk en behang.

In 1739 was de verbouwing van Steenschuur 7 klaar. Marcus moest vanaf 1739 bijna dubbel belasting betalen, omdat zijn huis voor een “groot gedeelte gemelioreert” is en het een nieuwe achtergevel en een gedeeltelijk nieuwe voorgevel gekregen heeft.²⁵ Opvallend is dat er in 1751, volgens hetzelfde verpondingsregister, weer een nieuwe achtergevel tot stand kwam. Hoewel deze bron ons dus best wat informatie geeft, laat het ook enkele vragen onbeantwoord. Waarom werd bij de eerste verbouwing de voorgevel

slechts gedeeltelijk vernieuwd? En wat is precies de aard van de verbouwing in 1751, als de achtergevel zo kort daarvoor al compleet vernieuwd was?

Evengoed kan er op basis van de bovenstaande bronnen en de stijlkenmerken van het huis vrij zeker gesteld worden dat er in 1738-1739 een grote verbouwing plaatsvond aan Steenschuur 7, waarbij zowel exterieur als interieur gemoderniseerd werden. Geheel volgens de heersende smaakopvattingen werd er een bakstenen gevel met houten gevellijst opgetrokken. De typisch achttiende-eeuwse gevel is sober, met als versiering enkel pilasters, een kroonlijst en een omlijste ingangspartij. De hoogte van het huis (vier bouwlagen aan de voorkant en vijf aan de achterkant) was in die tijd extreem, zeker vergeleken met de belendende panden.

De hal en enkele kamers op de begane grond kregen rijke stucplafonds, waarschijnlijk een product van Italiaanse vaklieden, zoals in deze tijd vaker voorkwam in Nederland. Opmerkelijk is dat het stucwerk in het eerste deel van de hal in de zware Lodewijk XIV-stijl vormgegeven is, terwijl het tweede deel van de hal en in het trappenhuis de asymmetrische kenmerken van de Lodewijk XV-stijl heeft. Het is dus niet onmogelijk dat we hier kijken naar het resultaat van twee verbouwingen, die van 1738 en die van 1751.

Van het oorspronkelijke achttiende-eeuwse interieur is helaas weinig over. Het moet erg bijzonder zijn geweest, afgaande op oude foto's van bijvoorbeeld de achterzaal waar zich een schoorsteenwand met aan weerszijden buffetnissen bevond. De mantel was versierd met een groot schelpmotief in

Het plafond in de hal van Steenschuur 7. Foto: Judith van Hoogdalem.

het midden en daaromheen een veelheid aan bloemen. In de mantel bevonden zich enkele consoles waarop porselein geplaatst kon worden. Deze nissen, waar de heer en vrouw des huizes de collectie glaswerk of porselein konden uitstellen, waren een typisch achttiende-eeuws verschijnsel. Echter de overdaad waarmee de verschillende plateaus zijn vormgegeven, in de vorm van een boom, maakt dit een bijzonder ensemble.²⁶

Joost Marcus overleed in 1741, op 34-jarige leeftijd. Zijn weduwe werd in 1742 aangeslagen voor de personele quotisatie. Deze inkomstenbelasting gold voor alle Leidenaars met een jaarlijks inkomen van f 600 of meer. Een luxueuze leefwijze, blijkend uit een

woning met een hoge huurwaarde, het bezit van buitenplaatsen, koetsen en speelvaartuigen en het hebben van dienstpersoneel, was aanwijzing dat men minstens in een bepaalde klasse getaxeerd moest worden. Bij de bepaling van de huishuur werd rekening gehouden met ruimte die men voor een bedrijf of ambacht nodig had. De huur hiervan telde niet mee voor het tarief.

We leren uit deze bron dat de weduwe van Joost Marcus vier dienstboden had, maar geen buitenplaats, koets of paarden.²⁷ De huishuur kon niet goed worden vastgesteld, omdat het grootste gedeelte van het woonhuis gebruikt werd voor de “negotie in greynen” van de overleden man. Grein is een sterke stof die oorspronkelijk geweven werd uit geiten- en kamelenhaar en later ook uit wol en zijde. De grondstoffen werden ruw in Leiden aangeleverd en werden hier bewerkt tot bruikbare textielstoffen.

De gegevens uit deze bron zijn interessant omdat het ons leert dat het huis kennelijk op een of andere manier gebruikt werd voor de textielonderneming. Ook is het opvallend dat het echtpaar, dat zojuist hun enorme huis op een van de meest prominente grachten van Leiden naar de laatste mode had laten verbouwen, niet over een eigen koets beschikte.

Cecilia van de Velde overleed in 1776. Uit haar testament blijkt dat zoon Pieter Jan Marcus (1736-1811) de erfgenaam was, zodoende kreeg hij het huis in eigendom. Hij woonde in 1777 zelf op Rapenburg 52, en verhuisde later naar Rapenburg 48 met zijn vrouw en vijf dienstboden. Het huis van zijn overleden moeder verhuurde hij.

Steenschuur 7: de achterkamer met schouw en buffettissen. Foto uit 1904. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Pieter Jan Marcus was vanaf 1763 lid van de Veertigraad. Hij was zes perioden schepen, twee keer burgemeester, bewindhebber van de West-Indische Compagnie en kapitein van de schutterij. Pieter Jan Marcus heeft in zijn tijd vooral naam gemaakt door in 1794 op te stappen als burgemeester met een pamflet gericht aan de burgers van Leiden.²⁸ Na 31 jaar zitting gehad te hebben in het stadsbestuur stelde de patriottische Marcus onomwonden de misstanden bij zijn collega-bestuurders aan de kaak. Zijn mederegenten (de prinsgezinden) waren een andere mening

toegedaan; zij hadden inzichten “waarvan mijn vaderlandsch hart een afgrijzen hadt”.

Het handelen van zijn collega's lag volgens Marcus direct ten grondslag aan de problemen van de Oost-Indische Compagnie, “zodanig op den rand des bederfs gebracht, dat zij, om zoo te spreken, alleen naar den genadeslag wagt, om den laatsten geest voor eeuwig uit te blazen!” De complete economie lag op zijn gat, “dermate verlamd, dat er jaaren nodig zijn om dien in eenigen luister te herstellen!” En ook de zeemacht stelde helemaal niks meer voor: “als een stomme

Portret van Pieter Jan Marcus door Reinier Vinkeles, naar een tekening van Luis Moritz, tussen 1786-1809, ets. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

personaadje op het toneel, waarop zij te voren de eerste rol speelde!” En dan stonden ook nog eens de legers van “een grootsch en magtig volk van buiten” klaar om deze provincie binnen te dringen.

Pieter Jan Marcus' politieke carrière kwam met zijn ontslag tot een einde, maar wel zou hij in 1811 in zijn woonhuis op het Rapenburg keizer Napoleon ontvangen tijdens diens bliksembezoek aan Nederland.

Pieter Jan Marcus verkocht Steenschuur 7 in 1793 aan Anthony Gustaaf baron van Boetzelaer (1752-1829). De heren kenden elkaar ongetwijfeld uit het Leidse politieke circuit. Van Boetzelaer bekleedde diverse functies: onder meer luitenant-kolonel van de cavalerie, veertigraad, schepen en schout van Leiden. Hij was in 1782 getrouwd met Johanna Françoise Agatha Hubrecht.

Hij kocht Steenschuur 7 niet voor zichzelf, want hij bewoonde onder meer Rapenburg 33 en Rapenburg 12. Steenschuur 7 verhuurde hij, onder meer aan Dirk Rudolph Wijckerheld Bisdom. Die woonde er van 1796 tot 1799 met zijn vrouw, vier kinderen en vier dienstboden.²⁹ Tijdens de kruistramp van 1807 bleef het pand onbeschadigd; er werd door de eigenaar in ieder geval geen schade geclaimd bij de commissie voor schadevergoedingen. Ook uit schadekaarten blijkt dat dit deel van het Steenschuur onbeschadigd bleef. De prenten van het Steenschuur die na de ramp gemaakt werden suggereren dat de grootste klap opgevangen werd door de dikke muren van de toenmalige Saaihal, de tegenwoordige Lodewijkskerk.

Op 8 april 1809 verkocht Van Boetzelaer Steenschuur 7 aan Jan Zuur, meestertimmerman, voor een bedrag van 2000 gulden. Op het moment van verkoop rustten er twee pachten op het perceel: een van drie gulden en een van 15 gulden per jaar. In het bonboek wordt aangetekend: *Dit huis zal ingevolge den inhoud van zekere onderhandsche obligatie bij Jan Zuur ten behoeve van jonkheer A. G. Baron van Boetzelaer in dato 27 maart 1809 getekend, groot*

Gezicht op het Steenschuur tijdens de explosie van het kruitschip. Naar verluidt ving de Lodewijkskerk, toen nog Saaihal, de klap op, waardoor de huizen ernaast de ramp overleefden. Tekening in Oostindische inkt door Franciscus Andreas Milatz. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV46014.

1400 gulden, niet mogen worden verkocht, zo lang den inhoud derzelve niet worden vol-daan.

Op 8 januari 1810 betaalde Jan Zuur zijn schuld bij Van Boetzelaer af, en enkele dagen later verkocht hij Steenschuur 7 aan het gezin Wijckerheld Bisdom. Kennelijk was het huis hun erg bevalen toen ze het huurden. Zij betaalden 12.000 gulden voor hun nieuwe huis, dus ruime winst voor de meestertimmerman annex vastgoedhandelaar avant la lettre.

Dirk Rudolph Wijckerheld Bisdom (1740-1814) en zijn vrouw Digna Wendilia Meijners

(1747-1814) kwamen oorspronkelijk uit Rotterdam, alwaar zij in 1774 trouwden. Dirk Rudolph was rechtsgeleerde en raadsheer in de Hoge Raad, en tussen 1764 en 1775 stadssecretaris van Rotterdam. Zijn vrouw was een Rotterdamse burgemeestersdochter.

De familie Wijckerheld Bisdom was dus al vanaf 1796 in Leiden te vinden. Dirk Rudolph was toen hoofdofficier van de stad. In die hoedanigheid werd hem in 1803 een lofdicht opgedragen, dat bewaard wordt bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Een alinea hieruit:

*Hoe schoon zijt ge in dit doel, dit
treffend doel geslaage
daar elk uw naam en lof op dankbre
lippen draagt
En Raad en Regtzaal beide om strijd uw
dienst waardeeren
Ja Bisdom! Dag aan dag getuigt ons uw
beleid
Uw doorzigt, moed en zorg en nutte
waakzaamheid
En doet ons bij dit al u ook als mensch
wardeeren*

Tussen 1810 en 1812 was Dirk Rudolph burgemeester van Leiden. De rijkdom van Dirk en Digna Wijckerheld Bisdom mag blijken uit het feit dat ze zich in 1795 lieten schilderen door de van oorsprong Britse portretschilder Charles Howard Hodges, die bijvoorbeeld ook Napoleon en koning Willem I portretteerde.³⁰

Lang heeft het echtpaar Wijckerheld Bisdom niet meer van het huis Steenschuur 7 kunnen genieten. Dirk Rudolph overleed vier jaar na de aankoop (6 april 1814) op 74-jarige leeftijd, zijn vrouw een week na hem, op 67-jarige leeftijd. Bij de verdeling van de nalatenschap in 1818 kwam Steenschuur 7 in handen van hun dochter Margaretha Catherina Wijckerheld Bisdom. Margaretha Catherina woonde in Rotterdam, en dat is waarschijnlijk de reden dat het huis vrij snel overging op haar zus Elisabeth Adriana Wijckerheld Bisdom (1775-1839), tot dan toe wonende op de Hooigracht te Leiden.

Elisabeth Adriana was weduwe van IJsbrand van Dam (1770-1807). Ze kreeg met hem

vier kinderen: IJsbrand Dirk (1800), Digna Catherina (1802), Catherina Maria Justina (1804) en Abraham (1807). Tijdens de volkstelling van 1829 werd opgetekend dat Elisabeth Adriana Wijckerheld Bisdom (dan 54 jaar oud) Steenschuur 7 bewoonde met haar vier kinderen, in leeftijd variërend van 22 tot 29 jaar. Haar oudste zoon is advocaat, haar jongste student, over de maatschappelijke rol van de dochters wordt geen informatie gegeven.³¹ Ze waren allen gereformeerd. Het huishoudelijk personeel bestond uit een bediende en drie dienstboden.

Uit de kadastrale gegevens van 1832 blijkt dat Elisabeth Adriana een erg vermogende vrouw was: haar belastbaar inkomen was dat jaar 72.000 gulden, het op vier na hoogste inkomen van Leiden. Het beroep dat ze opgegeven had was 'rentenierster'. Tussen 1818 en 1832 was ze daarnaast regentes van het Heilige Geestweeshuis.

Negentiende eeuw: koninklijke residentie

In het tweede kwart van de negentiende eeuw kreeg het huis een nóg vermogender en zelfs koninklijke eigenaar. Elisabeth Adriana Wijckerheld Bisdom overleed op 1 juli 1839. Haar drie nog levende kinderen (de jongste zoon Abraham was een jaar eerder "zacht ontslapen") waren erfgenamen van haar bezittingen, waaronder dus Steenschuur 7, "door de overledene zelf bewoond en gebruikt geweest". In december verkocht haar zoon IJsbrand Dirk van Dam, de testamentair-executeur, het pand aan Zijne Koninklijke Hoogheid Willem Frederik George Lodewijk Prins van Oranje. Waarschijnlijk kocht de latere

Willem II het als stadspaleis voor zijn zoon prins Alexander van Oranje-Nassau (1818-1848). In de *Leydsche Courant* van 31 januari 1840 werd gesproken over “de woning van Z.K.H. Prins Alexander op het Steenschuur”.

Over de aankoop en het gebruik van Steenschuur 7 te Leiden zijn in het Koninklijk Huisarchief geen stukken terug te vinden. De enige aangetroffen vermelding is die in het overzicht van de nalatenschap van de koning opgemaakt in 1849. Daarin staat het volgende: “Koopprijs van het huis te Leiden f 11.000,-, 18 december 1839 t.o.v. notaris Hendrik Roskes te Leiden, huis en erve staande en gelegen aan de Westzijde van het Steenschuur omtrent de Breedstraat uitkomend aan de oostzijde van de Boomgaardsteeg.”

Prins Alexander studeerde vanaf 1836 in Leiden, dus al vóór de koning het pand aankocht. De prins en zijn oudere broer kregen les van de hoogleraren Cock (natuur-, staats- en volkenrecht), Tydeman (staatshuishoudkunde) en Hofman Peerlkamp (algemene en vaderlandse geschiedenis). We weten dat Prins Alexander in academische zin weinig presteerde in Leiden. Hij was ook veel op reis. Zo ondernam hij in 1839 een grote

tocht naar het hof van zijn Russische oom, tsaar Nicolaas I. In 1846 maakte hij met zijn moeder, Anna Paulowna, een lange reis door Italië. Bij de volkstelling in dat jaar worden op Steenschuur 7 dan ook geen bewoners opgetekend.³²

Prins Alexander overleed in 1848 op 30-jarige leeftijd. Het duurde nog enkele jaren voordat het huis verkocht werd en in de tussentijd werd het verhuurd. In 1849 woonde er volgens de volkstelling de hoogleraar Geel met zijn vrouw en twee dienstdienden.³³

Op de kaart van Van Campen uit 1850 is duidelijk de structuur van de percelen af te lezen. Steenschuur 7 bestond uit een voorhuis, een binnenplaats en daarachter, haaks ten opzichte van het voorhuis, een groot achtersteeg.

Het perceel Steenschuur 7 (zwart omlijnd) op de stadkaart van Leiden door Henry van Campen, 1850. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, bewerking Judith van Hoogdalem.

huis. Achter het achterhuis strekt een grote tuin tot aan de Boomgaardsteeg.

Na het overlijden van de wettelijke eigenaar koning Willem II werd Steenschuur 7 openbaar verkocht in 1851. In de advertentie in de krant werd gesproken over een “sterk en aanzienlijk heerenhuis en erf”. Het pand bezat, naast vele kleine vertrekken, “9 grote kamers, allen behangen en van kostbare schoorstenen voorzien”. Er waren twee zalen op de begane grond en drie bovenkamers met uitzicht op de “grooten en welaaengelegden tuin”, die onderdeel uitmaakte van het perceel.³⁴

Hidde Justuszoon Halbertsma (1820-1865) werd voor 7500 gulden de nieuwe eigenaar. Hidde Halbertsma werd geboren in Bolsward als zoon van een predikant van de Menno-nieten (doopsgezinde) gemeente. In 1843 promoveerde hij aan de Leidse universiteit in de genees- en verloskunde. In 1849 werd hij buitengewoon hoogleraar in de anatomie en fysiologie en in 1857 werd hij ook benoemd tot gewoon hoogleraar in datzelfde vakgebied. In 1864 werd hij benoemd tot rector magnificus van de Leidse universiteit.

Uit het bevolkingsregister blijkt dat Halbertsma Steenschuur 7 bewoonde met zijn vrouw en dienstdienden.³⁵ Ondanks alle kennis van Halbertsma in de verloskunde kreeg het echtpaar in 1852 een doodgeboren zoon, het jaar erna een doodgeboren dochter. Het huwelijk bleef verder kinderloos.

In 1858 verkocht Halbertsma het pand voor 12.000 gulden aan Willem Louis de Sturler (1802-1879), gepensioneerd majoor van het Nederlands Oost-Indische leger. In zeven jaar

Portret van Hidde Halbertsma door Johann Peter Berghaus, 1845, lithografie. Collectie Universiteit Leiden.

tijd was de waarde van het pand dus bijna verdubbeld en terug op de waarde van 1810.

Willem Louis de Sturler werd geboren in Tiel in een familie van Zwitserse adel. Zijn vader Jean Guillaume de Sturler was opperhoofd van Deshima geweest.³⁶ Willem Louis trouwde in 1827 in Lisse met de Katwijkse Adriana Ripperdina van Rooijen. Vrij snel daarna sloot hij zich aan bij de krijgsmacht en vertrok hij met zijn recent gehuwde vrouw naar Nederlands-Indië. Het stel kreeg tussen 1830 en 1848 vier dochters en twee zoons. De meeste kinderen waren in Batavia en Magelang geboren. Op 38-jarige leeftijd ging De Sturler met pensioen, keerde terug naar Nederland en woonde enkele jaren in Groningen alvorens hij met zijn gezin naar Leiden verhuisde.

In Leiden hield Willem Louis, Ridder van de Militaire Willemsorde, zich onder meer bezig met het schrijven van veertien boeken over Indië en was hij bestuurslid van Leidse gevangenis. Zijn vrouw was regentes van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandse Kerkgracht.

In 1869 waren de meeste kinderen uitgevlogen en verhuisde het echtpaar De Sturler naar Den Haag. Het huis werd daarna verhuurd aan de familie Sepp: vader Christiaan, moeder Christina Elisabeth Alida Spin, drie zoons, drie dochters en twee dienstboden.³⁷ Christiaan Sepp was een doopsgezind predikant. Uit de attestaties van de Doopsgezinde Gemeente blijkt dat de ouders met een zoon en twee dochters (de derde dochter was ondertussen overleden) in 1882 “terug naar Amsterdam” gingen.

Extreme weldadigheid in Maison Wijtenburg

Vanaf 1882 was op Steenschuur 7 de patisserie en het restaurant van de banketbakker Bernardus Hendrikus Wijtenburg (1853-1922) gevestigd. Daarvoor had deze patisserie op Breestraat 104 gezeten. Kort na elkaar werden door de stad vergunningen verleend voor het plaatsen van een banketbakkersoven en de verkoop van sterke drank op dit adres.³⁸

In 1890 plaatste de heer Wijtenburg twee gietijzeren lantaarns. Deze waren niet nieuw, maar kwamen van de in 1889 afgebrande Stadsgehoorzaal. De lantaarns zijn naar ontwerp van stadsarchitect J.W. Schaap en dateren van 1872.³⁹ Dat verklaart ook de iets statige opzet van deze lantaarns bij dit

De oude Stadsgehoorzaal met aan weerszijden van de ingang de twee lantaarns die in 1890 werden overgeplaatst naar Steenschuur 7. Glasnegatief door Johannes Goedelfee uit ca. 1885. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV12.4.

woonhuis, die immers ontworpen waren voor een entree op hoogte met dubbele deur van een openbaar gebouw. In 2016 is de stoep van Steenschuur 7 hersteld, waarbij een verdwenen lantaarn gereconstrueerd is.

In Maison Wijtenburg werden allerlei chique feesten en diners gegeven. In 1892 vond er bijvoorbeeld het slotfeest van de diesviering van de universiteit plaats, waarbij “de studenten eene serenade aan de professoren” brachten. Ook allerlei ontvangsten van buitenlandse gasten werden hier georganiseerd.

Op Steenschuur 7 stonden in deze periode van allerlei mensen die werkten in de zaak als bewoners ingeschreven: we vinden een kok, een winkelfuffrouw, een banketbakker, een bakkersknecht, een bediende en een cuisinier. En niet alleen mensen woonden er: een oproep in het *Leidsch Dagblad* leert ons dat in 1885 de hazewindhond van de familie verdween van dit adres.

Oproep in het Leidsch Dagblad van 22 mei 1885.

In 1900 vertrok de familie Wijtenburg (vader, moeder en de jongste vier kinderen) naar Rijswijk. Maison Wijtenburg bleef bestaan tot 1903, blijkt uit advertenties. In november 1903 werd het huis op de openbare veiling gebracht. De advertentie met betrekking tot de veiling van het huis leert ons iets meer over hoe het er destijds uitzag: *Het goed onderhouden en naar de eischen des tijds ingericht winkelhuis, met afzonderlijken toegang naar de zalen, genaamd ‘Maison-Wijtenburg’, waarin sedert een aantal jaren banketbakkerij, kokerij, en geheel ingericht tot het geven van diners, bals, enz., zeer gunstig gelegen te Leiden, aan het Steenschuur no. 7, groot 10 aren 19 centiaren, met uitgang in een gemeene poort, bevattende: winkel, klein salon, kantoor, ruimen, drogen kelder met wijnhokken, fraaie marmeren, gestukadoorde gang,*

*open trap, keuken, bakkerij, bergplaats, twee receptiehallen met buffetten en fraai gebeeldhouwd schoorsteen, officekamers, zeer ruime danszaal met geschilderd plafond, veranda, orkest en twee kleedkamers, grooten, wel aangelegden tuin met poort, uitkomende aan de Breestraat; voorts, op de 1ste en 2de etages: twee groote en twee kleinere voorkamers, binnenkamer, groot portaal, vijf slaapkamers, bad- en linnenkamer, twee provisiekamers, bergplaats en voorts grooten zolder met dienstbodekamer.*⁴⁰

A. Verhoog Jzn. kocht Steenschuur 7 op de veiling van 1903 voor 15.000 gulden. Kennelijk koos hij er niet voor de aangeboden inventaris over te nemen, want later dat jaar werd op een andere veiling ook de volledige inventaris van Maison Wijtenburg, bestaande uit onder meer zilveren servies, glaswerk, spiegels en meubelen, te koop aangeboden.⁴¹

A. Verhoog verkocht Steenschuur 7 een jaar later, in 1904, aan de Christelijke Gereformeerde Gemeente. De kerk gebruikte de zaal van het voormalige Maison Wijtenburg als kerkzaal. Zoals in de krant stond: “Het gebouw aan het Steenschuur n.z., vroeger bekend onder den naam van ‘Maison Wijtenburg’, herschapen in een eenvoudig doch zeer doelmatig ingericht kerkje.”⁴² De ingang bevond zich toen aan de Boomgaardsteeg. Het voorhuis werd verkamerd en aan allerlei individuen verhuurd. Tussen 1904 en 1914 woonden er 19 mensen, zoals blijkt uit het bevolkingsregister. Het waren personen met wat eenvoudigere beroepen als conciërge en kantoorbediende. Op nummer 7a woonde de koster van de kerk.

In 1927 is de (kerk)zaal ingrijpend verbouwd. Zo werden er nieuwe wanden en een nieuwe, gestucte kap aangebracht. Het houten plafond, nog van Maison Wijtenburg, werd verwijderd. Ook werden toen de glas-in-loodramen geplaatst.⁴³

Maison Wijtenburg – Steenschuur 7 of 9?

In de literatuur bestaat verwarring over waar de zaak van Wijtenburg nu precies zat, op nummer 7 of nummer 9, of allebei. In het *Leids Jaarboekje* van 1953 staat: *Wij waren ook niet geweest in de zaak van de Fa WIJTENBURG, Steenschuur 9; die was te deftig. Dat was vroeger het adres voor bals (ook kinderbals), diners en recepties. Waar vroeger chique geklede dames en heren rondliepen en dansten is nu een Chr. Ger. kerk.*⁴⁴

Een paar jaar later staat in het *Leids Jaarboekje*: *Wie van de oudere leden van Oud-Leiden herinnert zich niet de kinderbals bij WIJTENBURG voor kinderen van ± 8 tot ± 12 jaar? WIJTENBURG was een fijne banketbakkerszaak op het Steenschuur. Een raam en deur bestaan er nog van: de rest van het perceel is door de Gereformeerde Kerk ingenomen. Een lange gang naast de kamer met één raam leidde naar een mooie receptiekamer met roodfluweel behang. Daar boven was een empire danszaaltje met een heel glad geboende parketvloer, waar menigeen een duikeling op maakte en mooie kronen met glinsterende glazen bobèches.*⁴⁵

Als we in oude kranten zoeken naar Steenschuur 9, blijkt dat tot zeker 1901 hier een drukkerij zat. In het *Leidsch Dagblad* deelt G.F. Théonville (voorheen firma Van Leeuwen

in de Maarsmanssteeg) mee dat hij zijn boekhandel in de Maarsmanssteeg heeft overgedragen aan dhr. Broeckx. De vroeger bijbehorende drukkerij op Steenschuur 9 hoort niet bij deze verkoop en zal door Théonville persoonlijk voortgezet worden.⁴⁶

In 1924 werd de overlijdensadvertentie van G.F. Théonville geplaatst, met als adres Steenschuur 9. Het pand werd te koop aangeboden en de Christelijke Gereformeerde Gemeente zag haar kans schoon eindelijk een volwaardige entree aan de gracht te creëren, in plaats van de ontsluiting via het achterafsteegje. Het oude pand Steenschuur 9 werd gesloopt en in 1927 was de Opstandingskerk klaar, naar ontwerp van architect B.E. Spijker.

We mogen dus concluderen dat Maison Wijtenburg tot 1903 bestaan heeft op Steenschuur 7. Daarna is het pand gekocht en verbouwd door de Christelijke Gereformeerde Gemeente. In 1924 kwam het buurpand vrij en werd dat door de kerk aangekocht om het bestaande kerkgebouw uit te breiden en een nieuwe toegang te geven. De nieuwe kerkzaal werd in de tuin van Steenschuur 7 gebouwd.

Tot 1943 bleef Steenschuur 7 in eigendom van de kerk, waarbij delen van het huis verhuurd werden. Zo zat er tussen 1937 en 1940 een winkel voor interieurinrichtingen op de eerste verdieping aan de voorkant van het huis. In 1943 werd het “heerenhuis, thans ingericht als woonhuis met afzonderlijke bovenwoning, met erf en naastgelegen poort, Steenschuur 7/7a” door de Christelijke Gereformeerde Gemeente verkocht aan een steenfabrikant wonende te Oegstgeest. Hij

Het Steenschuur in 1924. In het midden nummer 11, rechts daarvan de nummers 9 en 7. Foto: Willem Kret. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, GN000033.

betaalde er 15.000 gulden voor. De Christelijke Gereformeerde Gemeente behield wel het eeuwigdurend recht van opstal van de kerkzaal. De scheiding tussen het voorhuis, nummer 7, en de kerkzaal daarachter, behorende bij het huidige nummer 9, is nu definitief.

Turbulente tijden met een schimmige huisbaas

De kleurrijke figuur Jan Stipdonk (1917-2008) werd geboren als derde kind in een gezin met 10 kinderen. Volgens Stipdonk was zijn

vader een “slechterik” en “tiran”, die zijn vrouw doodpestte en zijn derde kind tot zwarte schaaap van het gezin maakte.⁴⁷ In 1959 werd Jan Stipdonk door zijn vader het ouderlijk huis (Nieuwe Rijn 96) uitgezet. Stipdonk genoot hierdoor enige bekendheid in Leiden omdat hij een piano buiten zette met de tekst: *Geval Schubert herhaalt zich. Vader zet zijn kind op straat.* Op die piano speelde en zong het ‘kind’ Jan Stipdonk, toen al een 42-jarige man, liederen van Schubert. Hierna woonde hij even aan de Garenmarkt en werk-

te hij als kaasverkoper aan huis. Een jaar na het conflict met zijn vader kocht Jan Stipdonk Steenschuur 7.

In 1968 verscheen er een artikel over hem in de *Leidse Courant*: *De heer J. Stipdonk (51) heeft achter zijn naam in de telefoongids vermeld: "concert- en operazanger, pianist en zangpedagoog". Maar hij verzekerde mij, dat hij met zijn gezin voornamelijk van zijn huis leeft, het eeuwenoude Steenschuur 7 met zijn 22 verhuurbare kamers en een gang, die breed genoeg is om zijn negentienjarige oude Fiat te bergen, wat bij regenachtig weer dan ook altijd gebeurt.*⁴⁸

Stipdonk verhuurde aanvankelijk aan studentes, maar in 1965 besloot hij om van het huis een pension te maken voor Marokkaanse gastarbeiders. Als huisbaas van studentes was hij al niet heel populair, wat blijkt uit de open brief die een van zijn oud-huursters naar de krant stuurt: *De heer Stipdonk kon altijd je kamer binnendringen en na veel moeite lukte het pas om hem weg te krijgen. (...) Maar als je naar de Leidse politie ging, was het antwoord "sommige meisjes vinden het best fijn als de huisbaas binnenkomt als je slaapt". Ook toen hij een paspoort had gestolen van een van de huursters om haar geld af te persen maakte de politie geen procesverbaal op.*⁴⁹

In de *Leidse Courant* heeft de secretaris van de huuradviescommissie er het volgende over te zeggen: *De vraag rijst, waarom zoveel kamerverhuurbedrijven van verhuur aan studenten overgaan op de verhuur aan gastarbeiders. Ik dacht niet dat zij zó sociaal voe-*

lend zijn om aan de gastarbeiders de voorkeur te geven.

Het pand Steenschuur 7 is daarvan een duidelijk voorbeeld. Oorspronkelijk verhuurd aan 12 tot 15 meisjesstudenten heeft de eigenaar, de heer Stipdonk, het de huursters zó onmogelijk gemaakt dat zij stuk voor stuk vertrokken. De vrijkomende kamers werden prompt aan gastarbeiders verhuurd.

Persoonlijk ben ik enkele malen in het pand Steenschuur 7 geweest en de behuizing was, zoals mevrouw Jelsema daarover schrijft, abominabel slecht en de huurprijzen bijzonder hoog.

De heer Stipdonk heeft het meermalen gepresteerd om eigenmachtig verhuurde kamers te ontruimen. Indien deze huursters zich op mijn advies bij de politie vervoegden, omdat hier sprake was van huisvredebreuk, werd er niets gedaan.

(...) als een meisje aan deze situatie een einde wilde maken en daarvoor haar deur van een nieuw slot voorzag, had de heer Stipdonk zich aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. Wat deed echter de heer Stipdonk? Hij plaatste een ladder tegen de buitengevel, schoof een raam open en zaagde het door het meisje nieuw aangebrachte slot eruit.

*(...) verschillende meisjes hebben in min of meer overspannen toestand het pand aan de Steenschuur moeten verlaten, alléén door de wijze waarop de heer Stipdonk zijn huursters behandelde.*⁵⁰

Het verhuren aan Marokkanen ging Stipdonk wat minder makkelijk af dan hij gehoopt had. Zijn huurders klaagden dat zij

met veertig man één douche, vier wc's en één fornuis moesten delen, en over andere erbarmelijke leefomstandigheden. Zo werd op een gegeven moment het volkomen ondeugdelijke gasleidingnet afgekeurd en afgesloten.

Niet veel later begonnen de Marokkanen een rechtszaak tegen hun huisbaas. In 1974 verscheen er een artikel in het *Leidsch Dagblad*: *Huiseigenaar J. Stipdonk van het pand Steenschuur 7 heeft gisteren drie Marokkaanse huurders op straat gezet. Toen zij tussen één uur en half drie aan het wandelen waren, sleepte hij hun bezittingen naar buiten en spijkerde hij vervolgens de deur aan de zijkant van het pand dicht. Na het voorval konden de overige buitenlandse huurders slechts via de ingang aan de voorzijde naar binnen, waarbij ze bij de huiseigenaar moesten aankloppen. Hun werd verboden bezoek te ontvangen op hun kamers.*

Toen een Leidenaar met de buitenlanders mee naar binnen wilde werd hij door de huiseigenaar tegengehouden. Er volgde een kleine strubbeling waarbij de trui van de Leidenaar kapot werd gescheurd en Stipdonk op de grond belandde. De huiseigenaar heeft inmiddels bij de politie aangifte gedaan van mishandeling.

De drie op straat gezette Marokkanen zijn nu tijdelijk ondergebracht in pandjes aan de Groenesteeg, die in beheer zijn bij de Stichting Migrantencentra. Ze zullen daar in elk geval blijven zolang het proces duurt dat enkele maanden geleden door de buitenlandse huurders van Steenschuur 7 tegen Stipdonk werd aangespannen. Nadien zal bekeken moeten worden op ze

*weer naar hun oude kamers zullen kunnen terugkeren.*⁵¹

Ondertussen had Stipdonk op zijn beurt de Marokkanen voor de rechter gedaagd, omdat zij slechte huurders zouden zijn en zijn pand per direct dienden te verlaten. Uiteindelijk werd het conflict ten overstaan van de kantonrechter opgelost in een schikking. Stipdonk betaalde de Marokkanen, die ondertussen allemaal verhuisd waren, een bedrag van 13.800 gulden. Het compleet vervallen pand, waar de Marokkanen tijdens het proces beslag op hadden laten leggen, verkocht hij voor 120.000 gulden aan de huidige eigenaar. Het ambtelijk dossier over het Marokkanenpension wordt bewaard bij ELO, maar mag in verband met privacy pas vanaf 1 januari 2050 geraadpleegd worden.

Rust is wedergekeerd

In 1975 werd Steenschuur 7 gekocht door de huidige eigenaar. Op dat moment stond het al zo'n anderhalf jaar te koop en was het compleet uitgewoond na de roerige jaren onder Stipdonk. De koper, een voormalig student Nederlands, psychologie en filosofie, zocht woonruimte voor zichzelf en zijn woongroep. Deze laatste episode van de geschiedenis is gebaseerd op een interview met de huidige eigenaar Frank de Graaff.

De woongroep bestond uit acht mensen. Elk lid betaalde honderd gulden per maand voor een kamer en het gebruik van de gemeenschappelijke ruimten op de begane grond. In de achterkamer was een bibliotheek waar men kon studeren en in de voorkamer werd er koffie gedronken. In de begin-

jaren kwam de vorige eigenaar Stipdonk nog regelmatig over de vloer.

Er werden vanaf het begin ook kamers verhuurd aan mensen die geen onderdeel van de commune waren. Dit waren volgens de huidige eigenaar “kroegtijgers” en “randfiguren” die het thuis altijd erg gezellig hadden en bij wie drank rijkelijk vloeide, terwijl de woongroep bestond uit “nerds”. De woongroep had hierdoor op een gegeven moment een geïsoleerde positie in het huis en de leden ervan hadden de reputatie “burgerlijk” en “achterlijk” te zijn. Midden jaren tachtig waren alle leden van de woongroep verhuisd.

Een enkele oud-huurder staat hem nog wel bij. De belezen jongeman met zijn kamer bomvol boekenkasten, waar uiteindelijk met veel moeite ook een bed in ontdekt kon worden. De mislukte kunstenaar die bij gebrek aan erkenning zijn kamer aan gort sloeg en afgevoerd moest worden door de politie. De flamboyante jongeman die verkleed als Ella Fitzgerald tweede werd in KRO's Playback-show. De twee huurders die een wietplantage op hun kamer bleken te hebben.

Maar de meeste van de “honderden” huurders waren doorsnee studenten. Hoeveel huurders er precies zijn geweest weet hij niet, verder dan vage schattingen komt hij niet. Tegenwoordig wordt er nog maar vier jaar gestudeerd, waardoor de doorloop dus veel hoger is dan vroeger. Een enkele uitzondering daargelaten: een van zijn huidige huurders woont er al meer dan dertig jaar.

Steenschuur 7 in 1969. Foto: gemeente Leiden. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Burgemeester Joost Marcus heeft het waarschijnlijk niet kunnen bedenken, toen hij rond 1740 zijn compleet vernieuwde, volgens de laatste mode met Italiaans stucwerk versierde, hal binnenstapte. De daaropvolgende 270 jaar zouden hier allerlei types thuis komen: een luitenant-kolonel, hoofdofficier, baron, regentes, prins, professor, militair, predikant, banketbakker, kaasboer, Marokkanen en studenten. En een Fiat.

Noten

1 Anne de Hingh, *Een buurt op de schop. Vijf eeuwen wonen en werken aan het Steenschuur* (Leiden 2011).

2 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Oud Rechterlijk Archief van Leiden (ORA), inv.nr. 67, Waarboek D, f. 176v.

3 ELO, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 1289, Volkstelling 1581, f. 22.

4 ORA, inv.nr. 67, Waarboek K, f. 150.

5 SA II, inv.nr. 6596, Register Vetus, f. 23.

6 Gustaaf Asaert, 1585. *De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt 2004).

7 ORA, inv.nr. 67, Waarboek S, f. 126.

8 SA II, inv.nr. 6598, Oud-Belastingboek A I, f. 34v.

9 ORA, inv.nr. 67, Waarboek 2E II, f. 246v.

10 ORA, inv.nr. 67, Waarboek 2J, f. 370v.

11 SA II, inv.nr. 1969, Rapport betreffende de brouwnering door Jan van Hout, f. 5.

12 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden* (Leiden 1641).

13 Zijn naam komen we op veel verschillende manieren tegen: Touchéijn, Touchéin, Touchien, Tous(s)ain en Tousschain. Ook de achternaam kent veel variaties en wordt zelfs verbasterd tot iets Nederlands: Muijsar, Muijsart, Muijsaer, Muijsaert en Muissart.

14 SA II, inv.nr. 1267, Poorterboek F, f. 127.

15 SA II, inv.nr. 6611, Bonboek Wolhuis, f. 97.

16 ORA, inv.nr. 48, Buurkwestboek G, f. 95.

17 ELO, Archief gemeente Leiderdorp, inv.nr. 1603, Transportregister 1693-1698, f. 180a (23 juli 1695).

18 ORA, inv.nr. 67, Waarboek 6F, f. 135.

19 ELO, Doop-, trouw- en begraafboeken Leiden (DTB Leiden, NDG, inv.nr. Kerkelijk ondertrouwregister 2A, f. 124.

20 SA II, inv.nr. 4034, Kladexemplaar kohier van het familiegeld 1716, f. 17.

21 V. Schenk, “Een naare en bedroefde eeuw”. De verschepingen van Leids textiel naar Azië door tussenkomst van de VOC in de periode 1770-1790 en de rol van het contract van 1776’, *Textielhistorische bijdragen* 41 (2001) 49-65, aldaar 55.

22 De Veertigraad was een gezelschap van de veertig invloedrijkste burgers van de stad die een voordracht mochten doen aan de heerser voor de benoeming van hun burgemeesters en schepenen. Veertigraad was een ambt voor het leven. Bij overlijden van een veertigraad hadden de andere leden het recht een opvolger aan te wijzen.

23 DTB Leiden, NDG, inv.nr. 36, Kerkelijk ondertrouwregister 2M, f. 187.

24 ELO, Bibliotheek, LB 4679, Register van uitgaaf van den Leidschen burgemeester Pieter van Hoogmade betreffende zijn huis op het Steenschuur en zijn buitenplaats nabij Warmonderhek, 1734-1741.

25 SA II, inv.nr. 3866, Stukken betreffende gewijzigde verponding van nieuwe en sterk verbeterde huizen.

26 Jan de Jongste, Juliette Roding, Boukje Thijs (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999).

27 SA II, inv.nr. 4041, Register personele quotisatie bon Wolhuis, f. 174.

28 Pieter Jan Marcus, *Oud Burgemeester van Leide, aan de Burgerij dier Stad* (Leiden 1794).

29 SA II, inv.nr. 7174, Gebuurtsgewijs bevolkingsregister 1796-1804, Gebuurte 22, nr. 22.

30 A.C.A.W. van der Feltz, *Charles Howard Hodges 1764-1837* (Assen 1982).

31 ELO, Stadsarchief van Leiden 1816-1929 (SA III), inv.nr. 1069, Register van de volkstelling in Leiden: Wijk IV (1829).

32 SA III, inv.nr. 1104, Register van de volkstelling van Leiden: Wijk IV (1846).

33 SA III, inv.nr. 1121, Register van de volkstelling van Leiden: Wijk IV (1849).

34 *Leydsche Courant*, 28 maart 1851, 4. Het huis stond toen bekend onder Wijk IV, no. 264 en 264rood (de poort), kadastrale nummer Sectie G, no. 304 (9 roeden, 80 ellen) en no. 305 (39 ellen).

35 SA III, inv.nr. 1143, Bevolkingsregister van Leiden 1854-1861.

36 C.A. Drieënhuizen, *Koloniale collecties, Nederlands aanzien: de Europese elite van Nederlands-Indië belicht door haar verzamelingen, 1811-1957* (Amsterdam 2012) 120.

37 SA III, inv.nr. 1230, Bevolkingsregister van Leiden 1862-1872.

38 *Leidsch Dagblad*, 16 oktober 1882; *Leidsch Dagblad*, 17 maart 1883.

39 M. Roscher en C. Nagtzaam, #VVDW 28: *Bijzondere stoep met lantaarnpalen in ere hersteld*, website ELO.

40 *Leidsch Dagblad*, 6 juni 1903.

41 *Het nieuws van de dag: kleine courant*, 29 juni 1903.

42 *Leidsch Dagblad*, 4 oktober 1904.

43 *Nieuwe Leidsche Courant*, *De verbouwing van het kerkgebouw der Chr. Geref. Gemeente*, 21 maart 1927.

44 F.A. Le Poole, “Tafels kijken op Sinterklaas”, *Leids Jaarboekje* 45 (1953) 157.

45 J.C. de Loos, ‘Leidse kindherinneringen. Kinderpartijen bij Wjtenburg omstreeks 1890’, *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 162-164, aldaar 162.

46 *Leidsch Dagblad*, 18 oktober 1901.

47 *Leidse Post*, 5 augustus 1992.

48 *Leidse Courant*, 24 juli 1968.

49 *Leidsch Dagblad*, 5 maart 1970.

50 *Leidsch Dagblad*, 12 maart 1970.

51 *Leidsch Dagblad*, 30 juli 1974.

Frans Verhaak, *Sint Maarten deelt zijn mantel met een bedelaar*, gevelsteen Huize Sint Maarten uit 1955. Foto: Thinkie Mets, 2021.

Conflictueuze professionalisering in het katholiek kindertehuis Sint Maarten in Leiden

Roeland van Wely

Roeland van Wely studeerde psychologie aan de Universiteit van Leiden, Nederlands recht en algemene cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Hij werkt als ambulant begeleider voor de Gemiva-SVG.

Op een gevelsteen aan de Sint Jacobsgracht in Leiden is de heilige Martinus van Tours afgebeeld als een soldaat te paard. Hij snijdt zijn mantel met een zwaard in tweeën om vervolgens één helft aan een bedelaar te geven. De heilige Martinus geldt als beschermheilige van de armen. Hij bevindt zich links van de voordeur van het voormalig rooms-katholiek weeshuis: Huize Sint Maarten. De gevelsteen verving in 1957 een ouder exemplaar met de tekst 'R.K. WEES en OUDELIEDENHUIS'. De nieuwe steen stond volgens de bestuurders van het weeshuis symbool voor de vernieuwde geest binnen het tehuis. Dit artikel beschrijft het verhaal achter het verwisselen van de gevelstenen. Begin jaren vijftig van de vorige eeuw voedden de nonnen de weeskinderen aan de Sint Jacobsgracht nog op een ouderwetse wijze op. De kinderen deden hierover hun beklag bij de inwonende pater Antonius Maria Husson (1913-1987). De situatie leidde tot een conflict tussen de pater, de nonnen en de regenten van het weeshuis. Husson moest het weeshuis verlaten. De pater dreigde vervolgens

om justitie erbij te halen als het bisdom Haarlem niet ingreep. De regent Hermanus Franciscus Antonius Donders (1899-1972) wist uiteindelijk handig gebruik te maken van de onrust die was ontstaan. Deze hielp hem om de zorgverlening in het weeshuis te hervormen op basis van de laatste wetenschappelijke inzichten.

De voorgeschiedenis van Huize Sint Maarten

De biograaf van Huize Sint Maarten, Frits Boersma, stelde dat de geschiedenis van het tehuis gemarkeerd wordt door drie cesuren: 1808, 1916, 1980. Elk jaartal stond voor een cultuuromslag.¹ De geschiedenis van het complex kan voor een belangrijk deel worden afgelezen aan de hand van gedenkstenen die in het gebouw zijn aangebracht en de vele verbouwingen. Zo herinnert een steen aan het feit dat op 9 december 1760 aan de Sint Jacobsgracht de eerste steen werd gelegd voor een rooms-katholiek jongenshuis.² In het tehuis werden vanaf 1769 ook bejaarden ondergebracht. De stad Leiden stelde

Huize Sint Maarten (links) en het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie aan de Raamsteeg, 2021. Foto: Thinkie Mets.

in deze beginfase een aantal grondregels vast: het gebouw mocht niet het uiterlijk hebben van een publiek gesticht, er mocht geen godsdienstuitoefening plaatsvinden en niemand van het personeel mocht tot de geestelijke stand behoren.³ De cultuur van het tehuis werd in de achttiende eeuw gekenmerkt door een milde en relatief humane opstelling van de katholieke regenten tegenover de armen.⁴ In het Steenschuur ontplofte in 1807 een kruitschip; het complex aan de Sint Jacobsgracht raakte hierdoor zwaar beschadigd. Twee gevelstenen herinneren aan de ramp en de herbouw in 1808 op last van koning Lodewijk Napoleon Bonaparte.⁵

Het nieuwe R.K. Wees- en Oudelieden-

huis werd ontworpen door de hofarchitect van Lodewijk Napoleon, Jan Giudici.⁶ Met de herbouw begon een nieuwe periode voor het tehuis. Er werden in het complex nu ook meisjes ondergebracht. Zij werden echter strikt gescheiden van de jongens en de oude mannen werden gescheiden van de oude vrouwen. De meisjes- en de jongensgroepen werden weer opgesplitst in een afdeling voor respectievelijke kleine en grote meisjes, en voor kleine en grote jongens. Broertjes en zusjes werden rigoureuus van elkaar gescheiden. De oudere kinderen verlieten het tehuis normaal gesproken op 21-jarige leeftijd. Ieder van de zes groepen had zijn eigen opzichters, maar het lijkt erop dat de regenten voortdu-

rend moeite hadden om geschikt personeel te vinden.⁷

De Grondwetsherziening van 1848 maakte het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland mogelijk. Inmenging in kerkelijke zaken door de staat werd taboe. Het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis stond eind negentiende eeuw bekend als liberaal en antiklerikaal. In 1848 hing er niet één crucifix aan de muur, wat uniek was voor een katholiek tehuis. Leiden viel onder het opnieuw opgerichte bisdom Haarlem. De bisschoppen van Haarlem probeerden op verschillende manieren van het tehuis een kerkelijke instelling te maken. Zo werd het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis de opbrengsten uit kerkelijke collectes onttrokken. Vervolgens werd een katholieke concurrent in Leiden opgericht, het R.K. Parochiaal Armbestuur. De concurrent richtte twee aparte weeshuizen op voor jongens en meisjes.⁸ De slechte toestand van de financiën van het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis dwong het bestuur eind 1914 tot een fusie met het R.K. Parochiaal Armbestuur. Het nieuwe R.K. Parochiaal Wees- en Oudeliedenhuis werd officieel een kerkelijke instelling en het nieuwe bestuur viel onder de jurisdictie van de bisschop van Haarlem.⁹ De weeshuizen van het R.K. Parochiaal Armbestuur werden verkocht.¹⁰

Pedagogisch klimaat

Met als argument dat goed lekenpersoneel lastig te vinden was, werd op 6 juli 1916 besloten om de congregatie van de Heilige Catherina van Siena, Dominicanessen van Voorschoten, te belasten met de dagelijkse leiding van het weeshuis. Op 30 oktober 1916

arriveerden de eerste zusters Dominicanessen aan de Sint Jacobsgracht. Een nieuwe culturele revolutie voltrok zich: het 'Rijke Roomse Leven' deed zijn intrede in het tehuis.¹¹ Met de komst van de zusters kreeg het weeshuis meer het aanzien van een kloostergemeenschap met strikte leefregels. Voor de Dominicanessen is het ideaal *ora et labora*: bid en werk.¹² Er werd een kapel gebouwd en in alle kamers werden kruisbeelden opgehangen.¹³ De kinderen dienden zich aan te passen aan het monastieke regime: in het gareel naar school, naar de kerk en naar bed. Voor de pedagogische en affectieve behoeften van kinderen was echter minder aandacht. De auteurs Martine Wansbeek-Zijbrands en Boersma schetsten de nonnen aan de Sint Jacobsgracht als streng tot zelfs hard en ongevoelig.¹⁴ Na de Tweede Wereldoorlog lag evenwel in de meeste katholieke tehuizen de nadruk op disciplineren en op het handhaven van een strikt regime. Straffen maakten daarvan een integraal onderdeel uit, waarbij regelmatig en hard geslagen werd, iets waartegen niemand optrad.¹⁵

Halverwege de vorige eeuw kozen katholieke meisjes, veelal uit grote gezinnen, geregeld voor het klooster omdat hun familie dat van hen verlangde. De zusters konden dan zonder scholing en salaris worden ingezet binnen de jeugdzorg, om vervolgens voor grote groepen kinderen te worden geplaatst. Geweld werd vaak gepleegd uit angst, onmacht en wanhoop, maar soms ook uit wreedheid. De zusters vormden binnen een tehuis een relatief kleine gemeenschap, waren op elkaar aangewezen en kenden elkaar goed zonder

Meisjes op het dakterras van Huize St. Maarten, begin twintigste eeuw. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

noodzakelijkerwijs een vriendschapsband met elkaar aan te gaan. Dat zorgde ervoor dat het elkaar aanspreken op ongewenst gedrag werd bemoeilijkt en er relatief gemakkelijk een zwijgcultuur kon ontstaan.¹⁶ De inspectie van het Ministerie van Justitie was officieel belast met het overheidstoezicht op de tehuizen, maar functioneerde feitelijk tot eind jaren tachtig op afstand. De professionaliteit van de besturen liet te wensen over, terwijl ze wel relatief autonoom konden opereren.¹⁷ Er lijken geen redenen aanwezig om te veronderstellen dat het pedagogisch klimaat in het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis begin jaren vijftig wezenlijk verschilde van dat van andere katholieke tehuizen uit dezelfde periode, ware het niet voor twee personen: een inwonende pater en een nieuwe voorzitter.

Pater Husson

De kindertehuizen in Nederland waren na de Tweede Wereldoorlog over het algemeen vrij laat met het zich eigen maken van de veranderende pedagogische inzichten wat betreft discipline, repressie en straf. Door het nemen van persoonlijke verantwoordelijkheid en door elkaar aan te spreken op gedrag had geweld en herhaling van geweld kunnen worden voorkomen.¹⁸ In het weeshuis aan de Sint Jacobsgracht lijkt begin jaren vijftig al enige kennis van moderne opvoedingsmethodes aanwezig. Want behalve de kinderen, ouderen en zusters had in 1953 ook pater en bioloog Antonius Husson van de Congregatie der Priesters van het Heilige Hart van Jezus in het weeshuis zijn onderdak. Hij woonde er toen al vijf jaar vanwege de woningnood vlak

Pater Husson (links) tijdens een verzamelexpeditie voor het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Suriname, 1962/1963. Foto: Piet Staffeleu. Auteursrechthebbende Coby Staffeleu.

na de oorlog. In ruil voor kost en inwoning las Husson in de kapel de Heilige Mis en preekte hij voor de bewoners.¹⁹ De pater behoorde zich niet te bemoeien met de opvoeding van de kinderen, maar hij was gefascineerd door het vraagstuk hoe weeskinderen het beste opgevoed konden worden.

Pater Husson koos pas na zijn HBS-tijd voor het priesterschap.²⁰ Het was naar zijn eigen zeggen een late roeping. Hij studeerde vervolgens filosofie aan het noviciaat van de Congregatie in Asten. Tussentijds werkte Husson een maand als aflosser in het

voogdijgesticht Huize Sint Joseph te Heer. Op basis van deze ervaring besloot hij zijn leven in dienst te stellen van de verwaarloosde en misdeelde jeugd.²¹ Voor de oorlog was binnen de sociale wetenschappen de biologische kijk op de mens dominant,²² Husson raakte dan ook geïntrigeerd door vragen over het milieu en de biologische achtergrond van de kinderen die hij in het voogdijgesticht had ontmoet. Hij besloot biologie te gaan studeren. Noodgedwongen onderbrak hij deze studie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij voltooide zijn studie theologie en op 19 maart

1946 werd hij tot priester gewijd. Vervolgens rondde hij op 4 juli 1950 in Leiden alsnog zijn studie biologie af. Op 1 september 1950 werd de pater aangesteld als conservator van de afdeling zoogdieren in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, de voorloper van Naturalis.²³ Dit museum was toentertijd gehuisvest aan de Raamsteeg, tegenover het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis.

De conservatoren Lipke Holthuis en Christiaan Smeenk beschreven pater Husson na zijn dood als een bescheiden, wat teruggetrokken man met een gebrek aan zelfvertrouwen. De pater stond echter steeds klaar om anderen te helpen, zowel in materieel als in geestelijk opzicht. Van die hulpvaardigheid werd ook misbruik gemaakt. Onrecht tegen zwakkeren kon Husson niet verdragen. Hij nam kinderen altijd in bescherming tegen ouderen, zelfs als daartoe geen aanleiding bestond. Velen, ook niet-katholieken, kwamen bij hem om hun hart uit te storten. Husson was een diepgelovig persoon die de regels van de kerk overtrad als zijn geweten dat in het belang van anderen noodzakelijk achtte en hij sprak zich uit over zaken die hij als sociale of kerkelijke misstanden beschouwde.²⁴ Museumdirecteur Hilbrand Boschma liet de orde van Husson begin jaren vijftig weten dat de pater leed onder een sterk gevoel van verantwoordelijkheid en dat hij alles perfect wilde doen. Boschma pleitte er bij de orde voor om pater Husson vrij te stellen van maatschappelijke taken.²⁵

Regent Donders

Op 1 maart 1953 trad de jurist Hermanus Donders als voorzitter toe tot het bestuur van

het Wees- en Oudeliedenhuis. Hij verving Emanuel Bolsius, een vriend van hem, lid van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en waarnemend Commissaris der Provincie Zuid-Holland (1943-1945), die een jaar daarvoor overleden was. Een keuze uit het curriculum vitae van Donders voor zijn voordracht voor een pauselijke onderscheiding maakt duidelijk op welke ervaring hij kon buigen: praeses van de studentenvereniging Augustinus, praeses van de Vereniging Geloof en Wetenschap, voorzitter van de Rooms-Katholieke Reclasseringsvereniging in Leiden, lid van de Raad van Beheer van het Academisch Ziekenhuis te Leiden, voorzitter van de Raad van de Kinderbescherming in Leiden, plaatsvervangend kantonrechter, et cetera.²⁶ Voor het jaar 1940 was hij gedurende zes jaar lid van de gemeenteraad in Leiden voor de RKSP.²⁷ Donders kon duidelijk bogen op veel kennis en ervaring ten aanzien van het sociale domein. Wat zijn curriculum vitae niet vermeldde is dat Donders op 2 september 1940 de Leidse gemeenteraad meedeelde dat hij de RKSP had verruild voor het Nationaal Front, de partij van de Nederlandse fascist Arnold Meijer. Volgens Donders was het tijdperk van individualisme, liberalisme en kapitalisme afgesloten.²⁸ Hij werd voor het Nationaal Front de leider van de afdeling Leiden.²⁹

De keuze voor de partij van Meijer lijkt niet opportunistisch van aard geweest te zijn. Begin 1929 gaf Donders al uiting aan zijn bewondering voor Mussolini, waarbij hij de Nederlandse deugd van bedachtzaamheid contrasteerde met Mussolini en zijn daden.³⁰ Nadat het Verdrag van Lateranen (1929) was gesloten, kon Donders zijn vreugde niet on-

De jurist Hermanus Franciscus Antonius Donders (1899-1972) had zijn praktijk gevestigd op Stationsweg 8a te Leiden. Fotograaf onbekend. Stichting BeeldAnoniem.

derdrukken: “Leve Pius XI, leve Mussolini!”³¹ Meijer stond in navolging van Mussolini voor de door God gewilde normen van gezag, orde en rechtvaardigheid. De Kerk ontraadde niettemin het lidmaatschap van het Nationaal Front. Meijer had zich in het verleden kritisch getoond tegenover de Kerk door bijvoorbeeld te stellen dat de achteruitgang van de Rooms-Katholieke Kerk te wijten was aan de priesters. Zij zouden zich onder invloed van de democratie te veel laten leiden door hun omgeving.³² Voor Donders was de Duitse bezetting onacceptabel. Een jaar later stelde hij dan ook voor om het Nationaal Front op

te heffen, omdat de partij er niet in geslaagd was het Nederlandse volk te overtuigen van haar bedoelingen: “De opvatting is nog steeds: Nationaal Front is een soort NSB.” Meijer vond zijn voorstel defaitistisch.³³ Een paar maanden daarna werd de partij door de bezetter verboden.³⁴

Boersma beschreef Donders als sprankelend en impulsief. De jurist lijkt echter vooral een idealistisch en gelovig persoon te zijn geweest, die zich inzette voor verandering en vooruitgang. Daarbij had hij niet altijd meteen goed zicht op de werkelijke verhoudingen tussen mensen en wat er leefde binnen de samenleving. Donders lijkt net als Husson bereid te zijn geweest om de wensen van de Rooms-Katholieke Kerk te negeren, daar waar hij dit principieel wenselijk achtte. In tegenstelling tot Husson richtte Donders zich niet op het individu, maar op de inrichting van de (organisaties binnen de) samenleving, waarbij de principes van gezag, orde en rechtvaardigheid vermoedelijk een belangrijke rol speelden. Als Donders er niet in slaagde om de gewenste veranderingen te bewerkstelligen leek hij ook bereid te zijn geweest om daar conclusies aan te verbinden. Volgens Boersma had Donders bij zijn aantreden in 1953 de tijd mee om de minder idealistische regenten te overtuigen van de noodzaak om de omstandigheden in het Wees- en Oudeliedenhuis te veranderen. Van conflicten was volgens Boersma nauwelijks sprake.³⁵ De notulen van de regenten en andere archiefstukken suggereren toch wat anders: juist een conflict lag ten grondslag aan de professionalisering van het Leids Rooms-Katholieke weeshuis.

De harmonie wordt verstoord

Op basis van archiefstukken kan een beeld worden geschetst van het verloop van het conflict. Op 5 december 1952 ontvingen de regenten van het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis aan de Sint Jacobsgracht een brief van de algemene overste van de Dominicanessen van Voorschoten. De overste vertrok naar het buitenland, maar kon het tehuis aan de Sint Jacobsgracht niet met een gerust hart achterlaten. De nonnen in Leiden konden de grote jongens namelijk niet geven wat ze nodig hadden. Ze vond een vrouw eigenlijk ook niet geschikt voor de opvoeding van jongens ouder dan veertien jaar. Deze jongens hadden een mannenhand nodig. De zaak was volgens de overste dringend, het aanpakken van het probleem mocht dan ook niet worden uitgesteld.³⁶ Het lijkt erop dat de nonnen in Leiden 'een corrigerend bedoelde tik' begin jaren vijftig geretourneerd kregen van de oudere jongens in het tehuis.³⁷ De regenten ondernamen snel actie op de brief uit Voorschoten.³⁸ Op 8 december 1952 namen zij het besluit dat alle jongens ouder dan veertien jaar weg moeten. Verzorgde het weeshuis op 1 januari 1953 nog 95 kinderen, op 1 januari 1954 waren daarvan nog maar 68 kinderen over.³⁹

Op 25 maart 1953 kreeg de pater provinciaal van Hussons congregatie een brief. Gedurende en kort na de Tweede Wereldoorlog bood het weeshuis gezien de toenmalige omstandigheden kort onderdak aan geestelijken van buiten. Het was echter nooit de bedoeling geweest om pater Husson langdurig onderdak te verlenen. De omstandigheden waren nu weer normaal. Op 1 mei 1953 diende

de pater daarom weg te zijn, aldus getekend Donders, op dat moment nog geen maand de nieuwe voorzitter van de regenten.⁴⁰ Husson vroeg om een onderhoud met Donders. Hij betwijfelde of de regenten wel eerlijk waren in hun communicatie. De pater uitte zich vervolgens in het gesprek met de voorzitter kritisch over de nonnen in het tehuis en hun priorin Matutina. Hij vond ze "niet bekwaam (...) om de kinderen een goede opvoeding in de geest van de tijd te geven." Husson vond het vertrek van de oudere jongens het enige lichtpuntje van de laatste jaren. De priorin lijkt bij de regenten al te hebben geklaagd over de pater, maar daarbij niet alles te hebben verteld.⁴¹ Volgens de pater handhaafden de zusters in het weeshuis een ouderwets regime. De kinderen kwamen bij hem om hun beklag te doen.⁴²

De Congregatie der Priesters van het Heilige Hart van Jezus vroeg aan de regenten meer tijd voor hun pater. Husson had nog geen andere woonruimte kunnen vinden.⁴³ De regenten antwoordden meteen: "ter vermijding van moeilijkheden en onaangenaamheden" wordt de pater toch echt verwacht per 1 mei te zijn vertrokken.⁴⁴ Husson stelde dat Donders in zijn gesprek met hem gezegd zou hebben dat ook hij anti-zusters en anti-gesticht was. De opvattingen van Husson wat betreft het gestichtkind deelde hij. Vanwege de disharmonie met de priorin moest de pater toch vertrekken. Hij, Donders, zou de zaak nu onderzoeken.⁴⁵ Dat de regenten niet eerlijk waren tegenover pater Husson en zijn overste in Breda blijkt wel uit opmerkingen in het jaarverslag van het tehuis in 1953. Daar staat in dat er een "zeer onaangenaam incident had

plaatsgevonden met pater Husson". Het lijkt een referentie naar de inhoud van het gesprek tussen de pater en Donders. In het verslag staat ook dat Husson zich op een "onoordeelkundige wijze" met de opvoeding van de kinderen had bemoeid. Hem is daarom verzocht andere woonruimte te zoeken.⁴⁶ De priorin zou tegen pater Husson gezegd hebben: "Als u evenveel van de zusters gehouden had als van de kinderen, had u kunnen blijven."⁴⁷

De pater wist een nieuw woonadres te vinden: een pension op de Garenmarkt 28, vlakbij zowel het museum als het weeshuis.⁴⁸ Een aantal kinderen ging als ze de kans kregen naar hem toe. De regenten besloten daarop de kinderen die nog steeds een goede band onderhielden met de pater uit het complex te verwijderen.⁴⁹ De deken van Leiden, Martinus Jansen, werd door de voorzitter ingelicht over de situatie. De deken vroeg pater Husson om het contact met de kinderen te staken.⁵⁰ Hij adviseerde het tehuis om een psycholoog aan te stellen.⁵¹ Eén van de oudwezen klaagde op advies van Husson bij de bisschop over de toestanden in het Wees- en Oudeliedenhuis.⁵² De pater zelf trad in contact met een aantal voornamen katholieke rectoren in Amsterdam en probeerde via hen door te dringen tot de bisschop. Husson verbaasde zich over het feit dat de rectoren veel leken te weten over misstanden in nonnenkloosters maar daartegen niet durfden op te treden. De rectoren vroegen Husson om justitie erbuiten te laten. De pater leek tot een compromis te zijn gekomen met het bisdom Haarlem: hij zou justitie erbuiten laten en het bisdom zou de zaak niet op de bekende wijze sussen maar ingrijpen.⁵³

Een afgedwongen onderzoek

De regenten meldden in het jaarverslag van 1953 verontwaardigd dat mede als gevolg van de bemoeienissen van pater Husson op last van het bisdom een onderzoek moest worden ingesteld naar de gang van zaken in het tehuis.⁵⁴ Deken Jansen werd door het bisdom Haarlem belast met het onderzoek. Voorzitter Donders wist het onderzoek door het bisdom te voorkomen door op tijd drs. B.Ch.B. van Steenhoven, een pedagoog en psycholoog uit Hilversum, te vragen om de bestaande toestanden en opvoedingsmethoden in het weeshuis te onderzoeken. Donders zei eerst tegen Jansen dat hij bereid was volledig mee te werken met zijn onderzoek, maar vertelde hem vervolgens dat de psycholoog Steenhoven in opdracht van het tehuis ook al een onderzoek instelde. Deken Jansen vond een apart onderzoek door het bisdom dan niet meer nodig. Hij vroeg Donders om een exemplaar van het rapport van de psycholoog. De voorzitter zegde toe zijn verzoek voor te leggen aan het college van regenten. De regenten gingen akkoord met het verzoek.⁵⁵ Deze handelswijze van Donders bespaarde de regenten een vernederend extern onderzoek door het bisdom en de deken een lastige klus.

Tot in de jaren vijftig was het beleid van veel instellingen om contacten buitenshuis te minimaliseren. Het was ook niet ongebruikelijk dat als er bezoek kwam, de instelling voorzorgsmaatregelen trof zodat de pupillen geen negatieve berichten konden overbrengen. Ze werden dan in nette kleren gestoken en mochten alleen maar zeggen dat het goed ging.⁵⁶ Steenhovens eerste indruk van

het huis was positief. De klachten van Husson vond hij ongegrond.⁵⁷ De priorin stelde regelmatig terugkerende bezoeken van de psycholoog niet op prijs. Donders nam daar geen genoegen mee. Steenhoven diende het tehuis vaker te bezoeken.⁵⁸ Een van de weesmeisjes verklaarde later dat wanneer de psycholoog op bezoek kwam, zij nooit met hem mocht spreken. De zusters waren bang dat zij teveel de waarheid zou vertellen. Toen hij er was, stond er veel brood en beleg op tafel. Na een opmerking van hem “Wat hebben jullie het hier toch goed,” zou zij desondanks gezegd hebben “Ja, omdat u nu op bezoek bent (...), anders krijgen we niets op brood.”⁵⁹

Steenhoven presenteerde begin 1954 zijn rapport: van “de vele klachten en geruchten over het huis” kunnen er maar weinig bevestigd worden. De regenten van het tehuis achtten het rapport niet geschikt voor de nonnen; zij moesten genoegen nemen met een samenvatting,⁶⁰ vermoedelijk omdat Steenhoven kritiek had op de priorin en de gang van zaken in het weeshuis. De psycholoog beschreef de sfeer van het huis als overwegend ongezellig, somber en donker. Het aantal heiligenbeelden moest wat hem betreft worden beperkt en de speelruimte uitgebreid. Verder waren er in het tehuis te weinig toiletten en maar drie douches en één bad. Kleding en voedsel waren onvoldoende aanwezig. Priorin Matutina functioneerde in de praktijk weliswaar als directrice, maar ze kon de gewenste leiding niet geven. Ze gaf “onvoldoende gevoelswarmte”. De nonnen misten een pedagogische leiding, een duidelijk systeem en een vaste gedragslijn. Ze dienden ook geleidelijk aan te worden omgeschoold naar meer

moderne opvoedingsmethoden en denkwijzen. De nonnen waren te veel bezig met beperken, corrigeren en dirigeren zonder een geëigend opvoedingsklimaat te creëren. De psycholoog weet het gedrag van de nonnen mede aan hun onzekerheid als gevolg van de gebeurtenissen van de afgelopen tijd.⁶¹

De “vele klachten en geruchten” over het tehuis werden door Steenhoven niet nader omschreven en de psycholoog koos er bovendien expliciet voor het een en ander niet gedetailleerd op te schrijven maar mondeling toe te lichten.⁶² Dat maakt het lastig om te controleren of hij op de hoogte was van specifieke methodes van beperken, corrigeren en dirigeren. Een aantal klachten kan worden teruggevonden in de dossiers van kinderen. Zo beschreef een van de weeskinderen dat ze van de nonnen als straf tussen de bejaarden moest zitten zonder speelgoed.⁶³ Steenhoven vond bejaarden niet thuishoren in een kindertehuis.⁶⁴ Een van de oud-wezen verweet het bestuur en de zusters dat ze vanaf de lagere school tot haar negentiende voor het weeshuis onbetaald huishoudelijke taken moest verrichten. Ze werd niet in de gelegenheid gesteld om te leren, een naaicursus uitgezonderd.⁶⁵ Steenhoven constateerde in zijn rapport dat slechts drie meisjes van het tehuis het voortgezet gewoon lager onderwijs volgden. De psycholoog stelde dat hoewel het voordelen had om de oudere meisjes te laten helpen op de afdeling van jonge kinderen, toch voor ieder individueel meisje diende te worden nagegaan of er adequaat dag- of avondonderwijs te realiseren viel.⁶⁶

Steenhoven stuurde in zijn rapport aan op een reorganisatie. De algemene dagelijkse

leiding van het weeshuis behoorde te liggen bij een directrice en niet bij een priorin. Wel kon een non als directrice worden aangesteld. Hij pleitte verder voor de aanstelling van een maatschappelijk werkster en een deskundig pedagogisch adviseur. Doelstelling van het tehuis diende te zijn: opvoeding van wezen, half-wezen, voogdijpupillen en vrije pupillen, waarbij voor de leeftijd van jongens een grens gold van ongeveer twaalf jaar. Ook de psycholoog leek van mening dat de opvoeding van jongens in de puberteit niet kon worden toevertrouwd aan vrouwelijke religieuzen. Voor meisjes werd de leeftijdsgrens van eenentwintig jaar aangehouden. De strakke scheiding tussen jongens en meisjes en de scheiding naar leeftijd dienden te worden opgeheven. Steenhoven achtte het wenselijk dat groepen werden samengesteld op basis van de verschillende ontwikkelingsfasen van jongens en meisjes. Hij zag broertjes en zusjes graag samen in één groep.⁶⁷ Door de groepen te mengen qua leeftijd en sekse kon de gezinsstructuur beter worden benaderd.⁶⁸ Voorts stelde Steenhoven dat op elke groep twee opvoedsters dienden te staan, religieuzen of een religieus en een leek. Met dat voorstel opende de psycholoog het tehuis weer voor lekenpersoneel. Ten slotte suggereerde Steenhoven dat de regenten konden kiezen voor een naam die in overeenstemming was met de doelstelling van een kindertehuis.⁶⁹

Een nieuwe gevelsteen

Donders zette tijdens het regentenoverleg op 3 mei 1954 zijn mederegenten voor het blok. Hij wilde van iedere regent afzonderlijk horen of ze wel of niet verder wilden werken

op basis van het rapport Steenhoven. De regenten besloten unaniem om het rapport ten uitvoer te brengen. Ze hoopten zo te komen tot een inrichting die pedagogisch aan de tijd was aangepast.⁷⁰ Steenhoven kreeg een vaste aanstelling als pedagogisch adviseur.⁷¹ De secretaresse van het tehuis kreeg de positie van maatschappelijk werkster toebedeeld. Een non die de opleiding Kinderbescherming B had afgerond, werd directrice.⁷² Door naast de directrice een maatschappelijk werker en een pedagogisch adviseur, twee leken, te plaatsen, vergrootte Donders feitelijk de invloed van de leken in het huis. Door een non directrice te maken bond hij tegelijkertijd de zusters aan de veranderingen, zonder hen van zich te vervreemden.⁷³ Het bisdom accepteerde bij monde van deken Jansen de uitkomst van het onderzoek, maar verlangde dat het tehuis – ondanks een minder gunstige ervaring met een inwonende priester – een rector aanstelde. Donders zag daar in navolging van Steenhoven de meerwaarde niet van in en wees het verzoek af.⁷⁴ De harmonie in het weeshuis leek hersteld.

Tijdens hetzelfde regentenoverleg werd in navolging van Steenhoven geconcludeerd dat de naam R.K. Wees- en Oudeliedenhuis niet meer voldeed. De kinderen werden steeds vaker door rechterlijke tussenkomst in het tehuis geplaatst en voor de bejaarden werd uitgekeken naar een andere plek. De regenten besloten te kiezen voor de naam ‘Huize St. Maarten’. Donders stelde dat het noodzakelijk was om de gevelsteen met de tekst ‘R.K. Wees- en Oudeliedenhuis’ te vervangen door een gevelsteen met het opschrift ‘Huize St. Maarten’. De nieuwe gevel-

steen diende het symbool te worden voor de vernieuwde geest van het huis.⁷⁵ Op 20 september 1954 meldde de regent en architect Hugo A. van Oerle dat hij contact had opgenomen met de kunstenaar Frans Verhaak uit Breda.⁷⁶ Van de kunstenaar stond in 1954 op de tentoonstelling 'Contour' in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof in Delft een ontwerp van een piëta. Deze was gemaakt in opdracht van het bestuur van de rooms-katholieke Begraafplaats De Zijlpoort in Leiden. Een van de bestuursleden die Verhaak begin 1954 voor de opdracht had gesproken, was architect Van Oerle.⁷⁷ Ook hij bekleedde meerdere bestuursfuncties binnen het Leidse rooms-katholieke milieu.

Van Oerle toonde zijn medebestuurders een model van de toekomstige gevelsteen met daarop Sint Maarten te paard.⁷⁸ Verhaaks stijl oogde sober en geïnspireerd op de romaanse en archaische kunst.⁷⁹ De kunstenaar kreeg de opdracht tot het maken van de gevelsteen.⁸⁰ Het jaarverslag van de regenten vermeldde dat Huize Sint Maarten "een artistiek verantwoorde" gevelsteen kreeg.⁸¹ Op 17 oktober 1955 was de gevelsteen af.⁸² De *Leidse Courant* meldde dat de nieuwe steen het huis van een verouderde naam zou verlossen. Het zou Huize Sint Maarten genoemd worden. De nieuwe steen was het symbool van de veranderingen die in het huis hadden plaatsgehad en nog plaats zouden vinden.⁸³ Pas op 25 juni 1957 was de vergunning voor het plaatsen van de gevelsteen binnen.⁸⁴ Rijksdienst Monumentzorg koesterde mogelijk bedenkingen tegen wijzingen in de monumentale gevel.⁸⁵ Op 26 augustus 1957 werd zonder enig ceremonieel de oude ge-

velsteen boven de deur verwijderd. De steen met Sint Maarten werd geplaatst. "Hoewel de voorgevel van het gebouw nog een lelijke wond toont," meende de *Leidse Courant* dat wanneer "het weer de littekens heeft doen vergroeien, en de steen door wind en regen wat diepte heeft gekregen, het reliëf een fraaie aanwinst voor het gebouw zal zijn."⁸⁶

Een eerder feestje en het einde

Een jaar voor de plaatsing van de gevelsteen was er groot feest in Huize Sint Maarten. De zusters vierden in 1956 hun 40-jarig jubileum. Donders sprak hen toe. Hij toonde begrip, maar hij waarschuwde ook. De zusters hadden in het tehuis met de kinderen de nodige desillusies te verwerken gekregen. Meerdere van hen hadden dit als een persoonlijk leed ervaren. Aan de recente reorganisatie qua leiding over de kinderen viel niet te ontkomen. Het betekende een verlies voor de toegewijde priorin Matutina. "Niemand beter dan ik weet, welk een groot offer het voor haar betekend heeft zich van de directe leiding over de kinderen, die haar toch zo aan het hart liggen, te distantiëren."⁸⁷ Haar kamer op de begane grond was inmiddels ingenomen door de nieuwe directrice.⁸⁸ Volgens de regent waren er nu eenmaal nieuwe ideeën over kinderverzorging, -bescherming en opvoeding van belang: pedagogiek en psychologie gepersonifieerd in adviseur Steenhoven stelden vergaande eisen die niet genegeerd konden worden. De modernisering van het rechtsbestel op het terrein van de kinderbescherming was in volle gang. Het was de taak van Huize Sint Maarten om deze ontwikkeling op de voet te blijven volgen.⁸⁹

Zusters Dominicanessen 40 jaar in „huize St. Maarten” te Leiden

Huldiging in toneelzaal

De zusters Dominicanessen van

Mr. H. F. A. Donders feliciteert zuster Matutina, priorin. Op de achtergrond links zuster Rosario, die 40 jaar aan het huis verbonden is. (Foto „De Leidse Courant")

Krantenbericht naar aanleiding van het veertigjarig jubileum van de zusters Dominicanessen. Op de foto feliciteert voorzitter Donders (rechts) priorin Matutina (links). *Leidse Courant*, 30 oktober 1956.

De bestuursperiode van priorin Matutina zat er begin 1957 op. Ze werd overgeplaatst. De nieuwe gevelsteen heeft ze niet meer meegemaakt.⁹⁰ Dat gold ook voor deken Martinus Jansen. Hij nam op 8 april 1956 afscheid van Leiden en werd de eerste bisschop van het nieuw opgerichte bisdom Rotterdam.⁹¹ In 1960 ontving Huize Sint Maarten de waarschuwing uit Voorschoten dat het aantal roepingen afnam.⁹² De invloed van leken binnen het tehuis nam in de jaren zeventig dan ook toe.⁹³ Oud-bewoners meldden dat ook na het rapport Steenhoven ouderwets straffen door

de zusters nog voorkwam aan de Sint Jacobsgracht, met voor hen ronduit traumatische gevolgen.⁹⁴ De zwijgcultuur in Huize Sint Maarten leek begin jaren zeventig te worden doorbroken toen medewerkers klaagden over een van de nonnen. Ze zou bij de kinderen angst en vrees oproepen door kinderen zonder eten naar bed te sturen, onder een koude douche te zetten en door balpenkrassen aan te brengen op hun gezicht.⁹⁵ Het bestuur wilde er niet aan, maar stuurde de non weg van de kindergroep, omdat ze niet met het lekenpersoneel zou kunnen opschieten.⁹⁶ Tot het einde bleven er nonnen werkzaam in Huize Sint Maarten.⁹⁷

Eind 1954 gaf pater Husson aan dat hij met de aanstelling van een pedagoog weer wat vertrouwen had gekregen in de leiding van het weeshuis.

Hij leek echter nog steeds kritiek te uiten op de nonnen. Het bisdom gaf hem een laatste waarschuwing. Hij diende de kinderen los te laten.⁹⁸ Zijn naam komt in de notulen van de regenten daarna nauwelijks meer voor. Uit verslagen blijkt echter dat hij zich in ieder geval nog korte tijd met sommige kinderen bleef bemoeien.⁹⁹ Het lijkt erop dat de pater vanuit de katholieke kerk in Leiden lange tijd is tegengewerkt. Zo werd het hem onmogelijk gemaakt de mis te lezen. Husson noemde dit zijn "rotste tijd" in Leiden.¹⁰⁰ De pater promo-

Krantenbericht naar aanleiding van de promotie van pater Husson. Zijn onderzoek naar vleermuizen zou volgens de krant van belang zijn voor het bestrijden van besmettelijke ziekten. Op de foto feliciteert museumdirecteur en promotor Boschma (links) zijn conservator pater Husson (rechts). Leidse Courant, 29 november 1962.

veerde in 1962 cum laude op een proefschrift getiteld *The bats of Suriname*. In 1977 ging de conservator van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie met pensioen en verhuisde hij naar Nijmegen.¹⁰¹ Bij zijn dood liet hij zijn orde behalve een grote collectie boeken over biologie ook een grote collectie boeken na over de verwaarloosde en misdeelde jeugd en over gestichtwezen in de ruimste zin van het woord.¹⁰²

Op 8 oktober 1957 werd Donders voor zijn verdiensten voor het katholiek leven in Leiden benoemd tot commandeur in de

Orde van Sint Gregorius de Grote.¹⁰³ In Huize Sint Maarten was een professionaliseringslag gemaakt, maar desondanks leefden begin jaren zestig de meeste broers en zussen nog gescheiden van elkaar. Van co-educatie was nog nauwelijks sprake. De door Steenhoven voorgestelde verbouwingen om het tehuis aan te passen aan de tijd liepen ernstige vertraging op, mede door de monumentale status van het gebouw. In 1963 kwam Donders hierover in conflict met mederegent Van Oerle. De voorzitter verloor een stemming en besloot op te stappen. De renovatie zou vijf jaar later gereed komen, maar het uitgevoerde ontwerp bleek dan al weer achterhaald. Twee decennia na het plaatsen van de ge-

velsteen werd besloten dat het oude grote kindertehuis aan de Sint Jacobsgracht plaats diende te maken voor het concept van kleinschalige, aparte gezinshuizen.¹⁰⁴ De gevelsteen 'huize St. Maarten 1984 restauratie en nieuwbouw' verwijst naar de verbouwing van Huize Sint Maarten tot appartementen.¹⁰⁵

Een laatste terugblik

De frequentie van meldingen over fysiek geweld en psychologische verwaarlozing door kinderen was in de kindertehuizen in het verleden laag, mede uit angst voor de dader(s)

en het ontbreken van een vertrouwenspersoon. De kinderen hadden bovendien een grote behoefte aan een luisterend oor, genezende en een ouder(figuur).¹⁰⁶ Het rapport Steenhoven heeft niet onderkend dat het weeshuis op dit aspect zijn tijd ver vooruit was. De kinderen kwamen uit eigen beweging met klachten bij pater Husson. Doordat de pater geen deel uitmaakte van de organisatie van Huize Sint Maarten en afkomstig was van een andere orde dan de nonnen, kon hij feitelijk als vertrouwenspersoon functioneren. Ook was Husson iemand die altijd luisterde en warmte uitstraalde. Juist het vertrek van pater Husson kan dan ook gezien worden als een grote stap achteruit wat betreft het pedagogische klimaat van het weeshuis. Daar staat echter tegenover dat Husson onprofessioneel handelde door altijd de kant van de kinderen te kiezen, ook als daar geen reden voor was. De pater ondermijnde zo zijn geloofwaardigheid. Husson was in het weeshuis dan ook niet te handhaven.

Donders nam de aanbeveling van Steenhoven over om weer leken aan te stellen onder het personeel. Daardoor maakte hij het feitelijk mogelijk dat de controle over de nonnen op de werkvloer toenam. Daarnaast verbeterde hij de organisatie en zorgde hij

ervoor dat de nonnen professioneler gingen werken. De voorzitter van de regenten was echter beperkt in zijn mogelijkheden. Zo kon het weeshuis in de jaren vijftig niet zonder de nonnen. Goed voor de jeugdzorg opgeleid personeel was toen nauwelijks te vinden.¹⁰⁷ Zowel Husson als Donders waren personen die handelden vanuit hun idealen, ze namen hun persoonlijke verantwoordelijk en ze hebben beiden hun best gedaan om het pedagogisch klimaat in Huize Sint Maarten te verbeteren. Niettemin was er bij het plaatsen van de gevelsteen 'Huize St. Maarten' op 26 augustus 1957 geen reden tot feest. Het besef dat het anders moest kwam relatief vroeg, zeker in vergelijking met andere katholieke tehuizen, maar zowel op materieel gebied als op gebied van de sociaalpsychologische begeleiding liep het weeshuis nog steeds achter de feiten aan. De gevelsteen 'Huize Sint Maarten' moest symbool staan voor de door de bestuurders gewenste metamorfose van een oud weeshuis in een modern kindertehuis, maar tegenwoordig lijkt de steen vooral geassocieerd te worden met het tijdperk 1916-1980; een tijdperk waarin nonnen en (wees)kinderen woonden in een rooms-katholiek weeshuis aan de Sint Jacobsgracht in Leiden.

Noten

1 F. Boersma, *Van Wezen tot Welzijn. 250 jaar Stichting Sint Maarten* (Leiden 1989) 106.

2 J.F. Dröge, 'De bouwgeschiedenis van het Rooms-Katholieke Wees- en Oudeliedenhuis aan de St. Jacobsgracht te Leiden', *Leids Jaarboekje* 83 (1991) [142-158] 145.

3 M. Wansbeek-Zijbrands, 'De katholieke armen- en wezenzorg in Leiden, 1572-1979', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 13 (2001) [41-60] 45-46.

4 Boersma, 31.

5 Wansbeek-Zijbrands, 46.

6 Dröge, 147. Dröge stelt dat de ontwerptekeningen van Jan Giudici vermoedelijk verloren zijn gegaan, maar deze bevinden zich in de collectie van het Museum Catharijneconvent.

7 Wansbeek-Zijbrands, 46.

8 Boersma, 48-107.

9 Wansbeek-Zijbrands, 50-51.

10 Boersma, 63.

11 Ibidem, 65.

12 Wansbeek-Zijbrands, 51-52.

13 Dröge, 155.

14 Wansbeek-Zijbrands, 52.

15 J. Exalto, N. Bekkema, D. de Ruyter, M. Rietveld-van Wingerden, C. de Schipper, M. Oosterman & C. Schuengel, 'Sectorstudie Geweld in de residentiële jeugdzorg' in: Commissie Onderzoek naar Geweld in de Jeugdzorg, *Sector- en themastudies* (2019) 11-48, aldaar 35.

16 J. Hendriks, 'Geweldplegers tegen jeugdigen in instellingen en pleeggezinnen in de context van maatschappelijke, pedagogische, situationele en individuele factoren' in: Commissie Onderzoek naar Geweld in de Jeugdzorg, *Sector- en themastudies* (2019) 383-416, aldaar 392-413.

17 Exalto, e.a., 'Sectorstudie', 32-37.

18 Ibidem, 45-46.

19 Erfgoed Leiden en omstreken (ELO), Archiven van de Stichting Sint

Maarten (RK Armbestuur en het RK Wees- en Oudeliedenhuis) 1486-1989 (ASM), inv.nr. 34, notulenboek 4 april 1950.

20 ELO, ASM, inv.nr. 121, jaarverslag Huize Sint Maarten 1953.

21 L.B. Holthuis & C. Smeenk, 'In memoriam A.M. Husson, 8 juni 1913-18 december 1987', *Lutra* 31 (1988) 162.

22 R.J. Richards, *Darwin and the emergence of evolutionary theories of mind and behavior* (Chicago 1987) 504-519.

23 Holthuis & Smeenk, 162-173.

24 Ibidem.

25 Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven Sint Agatha (ENK), Archief Congregatie der Priesters van het Heilige Hart van Jezus (SCJ), inv. nr. D038, persoonsdossier van Husson, brief van directeur Boschma aan de pater provinciaal, 11 maart 1951.

26 ELO, ASM, inv.nr. 126, *Curriculum Vitae* Donders.

27 J.A. van Doorn-Beersma & D.J. Faber (red.), *Het Leidse pluche: 150 jaar gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 88-89.

28 *Leidse Courant*, 2 september 1940, 3.

29 H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986) 284-285.

30 H.F.A. Donders, 'Benito Mussolini door Margh. Sarfatti. Vertaald uit het Italiaansch door Ellen Forest. Uitgeverij "Foreholte" te Voorhout', *Roomsche Studentenblad* 19 (1928-1929) 202-203.

31 H.F.A. Donders, 'Feiten', *Roomsche Studentenblad* 19 (1928-1929) 271-273.

32 Schippers, 70-86.

33 Brabants Historisch Informatie Centrum Den Bosch (BHIC), Archief Zwart en Nationaal Front, inv.nr. 1228, notulen vergadering Politieke Kamer 27 september 1941.

34 Schippers, 284-285.

35 Boersma, 86.

36 ELO, ASM, inv.nr. 118, brief van de algemene overste de congregatie van de H. Catherina van Siena, dominicanessen van Voorschoten aan het College van Regenten, 5 december 1952.

37 Boersma, 86.

38 ELO, ASM, inv.nr. 118, brief van het College van Regenten aan de Congregatie van de H. Catherina van Siena, dominicanessen van Voorschoten, 9 december 1952.

39 ELO, ASM, inv.nr. 121, jaarverslag Huize Sint Maarten 1953.

40 ELO, ASM, inv.nr. 119, brief van het College van Regenten aan de Congregatie der priesters van het H. Hart van Jezus te Breda, 25 maart 1953.

41 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 9 maart 1953 en 30 maart 1953.

42 ENK, SCJ, inv.nr. P038, gesprekken met Husson over zijn levensloop op papier gezet door H. Smits.

43 ELO, ASM, inv.nr. 119, brief van de Congregatie der priesters van het H. Hart van Jezus te Breda aan het College van Regenten, 27 april 1953.

44 ELO, ASM, inv.nr. 119, brief van het College van Regenten aan de Congregatie der priesters van het H. Hart van Jezus te Breda, 28 april 1953.

45 ENK, SCJ, inv.nr. P038, brief van Husson aan zijn pater provinciaal, 30 maart 1953.

46 ELO, ASM, inv.nr. 121, jaarverslag Huize Sint Maarten 1953.

47 ENK, SCJ, inv.nr. P038, gesprekken met Husson over zijn levensloop op papier gezet door H. Smits.

48 ENK, SCJ, inv.nr. P038, gesprekken met Husson over zijn levensloop op papier gezet door H. Smits.

49 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 26 juni 1953.

50 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 27 juli 1953.

51 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulen-

boek 28 september 1953.

52 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 26 oktober 1953.

53 ENK, SCJ, inv.nr. P038, brief 30 maart 1953 van Husson aan zijn pater provinciaal.

54 ELO, ASM, inv.nr. 121, jaarverslag Huize Sint Maarten 1953.

55 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 26 oktober 1953.

56 De auteurs hebben de contacten met ouders en voogden voor ogen, maar ik zie geen reden om dit beeld niet breder te trekken. Exalto e.a., 'Sectorstudie', 33.

57 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 30 november 1953.

58 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 20 december 1953.

59 ELO, ASM, inv.nr. 1236, rapport van de Raad van de Kinderbescherming inzake E.G. de V., 10 november 1958.

60 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 29 maart 1953.

61 ELO, ASM, inv.nr. 1513, rapport Steenhoven.

62 Ibidem.

63 Bij de beschuldiging staat "gelogen" in de kantlijn. ELO, ASM, inv.nr. 1236, Rapport Raad van de Kinderbescherming inzake E.G. de V, 10 november 1958.

64 ELO, ASM, inv.nr. 1513, rapport Steenhoven.

65 ELO, ASM, inv.nr. 1237, brief van mevrouw M.W. aan Donders, 14-4-1953.

66 ELO, ASM inv.nr. 1513, rapport Steenhoven.

67 Ibidem.

68 Boersma, 87.

69 ELO, ASM, inv.nr. 1513, rapport Steenhoven.

70 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 3 mei 1954.

71 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 29 maart 1954.

72 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 26 juli 1954.

73 Exalto e.a., 'Sectorstudie', 35-40.

74 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 23 september 1954.

75 ELO, ASM, inv.nr. 124, jaarverslag van 1954; ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 3 mei 1954.

76 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 20 september 1954.

77 Van Oerle en Verhaak spraken elkaar op 25 januari 1954. In 1954 vermelden de notulen ook contact met Mr. Donders voor advies i.v.m. de totstandkoming van nieuwe reglementen. ELO, Archief van de Stichting R.K. Begraafplaats Zijlpoort (1804) inv.nr. 14, notulenboek 20 april 1954.

78 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 20 september 1954.

79 A. Kraan, *Beelden in Noord-Brabant. Ontwikkeling van de beeldhouwkunst na 1945* (Oirschot 1990) 42.

80 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 20 september 1954.

81 ELO, ASM, inv.nr. 124, jaarverslag van 1954.

82 De firma Bik en Bredeveld krijgt de opdracht voor het plaatsen van de gevelsteen en het verwijderen van de oude gevelsteen. ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 17 oktober 1955.

83 *Leidse Courant*, 17 oktober 1955, 3.

84 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 25 juni 1957.

85 Zie de verwijzing naar de gevelsteen door Donders in zijn toespraak. H.F.A. Donders, *Rede uitgesproken door mr. H.F.A. Donders op 30 oktober 1956 bij het 40-jarig jubileum van de Zusters Dominicanessen in Huize 'St. Maarten' St. Jacobsgracht - Leiden* (1956) 5.

86 *Leidse Courant*, 27 augustus 1957, 7.

87 Donders, *Rede 30 oktober 1956*, 9-11.

88 ELO, ASM, inv.nr. 125, jaarverslag Huize Sint Maarten 1955.

89 Donders, 10-11.

90 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 21 februari 1957.

91 *Leidse Courant*, 13 maart 1956, 1.

92 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 20 juni 1960.

93 Boersma, 92-98.

94 Zie bijvoorbeeld het interview in: R.C. van Wely, 'RK-Weeshuis Huize Sint Maarten Jacobsgracht', *Hart van de Stad-krant* 155 (april 2019) 7-8.

95 ENK, Archief Dominicanessen van Voorschoten, inv.nr. 96 Verslag M. K. van 1-10-1974 (Correspondentie met bestuur huize Sint Maarten te Leiden, 1953-1976).

96 ELO, ASM, inv.nr. 36, notulenboek 10 oktober 1974, 9 december 1975, 3 maart 1976 & 10 augustus 1976.

97 Boersma, 92-98.

98 ELO, ASM, inv.nr. 35, notulenboek 20 december 1954.

99 ELO, ASM, inv.nr. 1236 Brief van Huize Sancta Euphrasia aan Huize Sint Maarten, 24 maart 1956.

100 ENK, SCJ, inv.nr. P038, Husson vertelt zijn levensloop aan H. Smits.

101 Holthuis & Smeenk, 162-168.

102 ENK, SCJ, inv.nr. P038, wilsbeschikking ten aanzien van boekencollectie van 15 januari 1965,

103 *Leidse Courant*, 9 oktober 1957, 7.

104 Boersma, 87-99.

105 R.J.F. van Gulick, *Huize Sint Maarten. Uitgave van de directie Volkshuisvesting van de gemeente Leiden ter gelegenheid van het gereedkomen van de herbouw en uitbreiding van het voormalige Wees- en Oudeliedenhuis Sint Maarten tot 90 wooneenheden voor alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens - 15 juni 1984* (Leiden 1984).

106 Exalto e.a., 'Sectorstudie', 43-46.

107 Ibidem, 35-40.

van het onderzoeksrapport. Ik sluit af met de maatregelen die werden genomen door de verantwoordelijke bewindspersoon om de crisis op te lossen.³ De crisis in Leiden was echter tevens de aanleiding om een streep te halen door de toen gangbare bestuursstructuur van de universiteiten, een product van de democratisering eind jaren zestig, via de Wet Universitaire Bestuurshervorming.

De mislukte en onvoltooide bouw van de Annex

In 1990 kaartte de medische faculteit bij de begrotingsbesprekingen met het college van bestuur (verder: CvB) de ruimtenood aan van het preklinisch laboratorium (het Sylvius laboratorium).⁴ Nu was er al nieuwbouw voorzien, op een termijn van een jaar of tien, dus was het wenselijk op korte termijn een tijdelijke behuizing te realiseren. De faculteit kon zo'n tijdelijke voorziening wel zelf bekostigen, maar had het CvB nodig voor de procedurele en juridische kanten van zo'n oplossing.

De ruimtenood kwam voort uit de snelle groei van het zogenaamde derde-geldstroomonderzoek. Normaal gesproken moest een dergelijke uitbreiding opgenomen worden in een investeringsprogramma, dat de goedkeuring nodig had van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, maar dat zou allemaal te lang duren. In de universitaire wereld was het gangbaar geworden om bij optredende ruimtenood, waarvan de oplossing niet kon wachten tot afwikkeling van de gebruikelijke procedure, te werken met een huurconstructie met een projectontwikkelaar. Men ging op bezoek in Maastricht waar zo'n oplossing al gerealiseerd was. Om

zo'n oplossing te volgen was de medewerking van het CvB nodig, want die had de rechtspersoonlijkheid om zo'n contract te sluiten en moest de opstalrechten verlenen.

Er werd vaart gemaakt om contractpartners te vinden, zowel een bouw bureau, dat het project zou begeleiden, als een projectontwikkelaar, die de klus kon klaren. Het bouw bureau zou BABB moeten zijn met als projectontwikkelaar Fibomij. Fibomij was weer een dochter van ABS Eurospan dat naar zeggen een bouwsysteem had ontwikkeld om snel een dergelijk gebouw neer te zetten. Later bleek dat Fibomij nooit eerder een project had ontwikkeld en ABS Eurospan evenmin ervaring had opgedaan met dit soort projecten. Dat expertise ontbrak bij de projectontwikkelaar bleek ook uit de offerte van Fibomij van 20 juni 1991, waarbij een gebouw werd geoffreerd met administratieve afdelingen en een kantinevoorziening, maar niet met een laboratorium. Op die manier kon een lagere prijs worden aangeboden, maar het aanbod klopte niet met de specificaties: het realiseren van laboratoriumfaciliteiten.

Intern ging het al snel mis bij de universiteit. Het hoofd Huisvestingszaken wilde niet met BABB in zee, belde ze op om te zeggen dat men niet zou worden ingeschakeld, liet aan de collega's weten er verder niets meer mee te maken te willen hebben en vertrok de volgende dag op vakantie (26 juni 1991). BABB kreeg een afwijzende brief, ondertekend door de voorzitter van het CvB, en was verder uit beeld. Alles moest verder direct geregeld worden tussen universiteit en projectontwikkelaar. De directeur Bedrijfsvoering nam daarvoor bij het voortouw, later bleek dat hij goed be-

De Annex zou een uitbreiding worden van het Sylviuslaboratorium uit 1975, ontworpen door architect Ernest Groosman. Het gebouw is vernoemd naar de Leidse hoogleraar Franciscus Dele Boë Sylvius (1614-1672). Foto: Bastiaan Luijk.

vriend was met de directeur van Fibomij, met wie hij al eerder zaken had gedaan.

Op 16 juli sprak het CvB over de bouwplannen, op voorstel van de directeur Bedrijfsvoering. Het is de enige keer dat het onderwerp geagendeerd is geweest; op later moment is er niets meer over gedocumenteerd. Met een aantal kanttekeningen van de zijde van het CvB werd groen licht gegeven. Op 16 juli lag er echter nog geen offerte, was het CvB niet op de hoogte van de te selecteren projectontwikkelaar, maar werd door het CvB van alles gedelegeerd aan de secretaris van de universiteit en de directeur Bedrijfsvoering.

Fibomij was in werkelijkheid al volop bezig, want het was immers de bedoeling dat de bouw van de 'Annex' nog in 1991 voltooid moest worden. De secretaris van de universiteit tekende een brief aan Fibomij, nog geen opdracht, maar een soort intentieverklaring. Pas eind oktober werden de contracten ondertekend, vertraging die het gevolg was van het rondkrijgen van de financieringsconstructie door Fibomij. Fibomij kon niet 'voor eigen rekening en risico' bouwen, want het had niet het recht van opstal. De oplossing was dat de Universiteit een borgstelling gaf.

De contracten werden voor ondertekening bestudeerd door een medewerker van

Huisvestingszaken van de universiteit en die meldde in een memo dat het broddelwerk was. Allerlei voorzieningen ontbraken volgens dat memo (geschatte kosten anderhalf miljoen gulden), maar er werd geen acht op geslagen. Op 19 november 1991 werd een borgstelling getekend voor nagenoeg 7 miljoen gulden. Toen later de Fibomij het bouwkrediet bij de ING-bank had opgenomen, terwijl het werk nog niet was uitgevoerd, draaide de universiteit dus op voor dat bedrag dat gevorderd werd door de ING-bank. Overigens zou in de loop van 1992 nog een aanvullende borgstelling worden getekend, zodat de totale borg 7,3 miljoen gulden ging bedragen. Eind oktober werd het huurcontract getekend door de voorzitter van het CvB, Kees Oomen. Hij had expliciet geregeld dat dergelijke contracten persoonlijk door hem ondertekend moesten worden. In dit huurcontract werd bepaald dat de Annex omstreeks 31 maart 1992 opgeleverd moest worden. Het contract bevatte geen boetebepaling als daar niet aan zou worden voldaan.

De gemeente werkte mee met het afgeven van vergunningen, maar in de loop van 1992 liet de inspecteur bouw- en woningtoezicht weten dat de onderliggende stukken gebrekkig zijn en dat hij geen vertrouwen heeft in de betrouwbaarheid van de betrokken onderneming. Binnen de universiteit werd hier niets mee gedaan.

In januari 1992 werd met de werkzaamheden begonnen. En vanaf dat moment gaat er veel mis, onder meer omdat het bestek rammelde. Het lukte niet de klus te klaren in drie maanden tijd, zoals afgesproken. Op 12 juli 1992

moesten de werkzaamheden door de aannemer zelfs worden stilgelegd, wegens betalingsmoeilijkheden. Na een dag waren die blijkbaar opgelost, maar in september was het weer raak. Ook dat werd opgelost, tot november, toen de werkzaamheden wederom werden stilgelegd wegens betalingsproblemen. Nadat ook die waren opgelost, stuurde Fibomij aan de universiteit een rekening voor meerkosten van 4 miljoen gulden ex BTW. Ook wilde Fibomij het contract openbreken. De universiteit reageerde hier niet op. In januari 1993 werden de werkzaamheden door de aannemer (De Kempen BV) weer stilgelegd, voor de vierde keer, en dat bleek een definitief einde. Door de aannemer werd contact gezocht met een journalist van Cobouw, een vakblad in de bouwwereld, en vanaf dan komt het échec in de openbaarheid. Die publicaties in februari 1993 waren voor de secretaris van de universiteit en voor de voorzitter van het CvB aanleiding om na te gaan wat er aan de hand was. De voorzitter van het CvB nam de touwtjes in handen en liet zich juridisch ondersteunen: het was geheel misgegaan met het project. In de vergadering van het CvB van 19 april 1993 liet de voorzitter, ten onrechte, weten dat de risico's waren afgedekt. Op 17 mei werd in de vergadering van het CvB gemeld dat de Annex op 15 september 1993 zou worden opgeleverd. In juni 1993 werden de fractievoorzitters in de universiteitsraad vertrouwelijk geïnformeerd over de gebeurtenissen, in september volgde er een tweede vertrouwelijke informatieronde voor de fractievoorzitters, maar pas in de vergadering van oktober 1993 werd de gehele universiteitsraad vertrouwelijk ingelicht over de

problematiek. Die was inmiddels steeds dubieuzer geworden. Gaandeweg werd duidelijk dat er een soort opzet in het spel moest zijn van de directeur Bedrijfsvoering, die sinds 1988 bij de universiteit in dienst was, en de directeur van Fibomij, oude vrienden, die al meer met elkaar hadden geregeld. Hoe dan ook, zij hadden kans gezien om ongeveer 5 miljoen gulden uit het project weg te sluizen. Een deel van het geld was gezet op naam van de echtgenote van de directeur Bedrijfsvoering. Het FIOD zette zich op de zaak met 60 rechercheurs en viel binnen bij Fibomij, ABS Eurospan, vestigingen van de ING-bank en bij de universiteit. De directeur Bedrijfsvoering werd na een vakantieverblijf in het buitenland op Schiphol opgepakt. De universiteit ontsloeg hem, eervol, in december 1993.

In augustus 1993 ging de moedermaatschappij van Fibomij (ABS Eurospan) failliet en het faillissement van Fibomij werd uitgesproken in januari 1994.

De Annex stond echter nog steeds onafgebouwd aan de Wassenaarseweg. Volgens een taxatie was er voor 3,1 miljoen gulden aan werkzaamheden verricht.

De universiteitsraad stelde op 21 december 1993 een speciale commissie in om de gang van zaken te onderzoeken en na te gaan hoe het zat met de bestuurlijke verantwoordelijkheden.

De uitkomsten van het onderzoek

De commissie ad hoc had gesproken met alle betrokkenen, in de ambtelijke organisatie en met de leden van het CvB, en zij had alle documentatie doorgenomen. Wat resteert is

een treurig relaas met harde conclusies, eu-femistisch aangeduid als 'bevindingen'. Dat het allemaal zo mis kon gaan bij het project werd verweten aan de bestuurlijk/ambtelijke cultuur. De communicatie binnen de ambtelijke ondersteuning was slecht. Bij de start van het project, waarbij drie ambtenaren het voortouw hadden genomen, wilde het hoofd Huisvestingszaken er al snel niets meer mee te maken hebben. Dat kon gewoon passeren. Het bouwbureau (BABB) werd afgeschreven, dat nam contact op met Kees Oomen om beklag te doen, maar het leidde niet tot actie. Waarschuwendes adviezen van de juristen werden genegeerd. Er was geen aanbesteding, terwijl het toch ging om een miljoenenproject, dat onderhands werd gegund aan een projectontwikkelaar die geen enkele ervaring had met zo'n project. Niemand die daar op aansloeg. Het ondertekende contract was broddelwerk en een bestek ontbrak. Toch werd het zonder morren ondertekend door de voorzitter van het CvB, nota bene een gezaghebbende jurist die heeft verordonneerd dat dit soort contracten door hem moeten worden ondertekend. Toen het project herhaaldelijk stil kwam te liggen en een aanvullende rekening van 4 miljoen gulden ex BTW werd ingediend, was dat geen reden in te grijpen. Pas toen het project definitief stil lag en in *Cobouw* artikelen verschenen dat er grote problemen waren rond het project, werd actie ondernomen door de secretaris van de universiteit. Maar toen was het te laat.

De commissie verbaasde zich erover dat afspraken zelden waren vastgelegd, dat er geen heldere taken waren, en dat de voortgang niet goed werd bijgehouden. Maar men kwam er

De Universiteitsraad

De Wet Universitaire Bestuurshervorming (1970) betekende een ingrijpende aanpassing in de bestuursstructuur van de universiteiten. Voortaan werd het bestuur gevormd door een universiteitsraad en een college van bestuur. De universiteitsraad moest voor ten hoogste 5/6 deel bestaan uit leden van de universitaire gemeenschap en voor tenminste 1/6 deel uit leden van buiten de universitaire gemeenschap, de zogeheten buitenuniversitaire leden. De raad mocht ten hoogste 40 leden tellen. De leden uit de universitaire gemeenschap moesten voor eenderde worden gekozen uit en door het wetenschappelijk personeel, voor eenderde uit en door het niet-wetenschappelijk personeel en voor eenderde uit en door de studenten. Leden uit het wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk personeel werden gekozen voor twee jaar, studenten voor één jaar. De buitenuniversitaire leden werden benoemd door de Kroon, met een recht van voordracht door de universiteitsraad. De raad koos ook de eigen voorzitter. Helemaal vergelijkbaar met een gemeenteraad of Tweede Kamer was de raad niet. De begroting van de universiteit vergde na instemming door de universiteitsraad goedkeuring door de minister, net als de vaststelling van allerhande reglementen. Het dagelijks bestuur kwam aanvankelijk te liggen bij een CvB, bestaande uit drie of vijf leden, van wie er één of twee werden benoemd door de universiteitsraad uit het wetenschappelijk personeel van de universiteit, één of twee leden door de Kroon, en als vijfde lid

de rector magnificus. Later werd de wet aangepast en bestond het CvB uit twee leden die door de Kroon werden benoemd en de rector magnificus. De rector magnificus werd op zijn beurt gekozen uit en door de hoogleraren van de universiteit. Over de benoeming of herbenoeming van de kroonbenoemde leden kon de universiteitsraad een advies uitbrengen aan de kroon.

Deze democratisering volgde op onrust op de Nederlandse universiteiten eind jaren zestig, aangespoord door de gebeurtenissen in Parijs van 1968, toen grote studentendemonstraties gericht waren tegen de Franse regering en vóór de invloed van studenten op het universitair bestuur. De meeste mensen kennen vooral de bezetting van het Maagdenhuis, het bestuurscentrum van de Universiteit van Amsterdam, maar ook in Leiden was er een dergelijke bezetting, zelfs eerder dan die in Amsterdam. Het Academieggebouw van de Leidse universiteit werd bezet van 8 tot 20 mei 1969. De bezetters noemden dat zelf *gevorderd*, als 'permanent discussie- en actiecentrum'.

In Leiden bestond de universiteitsraad, die op grond van de nieuwe wet werd ingesteld, uit 29 leden, acht voor elke universitaire geleding en vijf buitenuniversitaire leden.

De wet regelde ook de positie van het college van decanen, de voorzitters van de (sub)faculteiten. Dit college, voorgezeten door de rector magnificus, had de bevoegdheid over het onderwijs en het onderzoek advies uit te brengen aan de universiteitsraad en het CvB.

ook achter dat meer algemeen de taken en mandatering in de ambtelijke organisatie rammelden, en dat in het onderlinge verkeer emoties belangrijker bleken te zijn dan zakelijk handelen. De bestuurlijke verantwoordelijkheid van het project lag gedurende de gehele periode bij de voorzitter, Kees Oomen. Ook toen bij een herschikking van de taken binnen het CvB de huisvestingszaken bij Jan Waldus kwamen, bleef de Annex bij de voorzitter.

Het stond er niet met zo veel woorden in, maar dat een doorgewinterde jurist als Kees Oomen de juridische waarschuwingen negeerde, een onvolwaardig contract ondertekende en pas op een (te) laat moment zich daadwerkelijk ging bemoeien met de voor de universiteit unieke gang van zaken, werd niet begrepen.

De ontvangst van het onderzoeksrapport door de universiteitsraad

Op 2 mei 1994 werd het rapport van de onderzoekcommissie behandeld in een besloten zitting van de universiteitsraad.⁶ Inmiddels waren drie mensen gearresteerd in verband met de bouwfraude: de directeur Bedrijfsvoering, de projectontwikkelaar (directeur van Fibomij) en diens compagnon.

De universiteitsraad nam in die vergadering na de bespreking van het rapport met vijftien tegen tien stemmen een motie aan met het verzoek aan de leden van het CvB om terug te treden. De gebleken onregelmatigheden, de slechte onderbouwing van de borgstelling, het gebrekkige toezicht en het onvoldoende reageren op signalen dat er grote fouten zaten in de voorbereiding en uitvoering van het project, mondden uit

in gebrek aan vertrouwen bij een meerderheid van de universiteitsraad. Volgens het krantenbericht had het CvB de motie onaantvaardbaar genoemd en naast zich neergelegd. Omdat dit de positie van de universiteit kon schaden, werd het onderzoeksrapport nog niet openbaar gemaakt. Dit tot ongenoegen van de buitenuniversitaire leden van de universiteitsraad die het onverstandig vonden het rapport in de doofpot te stoppen. Overigens kon uit de krantenberichten opgemaakt worden dat de inhoud van het rapport niet onbekend was bij de pers.

De leden van het CvB voelden er niets voor op te stappen, daarentegen lieten de voorzitter van de universiteitsraad, professor Jan Mulder, en de voorzitter van de grootste fractie uit het personeel, Yvonne in 't Veld, weten zich wel te beraden op hun positie.⁷ Jan Mulder voelde zich verantwoordelijk voor goede verhoudingen tussen de universiteitsraad en het CvB en die waren nu geheel verstoord, terwijl Yvonne in 't Veld een minderheidspositie innam in haar fractie en het wegsturen een te zwaar middel achtte. Zij toonde begrip voor de positie van de collegeleden, want in haar functie als faculteitsdirecteur kon ze ook onmogelijk weten wat er zich allemaal onder haar verantwoordelijkheid afspeelde.

Op 28 mei 1994 had het *Leidsch Dagblad* een groot interview met Kees Oomen, met als kop: 'Collegevoorzitter Oomen piekert niet over vertrek'.⁸

Ook als de universiteitsraad de week erop zijn ontslag zou eisen, zou hij niet opstappen, zo liet hij weten. In zijn ogen moest het mo-

Kees Oomen

Kees Oomen werd in 1988 voorzitter van het CvB van de universiteit. Hij had toen al een mooie loopbaan achter de rug. Na zijn rechtenstudie bleef hij aan de universiteit verbonden en promoveerde in 1970 op de strafmaat bij vermogensdelicten. In 1972 werd hij lector en in 1975 hoogleraar strafrecht en strafprocesrecht. Hij schijnt erg goed college te hebben gegeven. Hij combineerde de functies aan de Leidse universiteit met vervangend kantonrechter in Leiden en rechterplaatsvervanger in Rotterdam.

Vanaf 1975 was hij drie jaar decaan van de rechtenfaculteit.

In 1980 werd hij hoofddirecteur juridische en bestuurlijke zaken bij Rijkswaterstaat en in 1984 werd hij plaatsvervangend secretaris-generaal van het ministerie van Verkeer en Waterstaat. Na vier jaar keerde hij terug bij de Leidse universiteit, maar dan in de hoogste baan: voorzitter van het CvB. In 1992 werd hij herbenoemd in die functie.

Als bestuurder wekte hij overigens wel wat weerstand. Hij was daadkrachtig en had weinig op met uitvoerig overleg over details. Sommigen vonden hem autoritair. Bij zijn herbenoeming waren er bij enkele leden van de vertrouwenscommissie uit de universiteitsraad daarom twijfels, maar het advies was positief, het stond zijn herbenoeming niet in de weg.

Kees Oomen kreeg op 19 oktober 1994 een hoge Britse onderscheiding, enkele maanden nadat de gehele affaire tot zijn terugtreden als collegevoorzitter had geleid.⁵ Hij kreeg in Den Haag door de Britse ambassadeur de 'most excellent Order of the British Empire' uitgereikt als waardering voor zijn inspanningen om de samenwerking tussen universiteiten uit Nederland en Groot-Brittannië te bevorderen. Uiteraard vooral die tussen Leiden en Oxford en met bijzondere aandacht voor het initiëren van een jaarlijkse 'William and Mary'-lezing, afwisselend in Leiden en Oxford.

gelijk zijn in een redelijk gesprek met elkaar tot een vergelijk te komen. In zijn ogen had het CvB er alles aan gedaan om de kwestie op te lossen, toen de onregelmatigheden aan het licht kwamen. Hij ging de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de gemaakte fouten niet uit de weg, maar meende dat daarvan geleerd moest worden. Het toespitsen tot een conflict, met een motie van wantrouwen, vond hij on-Leids. In zijn visie had de directeur Bedrijfsvoering het college misleid.

Die was terstond van het project afgehaald, toen dat duidelijk werd. Ook zou de financiële schade bij de bank liggen en niet bij de universiteit. De universiteit zou immers alleen huurder worden, nadat het project was opgeleverd. Hij meende dat het ging om een fout gelopen uitvoeringskwestie, en een uitvoeringskwestie was nu eenmaal een zaak van de ambtelijke organisatie. Verder liet hij weten dat de universiteit de Annex alsnog wilde laten voltooien.

De leden van het CvB stapten dus niet op, zodat de universiteitsraad weer bijeenkwam op 30 mei 1994.⁹ De vergadering nam met achttien tegen negen stemmen een motie van wantrouwen aan gericht op de voorzitter van het CvB, Kees Oomen. Hij werd bestuurlijk verantwoordelijk gehouden voor de gang van zaken. Het ging dus niet meer om het gehele CvB.

Na afloop verklaarde de heer Oomen dat het een trieste dag was voor de universiteit, maar hij liet ook weten dat het CvB als één en ondeelbaar moest worden gezien. Daarmee werd gesuggereerd dat als hij moest plaatsmaken ook de rector magnificus Leertouwer en medelid Waldus ontslag moesten nemen of krijgen. De universiteitsraad richtte zich echter expliciet op de collegevoorzitter. Volgens het verslag in de krant maakte de stemverklaring van het buitenuniversitaire lid Rozinga grote indruk. Deze had zich op 2 mei van stemming onthouden, maar verklaarde nu dat een ontslag van de heer Oomen onvermijdelijk was. Zelf had hij ook te maken gehad met grote bouwprojecten als ziekenhuisdirecteur en vanuit die ervaring kwalificeerde hij de gang van zaken als bestuurlijk falen.

De vraag was nu: hoe gaan Kees Oomen en het CvB, maar ook de minister, om met de uitspraak van de universiteitsraad? Bij het Rijk lag uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor de afwikkeling van de motie van wantrouwen als Kees Oomen niet uit eigen beweging ontslag zou vragen. De kwestie lag op het bord van staatssecretaris Job Cohen die op 2 juli 1993 de onfortuinlijke staatssecretaris Roel in 't Veld was opgevolgd, die na

11 dagen moest plaatsmaken toen hij na zijn benoeming in opspraak raakte rond bijverdiensten als hoogleraar.

Een patstelling en het doorhakken van de knoop

Zoals hij in het interview met het Leidsch Dagblad op 28 mei 1994 had verklaard, diende Kees Oomen niet zijn ontslag in.

Daarmee lag de kwestie definitief op het bord van de staatsecretaris voor Onderwijs en Wetenschappen, Job Cohen. Op grond van de wet diende die binnen 30 dagen nadat de motie van wantrouwen was aangenomen en hem was verzocht de collegevoorzitter te ontslaan daarover een beslissing te nemen.

De staatssecretaris stelde direct een commissie in, bestaande uit Theo Quené, voorzitter van de Sociaal-Economische Raad, en Maarten van Wolferen, lid van de Raad van State, beiden oud-topambtenaren bovendien, om hem te adviseren over de te nemen maatregelen. Bij dat advies moesten ze expliciet aandacht besteden aan de bestuurbaarheid van de Leidse universiteit.¹⁰ Dat advies moest er snel liggen, de tijd drong, en dat lukte de commissie binnen enkele weken.

Ze lieten het echter bepaald niet bij bevindingen rond de bouwfraude en de verantwoordelijkheid van het CvB of leden daarvan!

Wat de vertrouwenskwestie betreft, kwam de commissie tot de conclusie dat Kees Oomen in brede kring in de universiteit het vertrouwen had verloren, maar dat dit niet gold voor

de beide andere leden van het CvB.¹¹ De commissie vond echter dat de bouwfraude op zich niet voldoende aanleiding was om de bestuursvoorzitter te ontslaan. De ontslaggrond moest gezocht worden in onvoldoende vertrouwen in de bestuursvoorzitter in algemene zin, bij de universiteitsraad, het college van decanen en de ambtelijke staf. De universiteitsraad kreeg daarbij een veeg uit de pan, want die zou te weinig meebestuurd hebben en zich te veel gericht hebben op de controlerende taak. Het college van decanen kreeg ook kritiek: het zou bij het conflict te veel op afstand zijn gebleven, men had een matigende invloed kunnen en moeten uitoefenen. Ernstige kritiek werd geuit over de kwaliteit van het ambtelijk management, niet alleen bij de kwestie Annex, maar het zou al jarenlang een groot probleem zijn. Dat de gewenste reorganisatie al jarenlang was uitgebleven werd hoog opgenomen. De bestuurscultuur bij de Leidse universiteit werd evenzeer gehekeld: te gemakkelijk en vrijblijvend. Al met al meende de commissie dat de bestuursstructuur van de Nederlandse universiteiten hoognodig ter discussie gesteld moest worden.

Op grond van deze bevindingen trok de staatssecretaris direct een aantal conclusies. Hij vroeg de heer Oomen ontslag te nemen (opmerkelijk: hij gaf dus geen gevolg aan het verzoek van de universiteitsraad om de heer Oomen te ontslaan, maar wilde dat hijzelf die stap zette). Met onmiddellijke ingang werden de besluitvormende bevoegdheden aan de Leidse universiteitsraad ontnomen (evenzeer opmerkelijk: de conclusie van de

universiteitsraad, dat het wenselijk was dat de bestuursvoorzitter opstapte, werd weliswaar overgenomen, maar aangevuld met de conclusie dat de raad bevoegdheden moesten worden ontnomen). Om die leemte op te vullen zou er op korte termijn een (tijdelijke) Raad van Toezicht worden ingesteld die deze besluitvormende bevoegdheden kreeg toebedeeld. En als klap op de vuurpijl: de universitaire bestuursstructuur zou snel op de schop moeten door een nieuwe wet.

Dat de staatssecretaris aan de heer Oomen verzocht zelf ontslag te nemen was uiteraard complicerend. Die voelde daar namelijk helemaal niet voor. De leden van het CvB lieten weten zich te beraden op de uitspraken. Het probleem waarmee ze werden geconfronteerd was immers dat ze vanuit een oogpunt van ‘collegiale verantwoordelijkheid’ elkaar wilden vasthouden, terwijl nu door de staatssecretaris alleen aan Kees Oomen was gevraagd om ontslag te nemen en richting Lammert Leertouwer en Jan Waldus om dat juist niet te doen. Het leidde tot speculaties dat Lammert Leertouwer er ook het bijltje bij neer zou gooien, hij had zich immers altijd met grote inzet achter Kees Oomen gesteld.¹²

De universiteitsraad kwam (informeel) bijeen om zich te beraden over de ontstane situatie. Daar was men unaniem verbolgen over het ontnemen van de bevoegdheden en de opmerkelijke argumentatie daarvoor.¹³ Het verwijt dat de raad onvoldoende zou hebben meebestuurd viel niet in goede aarde: om te besturen was er toch een CvB, de universiteitsraad was toch niet het bestuur van de universiteit? De universiteits-

raad kondigde aan in beroep te gaan tegen het ontnemen van de bevoegdheden. Een aantal maanden later werd bekend dat de universiteitsraad zich toch neerlegde bij de maatregelen en geen stappen meer zou zetten.¹⁴

In de Tweede Kamer werd een spoeddebat aangevraagd door Mieke Boers-Wijnberg (CDA). Zij verklaarde tegen de pers dat zij het rapport van de commissie Quené/Van Wolferen niet overtuigend vond om te onderbouwen dat Kees Oomen weggestuurd moest worden en de universiteitsraad de bevoegdheden ontnomen zouden worden. Daarover wilde ze met de staatssecretaris een debat. De heer Oomen liet publiekelijk weten in ieder geval aan te blijven tot na de uitkomsten van dat debat. Mevrouw Boers-Wijnberg kondigde aan een motie achter de hand te hebben om de staatssecretaris te verzoeken de maatregelen ongedaan te maken.¹⁵

De heer Oomen wachtte het debat in de Tweede Kamer uiteindelijk niet af. Op de ochtend voor het debat in de Tweede Kamer liet hij staatssecretaris Job Cohen weten ontslag te nemen.¹⁶ Hij liet via de pers ook weten een dringend beroep te hebben gedaan op zijn twee collega's aan te blijven. Vanuit de universiteitsraad werd de beslissing van Kees Oomen een verstandig besluit genoemd.

Het Tweede Kamerdebat leidde niet tot een andere opstelling. Het CDA kreeg alleen steun van enkele kleine fracties, de overgrote meerderheid van de Tweede Kamer steunde de staatssecretaris bij zijn maatregelen en voornemens.

De nasleep: een nieuwe wet en een terugblik

Op 2 juli 1994, nog geen week na het ontslag van Kees Oomen, werd bekend dat zijn positie tijdelijk zou worden overgenomen door Loek Vredevoogd, de voorzitter van het CvB van de universiteit van Maastricht.¹⁷ Hij was al benoemd per 1 juli. Vredevoogd liet weten eerst eens met veel mensen te gaan praten om zelf zicht te krijgen hoe het er in Leiden voorstond en wat iedereen van hem verwachtte. Zijn verwachting was dat hij de functie zes tot negen maanden zou bekleden, waarna een nieuwe voorzitter in functie zou komen. Opmerkelijk was dat Vredevoogd een goede bekende was van Job Cohen, die kon weten wat Vredevoogd te bieden had. Tot een jaar eerder waren ze immers al jarenlang samen lid geweest van het CvB van de universiteit van Maastricht, Vredevoogd als voorzitter en Cohen als rector magnificus.

Ook werd diezelfde dag bekend dat er een Raad van Toezicht was samengesteld, op tijdelijke basis. De vijf leden ervan, allen mannen, waren een oud-topbankier, de voorzitter van het VNO, de advocaat-generaal van de Hoge Raad, een hoogleraar van de universiteit van Utrecht en de gepensioneerde oud-president van de KNAW.

Enkele maanden later gaf Loek Vredevoogd een groot interview aan het *Leidsch Dagblad*.¹⁸ Hij had er geen behoefte aan al te veel achteruit te kijken, hij was er om een basis te leggen voor de toekomst. In zijn ogen was dat hard nodig, want de Leidse universiteit had al jaren niet durven te kiezen. Om sterke punten te versterken zou het nodig zijn om

zwakke onderdelen te schrappen. Alleen op die manier zou de pretentie om ‘de beste universiteit van Nederland’ te zijn waargemaakt kunnen worden. Verder zag hij het als zijn taak om het vertrouwen onderling binnen de universiteit te herstellen. Om van alles goed op de rails te krijgen had hij zes commissies ingesteld die voor het einde van het jaar met ‘richtinggevende ideeën’ moesten komen.

Op 4 januari 1995 werd bekend dat de universiteitsraad aan minister Jo Ritzen de aanbeveling had gedaan om Loek Vredevoogd definitief te benoemen als voorzitter van het CvB.¹⁹ Die wens, breed ondersteund uit andere kringen in de universiteit, werd gehonoreerd. Je kunt zeggen dat daarmee de bestuurscrisis was bezworen.

Er kwam een nieuwe wet (de wet Modernisering Universitaire Bestuursorganisatie) om de universitaire bestuursstructuur aan te passen, volgens het model dat in Leiden als noodmaatregel was doorgevoerd. Een kwart eeuw eerder was de universitaire bestuursstructuur gedemocratiseerd, als reactie op de studentenprotesten en bezettingen in 1969, een kwart eeuw later werden nieuwe wegen ingeslagen op grond van de bestuurscrisis bij de Leidse universiteit.

Later in 1994 verscheen er een boek waarin de bewindspersonen uit PvdA-kring uit het

kabinet-Lubbers III terugkeken op hun bestuursperiode.²⁰ In het interview met Job Cohen keek deze ook terug op de bestuurscrisis bij de Leidse universiteit: Job Cohen was immers verantwoordelijk geweest voor de afwikkeling van de bestuurscrisis bij de Leidse universiteit, maar hij liet ook doorklinken dat hij daar zelf een verleden had: “Wat in Leiden is gebeurd, heeft de universiteit volstrekt aan zichzelf te wijten. Het ingrijpen was echt noodzakelijk. Ook voor mij is het moeilijk geweest. Oomen, de voorzitter van het college van bestuur, is nog mijn baas geweest toen ik zelf in Leiden zat. Hij heeft mij het besturen geleerd. Ik heb bewondering voor hem. Dat maakte het ingrijpen voor mij niet gemakkelijker. Als de universiteitsraad vond dat hij weg moest hadden ze dat in 1992 bij zijn herbenoeming moeten uitspreken. Zij hebben op dat punt een kardinale fout gemaakt en realiseren zich dat nu nog nauwelijks. (...) Ik vond het nodig dat snel orde op zaken werd gesteld. Dat ik iemand van de Rijksuniversiteit Limburg heb aangezocht, dus iemand die ik kende en vertrouwde, is natuurlijk niet zo gek. Met concurrentie had het helemaal niet te maken. Dat de oudste universiteit van Nederland zich onder curatele gesteld zou voelen door de jongste, zoals wel wordt gesuggereerd, vind ik echt onzin.”

Noten

1 Commissie ad hoc Annex, Rapport over de gang van zaken ten aanzien van de bouw van de Annex en de bestuurlijke aspecten daarvan (Leiden, 19 april 1994; uitgebracht aan de Universiteitsraad). Aanwezig in archief universiteitsraad, ondergebracht bij de Universiteitsbibliotheek Leiden.

2 *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1994.

3 Wie kennis wil nemen van bronnen die direct of zijdelings de bestuurscrisis behandelen, kan naast raadpleging van perspublicaties (goed te raadplegen vanuit het digitale krantenarchief van Erfgoed Leiden en Omstreken) en de weergave van de debatten in de Tweede Kamer in de Handelingen, ook terecht bij de pu-

blicatie van P. van Meghelen, *Bouwen aan het LUMC* (Leiden 2006).

4 Bij de beschrijving van de gang van zaken wordt het Rapport Annex gevolgd. Tevens zijn gegevens ontleend aan een artikel in het *Leidsch Dagblad* van 21 mei 1994, p. 33: ‘Crisis op de universiteit’.

5 *Leidsch Dagblad*, 20 oktober 1994.

6 *Leidsch Dagblad*, 3 mei 1994, 1 en 13.

7 *Leidsch Dagblad*, 4 mei 1994.

8 *Leidsch Dagblad*, 28 mei 1994.

9 *Leidsch Dagblad*, 31 mei 1994, 1 en 9.

10 *Leidsch Dagblad*, 1 juni 1994.

11 Deze bevindingen zijn opgete-

kend uit het artikel in het *Leidsch Dagblad* van 21 juni 1994, p. 7.

12 *Leidsch Dagblad*, 22 juni 1994.

13 *Leidsch Dagblad*, 23 juni 1994.

14 *Leidsch Dagblad*, 27 september 1994.

15 *Leidsch Dagblad*, 24 juni 1994.

16 *Leidsch Dagblad*, 28 juni 1994.

17 *Leidsch Dagblad*, 2 juli 1994, 1 en 11.

18 *Leidsch Dagblad*, 24 september 1994.

19 *Leidsch Dagblad*, 4 januari 1995.

20 Peter Rehwinkel en Jan Nekkers, *Regerenderwijs, de PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam 1994).

Het actie- en informatiecentrum van Eurodusnie aan de Boerhaavelaan in 1998 (detail). Foto: Jan Hengstmengel. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV3660.11.

De Stad op Stelten: Een geschiedenis van Eurodusnie (1997-2010)

Bart van der Steen en Marcha van Wijk

Bart van der Steen is historicus en als vakreferent werkzaam voor de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij doet onderzoek naar kraken en sociale bewegingen in Leiden, Nederland en Duitsland.

Marcha van Wijk heeft in 2019 haar bachelor culturele antropologie en ontwikkelingssociologie in Leiden afgerond. Tijdens haar studie richtte ze zich vooral op sociale vraagstukken met betrekking tot woningnood.

Mislukking leidt tot succes: inleiding

Een mislukte kraakactie in april 1997 leidde tot de oprichting van een van Leidens meest bekende actiegroepen: Eurodusnie. De naam verwees niet alleen naar het Disney-pretpark in Parijs, maar ook naar de euro. Die zou in 1999 worden ingevoerd en de actiegroep was daar fel op tegen, omdat zij de Europese Unie en haar munt zag als neoliberale instituties die de rechten van burgers en werknemers ondergroeven. De groep werd aanvankelijk opgericht als ad hoc actiegroep om te demonstreren tegen een bijeenkomst van Europese regeringsleiders in Huis ter Duin te Noordwijk. Eurodusniër Marco herinnert zich dat hij en anderen een tegentop wilden organiseren: “Wij dachten: nou, zij een hotel, wij ook een hotel. En er stond een hotel leeg, dus toen zijn we daarheen gegaan. Maar daar werden we dezelfde dag nog uitgezet. Gelukkig hadden we een terugvaloptie in Leiden en dat was de Boerhaavelaan.”¹

De tegentop, die een weekend lang

plaatsvond in het speciaal daarvoor gekraakte pand aan de Boerhaavelaan, bleek zo’n succes dat Eurodusnie veranderde van een gelegenheidscoalitie in een vaste groep, die op haar hoogtepunt uit meer dan veertig mensen bestond. Na twee jaar kraakte de groep een tweede locatie, op de Koppenhinksteeg. In de jaren die volgden, verwierf de groep landelijke bekendheid. Eurodusnie introduceerde de Weggeefwinkel in Nederland en was verantwoordelijk voor het ‘taarten’ van VVD-fractievoorzitter Frits Bolkestein en minister Gerrit Zalm. Toen koningin Beatrix in 2000 Leiden bezocht, waren Leidse gezagsdragers zo bezorgd dat Eurodusnie het bezoek zou verstoren, dat ze het pand aan de Koppenhinksteeg lieten schaduwen, een maatregel die zelfs tot Kamervragen leidde.²

Tot nu toe is er nog maar weinig historisch onderzoek gedaan naar Eurodusnie. In 2002 publiceerde Camiel Donicie een artikel over Eurodusnie, maar toen bestond de groep nog en daarbij was zijn doel vooral

om te onderzoeken of de groep zou kunnen dienen ‘als voorbeeld (inspiratiebron) voor andere plaatsen’.³ Donicie noteerde twee belangrijke spanningspunten die een grote rol speelden in het ontstaan en de ontwikkeling van Eurodusnie. Enerzijds kampen actiegroepen als Eurodusnie met de vraag op welke manier zij radicale politiek, subcultuur en contact met een breed publiek met elkaar verbinden. Hoever kunnen actiegroepen gaan in zich aanpassen aan de ideeën en voorkeuren van een brede doelgroep voordat ze hun eigen karakter verliezen? Dit vraagstuk leidde meermaals tot heftige discussies. Anderzijds kampen groepen als Eurodusnie met de vraag op welke manier zij om willen gaan met de gevestigde media. Aan de ene kant hebben actiegroepen de media nodig om een groter publiek te bereiken, maar tegelijkertijd is er altijd een gevaar dat de media actiegroepen in een kwaad daglicht stellen. Eurodusnie probeerde op verschillende manieren de media te bereiken, maar was daar niet altijd even succesvol in. Deze twee spanningsvelden staan ook centraal in deze bijdrage.

Eurodusnie was onderdeel van de *Global Justice Movement*, die in Nederland in de jaren 1990 en 2000 bekend stond als de anti- of andersglobaliseringsbeweging.⁴ De beweging vormde een bont gezelschap van activisten die zich keerden tegen neoliberale hervormingen van de economie – en dan vooral de deregulering van handel en arbeid – en die als alternatief voor het kapitalisme allerlei lokale samenwerkingsverbanden startten, zoals sociale centra, voedselcoöperaties en weggeefwinkels. In

ternationaal werd de beweging bekend door grootschalige protesten tegen internationale topconferenties, die in Seattle (1999) en Genua (2001) dagenlang het openbare leven lamlegden. Ten slotte vormde de beweging de kern van de anti-oorlogsbeweging die na 11 september 2001 opkwam. Door de opkomst van het internet lukte het groepen over de gehele wereld om een breed netwerk op te bouwen, bijvoorbeeld in het Wereld Sociaal Forum, waar ook vakbonden en NGOs als Oxfam actief waren. Eurodusnie bevond zich aan de linkerzijde van dat netwerk en verbond zich onder andere aan het People’s Global Action. Door in Leiden actief te zijn gaf ze gehoor aan de oproep van de nieuwe beweging: *Think global, act local*.

Deze bijdrage beschrijft de geschiedenis van Eurodusnie en besteedt daarbij vooral aandacht aan de bovengenoemde twee spanningspunten. Op die manier kan niet alleen verklaard worden waarom Eurodusnie zo snel kon groeien, maar ook waarom er na verloop van tijd spanningen ontstonden binnen de groep. Het onderzoek is gebaseerd op systematisch onderzoek in het *Leidsch Dagblad* naar berichten over Eurodusnie in Leiden en de 41 uitgaven van *Dusnieuws*. Deze krant had een oplage van enkele honderden exemplaren en kon gratis opgehaald worden in de panden van Eurodusnie en in openbare plaatsen zoals de bibliotheek. De kosten werden gedragen door donateurs. *Dusnieuws* gaf Eurodusnie de mogelijkheid om haar initiatieven en ideeën met een breder publiek te delen. Ten slotte zijn er voor dit artikel zeven interviews afgenomen met activisten en journalisten uit die tijd.⁵

“Dat geeft gewoon energie”:

Eurodusnie en de Boerhaavelaan

Voor de oprichting van Eurodusnie waren er in Leiden verschillende actie- en kraakgroepen actief. Vooral de Invalshoek en de Bar en Boos waren belangrijk voor het ontstaan van Eurodusnie. De Invalshoek was in 1990 opgericht als verzamelpunt van radicaal-links Leiden, maar na verloop van tijd ontstonden er conflicten over de verhouding tussen politiek en subcultuur. De ene groep wilde een open, politiek initiatief: “Dus geen kroeg met keiharde punkmuziek, niet bloeien en beleefdheid naar buitenstaanders,

die best een rondleiding kunnen krijgen.”⁶ Zij ging verder onder de naam Fabel van de Illegaal. De andere groep startte in 1994 de kraakkroeg Bar en Boos, waar politiek en subcultuur juist met elkaar zouden moeten mengen, maar waar subcultuur uiteindelijk de boventoon ging voeren. Ondanks de meningsverschillen kwam men nog wel bij elkaar over de vloer: beide initiatieven bevonden zich immers in hetzelfde pand aan de Koppenhinksteeg. Na enige tijd begon een klein groepje uit Bar en Boos met een piratenzender boven de kroeg: Koekoer-Reedio. Dat leidde echter opnieuw tot

Het actie- en informatiecentrum van Eurodusnie, Boerhaavelaan 345 (de vm. Lagere Landbouwschool), in 1998. Foto: Jan Hengstmengel. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV3660.11.

spanningen en na een politieinval zetten de ‘culturelen’ van Bar en Boos de ‘politieke’ radiomakers uit het pand. Terwijl Bar en Boos een echte kraakgroep was geworden, wilde de Koekoeroe-groep juist een nieuw radicaal en open politiek project starten; zij vonden De Fabel van de Illegaal te zeer op zichzelf gericht. De Eurotop in Noordwijk in april 1997 gaf de nieuwe groep een directe aanleiding om in actie te komen.

Nadat de oorspronkelijke kraakactie in Noordwijk was mislukt viel de groep terug op de locatie aan de Boerhaavelaan, waar een weekend lang een tegentop werd georganiseerd. Marco herinnert zich: “Het idee was om drie dagen een conferentie te organiseren en dan uit Noordwijk weg te gaan. Maar toen zaten we opeens in Leiden en dachten we: het is eigenlijk wel heel erg leuk.” David, die ook bij de groep hoorde, herinnert zich: “Eurodusnie was een soort van toeloopje naar die Eurotop in Amsterdam, maar dat we echt een collectief zouden worden, dat jaren zou bestaan, was in principe niemand van plan.”⁷

Door een samenloop van omstandigheden had Eurodusnie direct de wind mee. Volgens Marco speelde de opkomst van het internet, van e-mail en mailinglists een belangrijke rol in de internationale opleving van radicaallinks, waar Eurodusnie onderdeel van uitmaakte: “Dat was zo’n enorme sensatie, dat al die clubs elkaar vonden. Dat was echt totaal nieuw. En dat maakte heel veel mensen enthousiast. Die groepen waren in staat om in het oog springende protesten te organiseren.” Het nieuwe pand aan de Boerhaavelaan maakte het

daarnaast mogelijk om een nieuwe hechte groep te vormen, zoals Jos, een van de eerste leden van de groep, opmerkt: “Ik denk dat dat kwam doordat het gebouw er was. Dat geeft gewoon goeie energie, dat het is gelukt.”⁸ Dat alles samen leidde tot een groot enthousiasme binnen de nieuwe groep, zoals Eurodusnieactivist Jaap zich herinnert: “De hele sfeer bij ons was, zeker in de eerste twee-drie jaar, een van ongeloflijke energie. Niets was ons te groot. Alles kon. Vooral denken in mogelijkheden. Problemen, die kon je oplossen. We hadden een heel positieve *vibe*. Eurodusnie was geen intellectuele club, we wilden vooral dingen doen en het gezag tarten.”⁹

Eurodusnie groeide snel. David herinnert zich: “Op het hoogtepunt ging het toch wel om zo’n veertig mensen, die echt betrokken waren.” De meesten daarvan waren jongeren, waarvan sommige al politieke ervaring hadden opgedaan in de kraakbeweging of andere actiegroepen. Maar er waren ook jongeren die bij Eurodusnie voor het eerst politiek actief werden. Het pand aan de Boerhaavelaan werd de vaste uitvalsbasis, waar regelmatig eetcafés, concerten en debatten werden georganiseerd. De groep noemde zich een anarchistisch collectief en streefde naar horizontale organisatie en antikapitalistische acties. Jos herinnert zich: “Er was een soort kerngroep die wekelijks vergaderde en van daaruit werden er allerlei initiatieven opgezet.” Daarnaast voerde de groep op een spectaculaire manier actie. De constante vraag bleef daarbij of en hoe zij de media wilden betrekken bij het doorgeven van hun politieke boodschap.

“We provokeerden gewoon heel graag”: Eurodusnie en de media

Eurodusnie zag al vroeg in dat media-aandacht belangrijk was om haar boodschap te verspreiden onder een breder publiek. Maar vroege acties zoals het bezetten van het Ministerie van Financiën en het symbolisch ‘dumpen’ van mensenrechten bij het Amsterdamse beursgebouw kregen nauwelijks aandacht. In haar eigen krant *Dusnieuws* stelde de groep cynisch vast dat de media slechts “makkelijk verteerbare achtergrondartikelen” publiceerden. Onderwerpen die er volgens Eurodusnie toe deden kwamen niet aan bod en de gevestigde orde behield hierdoor het laatste woord. Een Eurodusnie-lid stelde daarom dat de groep zich ten doel moest stellen “open situaties te creëren waarin mensen weer voor zichzelf beginnen te denken, in plaats van eenvoudigweg te consumeren”.¹⁰

Het antwoord van Eurodusnie was om te provoceren. Marco herinnert zich: “We provokeerden gewoon heel graag, dat was eigenlijk een strategie. Dus gingen we met taarten smijten, of we maakten een poster over de Europese eenwording met Adolf Hitler erop, dat dat zijn idee was: *Ein Volk, Ein Reich, Ein Euro*. Die werd dan meteen op de voorpagina van het *Leidsch Nieuwsblad* gezet. Hoppa, een oplage van 150 duizend ofzo. Dat soort dingen.” Jaap herinnert zich dat de lokale huis-aan-huisbladen dikwijls persberichten of aankondigingen integraal overnamen: “Je keek gewoon: hoe schrijven zij? Dan nam je die stijl

over, schreef je een artikel of persbericht en op de redactie van zo’n blad deden ze dan niet veel meer dan knippen en plakken.”

Het meest brutale voorbeeld van Eurodusnie’s provocerende mediastrategie was een actie waarbij Eurodusnie-activisten een taart in het gezicht smeten van de burgemeester van Noordwijk, Hans van der Sluijs. Om het eenjarig bestaan van hun groep te vieren bezochten Eurodusniërs het huis van de burgemeester, die hen in april 1997 had laten ontruimen. Marco herinnert zich: “Hij deed open, en hij stond er met een zijden sjaltje en een pijp in zijn hand.” Een van de activisten vertelde de burgemeester dat zij hem wilden bedanken voor de ontruiming, want deze had immers geleid tot de vorming van Eurodusnie. “En hij zo van: ‘nou, wat leuk’ en toen kreeg hij die taart in zijn gezicht.” Jaap was erbij: “We hadden hem op zondag getaart en zelf een foto gemaakt. Daarna hadden we een journalist van het *Leidsch Dagblad* uitgenodigd en gezegd: Wat we nou hebben gedaan vinden jullie vast leuk. We konden hem direct al de video laten zien.

In 1998 gooiden Eurodusnie-activisten een taart in het gezicht van Hans van der Sluijs, burgemeester van Noordwijk. Deze foto werd geplaatst in het *Leidsch Dagblad* van 6 april 1998. Foto: Eurodusnie.

Hij lag helemaal in een deuk en vond het fantastisch. We hebben hem het fortorolletje meegegeven en een dag later stond die foto in de krant.” Volgens Marco liet de actie zien hoe Eurodusnie de media kon bespelen. Volgens hem wilde het *Leidsch Dagblad* de foto aanvankelijk niet hebben: “Toen zeiden we van: nou, oké geen probleem. Dan gaan we wel naar het *Leidsch Nieuwsblad*. Die hebben al gezegd dat ze het willen plaatsen, wat helemaal niet waar was. En toen werden we vijf minuten later weer gebeld van ja nee, we plaatsen hem toch wel.”¹¹ Bij navraag kon de redactie van *Leidsch Dagblad* niet met zekerheid zeggen of het daadwerkelijk zo was gegaan.

Ondanks het feit dat Eurodusnie een bewuste mediastrategie voerde en soms zelfs met de media speelde, stellen *Leidsch Dagblad*-journalisten Wim Koevoet en Binnert Glastra dat zij hun journalistieke onafhankelijkheid behielden in hun berichtgeving over de groep.¹² Geen van beide herinnert zich het voorval met de taart in Noordwijk, maar ze herinneren zich wel meer algemeen de manier waarop het *Leidsch Dagblad* over Eurodusnie berichtte. Volgens Koevoet krijgen spectaculaire acties nu eenmaal meer media-aandacht: “Ze zijn ook wel eens, dat herinner ik me, de Raadszaal binnengekomen, onaangekondigd en met veel lawaai. Dat soort dingen deden ze wel meer. Dat dat meer mediaaandacht trekt dat lijkt me vrij logisch.” Op de vraag of Eurodusnie weleens trucs gebruikte om de media te bespelen reageert Glastra: “Ik weet niet of je van trucjes wilt spreken. Dat suggereert een beetje alsof ze geniepig bezig waren. Maar als jij de

juiste knopjes weet in te drukken, waardoor een redactie denkt ‘hé, dit is belangrijk’, dan doe je het gewoon goed en dat is niet erg. Dat doen anderen natuurlijk ook en zo werkt dat nu eenmaal. Kijk, Eurodusnie deed natuurlijk bepaalde dingen en als er iets was dan wisten ze je wel te vinden. Maar dat raad ik iedereen aan, dat zou ik geen trucje willen noemen.”

Het was dan ook zeker niet zo dat Eurodusnie altijd positief in het nieuws kwam of grote invloed had op de berichtgeving. Als onderdeel van een dierenrechtenweek in april 1998 demonstreerden Eurodusniërs en anderen bij twee McDonald’s-filialen in Leiden. Op de Beestenmarkt kwam het vervolgens tot een opstootje, en het *Leidsch Dagblad* berichtte: “Tafels werden voor de ogen van verbijsterde klanten leeggeveegd, plantenbakken vernield, borden van de muur getrokken en in de glazen toegangsdeur werd een grote ster getrapt.”¹³ Eurodusnie vond de berichtgeving eenzijdig. Zo had de krant vrijwel niet bericht over het andere filiaal, waar de demonstratie vreedzaam bleef en activisten geprobeerd hadden om klanten weg te lokken met zelfgebakken pannenkoeken. Over de rel aan de Beestenmarkt zei een van de Eurodusniërs: “Misschien is er zaterdag een plant uit een pot gerukt. De schade die McDonald’s aanricht is veel groter.”¹⁴

Hoewel Eurodusnie contact had met journalisten van het *Leidsch Dagblad*, konden zij niet altijd beïnvloeden hoe hun acties werden beschreven in de krant. Er was wel ruimte voor hoor en wederhoor, zoals het bovenstaande voorbeeld toont.

Contact met landelijke media verliep vaak moeizamer. Daar werd Eurodusnie dikwijls niet aangehaald als Leidse actiegroep, maar als radicale vleugel van de internationale beweging tegen neoliberale globalisering. Deze andere insteek leidde ook tot andere vragen, zoals hoe radicaal de groep was en of haar acties gewelddadig zouden kunnen worden.¹⁵ Het debat over de grenzen van radicaal activisme en geweld laaide vooral op met de acties van Eurodusnie’s Werpgroep T.A.A.R.T. (Tegen Autoritaire en Anti-Revolutionaire Types).

Drie taarten, vijf kogels?: Geschiedenis van de Werpgroep Taart

In het kielzog van het ‘taarten’ van de burge-meester van Noordwijk richtte een groepje Eurodusniërs de ‘Werpgroep T.A.A.R.T.’ op. Hoewel deze werpgroep slechts korte tijd actief was en maar drie politici een taart in het gezicht wierp (Van der Sluijs, Bolkestein en Zalm), werd zij desalniettemin een tijdlang gezichtsbepalend voor Eurodusnie. Nog jaren later werd de groep vooral hiermee geassocieerd. Bolkestein kreeg tijdens een lezing in het Academieggebouw van de Universiteit Leiden een taart in zijn gezicht. De taartwerpende Eurodusnieërs voerden de actie uit “namens de ‘slachtoffers’ van het neoliberalisme”. Het *Leidsch Dagblad* plaatste een foto van de actie met onderschrift: “Hij kreeg een fors exemplaar, rijkelijk voorzien van slagroom en vruchten, recht in zijn gezicht geworpen.”¹⁶ Twee maanden later, januari 1999, was Zalm aan de beurt. Toen hij in de effectenbeurs van

Amsterdam de officiële invoering van de euro in Nederland aankondigde, drong een lid van de werpgroep naar voren en smeed hem een taart in het gezicht. “Die is van ons allemaal!”, riep de activist, die daarmee de leus “de euro wordt van ons allemaal” parodieerde.¹⁷

Volgens Jos wilde de groep met taartgooien op humoristische wijze een politieke boodschap overbrengen: “We probeerden het ludiek te houden.” In het *Leidsch Dagblad* verklaarde een van de taartengooiers: “Een taart heeft iets vrolijks, iets gezelligs. Met een taart zet je alleen maar iemand voor gek, waardoor hij van zijn voetstuk valt.”¹⁸ Hoewel de taartengooiers hun acties dus niet als gevaarlijk of gewelddadig zagen, spraken anderen wel degelijk van “geweld”, “aanslagen” en “slachtoffers”. Het *Leidsch Dagblad* schreef bijvoorbeeld dat het in de Nederlandse cultuur niet gebruikelijk was “dat actiegroepen politici met geweld tegemoet treden”.¹⁹ Eurodusnie ontkende fel dat haar acties gewelddadig waren, maar zelfs in een interview van Eurodusnie zelf met de Amerikaanse taartengooier Agent Apple vervaagde de grens tussen ludiek taarten gooien en geweld. Agent Apple gaf het voorbeeld van een hoogleraar die zich “al vijftien jaar bezighield met vivisectie” en stelde: “Sommige personen die verdienen geen taart maar die verdienen een steen tegen het hoofd.” De Amerikaanse groep waar Agent Apple bij hoorde gooide twee taarten naar de hoogleraar “met een bodem die zo hard was als steen”, waardoor de man “bijna onderuit ging”. Eurodusnie zelf hield het bij gewone taarten.²⁰

Opvallend is ook dat Eurodusniërs en leden van de werpgroep het ‘taarten’ aanvankelijk zagen als een effectieve manier om hun boodschap uit te dragen. Een taart-actie vereiste weinig voorbereiding, en in *Dusnieuws* werd gesteld dat na afloop “iedereen wil weten waarom er een taart gegooid is”.²¹ Na het taarten van Zalm bleek echter dat een spectaculaire actie lang niet altijd leidde tot aandacht voor het idee erachter. Volgens Marco, die overigens geen lid was van de werpgroep, hadden de makers van het RTL-programma Gekkenhuis de actie voorgesteld: “Die zeiden van ‘joh, weet je dat Zalm de introductie van de euro gaat vieren in het Beursgebouw en willen jullie daar naar binnen met een taart?’ En daar hebben we het over gehad, nou dat wilden we eigenlijk wel.” Volgens Jaap was er weliswaar enig ongemak over het feit dat men zich voor het karretje van Gekkenhuis liet spannen, maar wilde men de kans om Zalm te ‘taarten’ niet aan zich voorbij laten gaan. RTL zorgde er vervolgens voor dat drie Eurodusniërs op de gastenlijst kwamen voor de introductie van de euro. Jaap voegt eraan toe: “We mochten dat destijds niet vertellen. De afspraak was om dat geheim te houden. Maar na zoveel jaar mogen we dat wel laten varen.”²²

Eurodusnie maakte dankbaar gebruik van de mogelijkheid die RTL’s programma Gekkenhuis bood en beelden van de ‘getaarte’ minister Zalm gingen vervolgens de hele wereld over. Maar dat betekende niet dat de hele actie een succes was, want in de studio-uitzending van Gekkenhuis kreeg Eurodusnie de wind van voren. Zonder dat het aanwezige Eurodusnie-lid veel kon te-

genwerpen, werd hij eerst bekritiseerd door de presentator van het programma, daarna door de voorzitter van de VVD-jongerenorganisatie JOVD en ten slotte door een psycholoog die het publiek meedeelde dat een taart in het gezicht “mogelijk tot aanzienlijke psychische schade bij het slachtoffer kan leiden”.²³ Terugblikkend zegt Jaap over de uitzending: “Dat interview ging helemaal niet goed. Het is het slechtste dat ik ooit heb gegeven. Later dacht ik: zij wilden ons gewoon neerzetten als gekkenhuis.” Eurodusnie had verwacht dat men door middel van het spectaculaire actiemiddel ‘taarten’ interesse kon wekken voor haar politieke denkbeelden, maar uiteindelijk bleek dat de media vooral interesse hadden in de actie, waar ze vervolgens een eigen draai aan gaven. In *Dusnieuws* stelde Eurodusnie dat het voorlopig klaar was met ‘taarten’: “Wie het woord taart nog in de mond durft te nemen wordt het pand uitgeflikkerd!”²⁴

Toch bleef het ‘taarten’ nog lange tijd het imago van de groep bepalen. Toen de gemeente in september 1999 een debat organiseerde over de toekomst van Leiden was de organisatie zo bezorgd voor acties dat er bij de deur werd gecontroleerd op meegebrachte taarten. Het *Leidsch Dagblad* stak de draak met de controle en stelde dat niet iedereen de inhoud van zijn of haar tas hoefde te laten zien, maar wél raadsleden van GroenLinks, want die leken “soms wel een beetje op die pluizenbollen van Eurodusnie”.²⁵ Ook toen koningin Beatrix Leiden bezocht in april 2000 was de gemeente nog bezorgd om taartengooiende Eurodusniërs.

Eurodusnie werd ook – zij het onterecht –

verantwoordelijk gehouden voor de taarten die Pim Fortuyn in zijn gezicht kreeg, zeven weken voordat hij werd doodgeschoten op 6 mei 2002. Bij de taartactie waren weliswaar mensen betrokken die kort daarvoor nog lid waren geweest van Eurodusnie, maar op het moment van de actie hadden zij de groep al verlaten. Evenwel werden in de dagen na de moord ruiten ingegooid bij Eurodusnie in de Koppenhinksteeg en drongen vandalen zelfs het gebouw aan de Boerhaavelaan binnen, waar zij het kantoor kort en klein sloegen.²⁶ Ook ontving Eurodusnie tientallen dreigtelefoontjes en haatmails. Aanhangers van Fortuyn zagen de felle kritiek op Fortuyn (‘demonisering’) en acties zoals het taarten als opmaten naar de aanslag. Ook het *Reformatorisch Dagblad* zag een duidelijke samenhang en sprak van “drie taarten, vijf kogels”.²⁷ Eurodusnie stelde daarentegen dat zij altijd tegen geweld was geweest en dat zij de taarten niet naar Fortuyn hadden gegooid. In een persbericht stelde Eurodusnie over de moord: “Wij voelen ons op geen enkele wijze, direct of indirect, schuldig of (mede)verantwoordelijk voor deze gebeurtenis, noch voor het creëren van een sfeer waarin iemand op het idee kon komen Fortuyn te vermoorden.”²⁸ De groep keerde zich expliciet tegen het idee dat “linkse en/of activistische groepen een sfeer van haat en ‘demonisering’ hebben gecreëerd waarin deze moord mogelijk werd” en stelde verder: “Mensen die ook maar enig verband durven te leggen tussen het gooien van een taart en het afschieten van een kogel, moeten zich dringend eens laten nakijken.”

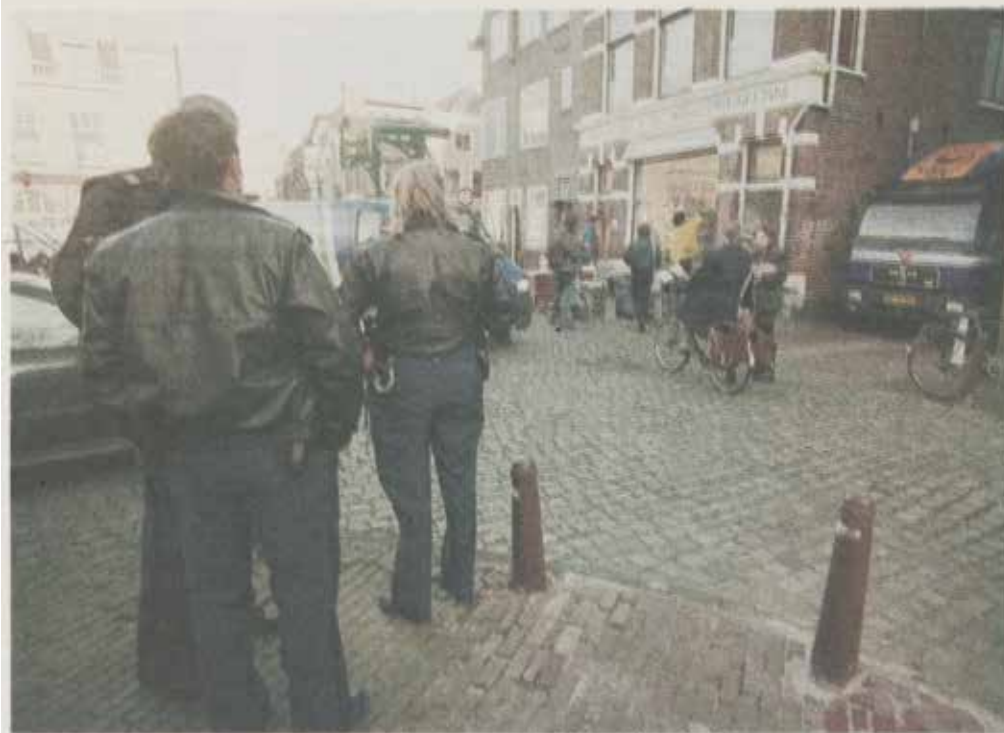
“Dan komen wij toch naar de stad?": De Koppenhinksteeg en de Weggeefwinkel

Volgens David lag de gekraakte school in de Boerhaavelaan “een beetje uit de route”, waardoor het contact met Leidenaren niet goed tot stand kwam. Volgens Marco kwamen er soms wel “een paar honderd mensen” naar debatten en punkconcerten in de Boerhaavelaan: “Dus in die zin waren we wel bekend. Maar de link met Leiden was gewoon mislukt. En toen besloten we: nou, als de stad niet naar ons komt, dan gaan wij wel naar de stad.” In actietijdschrift *Ravage* stelde Marco voor om sociaal verzet te “verplaatsen naar het hart van de samenleving”: “Zoek mensen op met initiatieven en projecten waar ze wat aan hebben, die hun verbazen en tot de verbeelding spreken.”²⁹ En hij gaf als voorbeeld: “Kraak op de drukste winkelstraat een winkel en ga er gratis eten uitdelen. Doe iets waar mensen wat aan hebben.”

Eurodusnie kraakte eerst een ruimte naast Bar en Boos in de Koppenhinksteeg. Toen vervolgens de linkse boekhandel Manifest op de hoek Koppenhinksteeg-Hooglandse Kerkgracht ermee stopte,³⁰ nam men ook die ruimte in gebruik; de sleutels werden door Manifest doorgegeven aan Eurodusnie. David: “Dus daar zijn we toen ingetrokken. En dat werd toen toegestaan.” Tussen de twee ruimtes die Eurodusnie nu in gebruik had zat volgens David nog een “soort grote vierkante ruimte”: “Dat was een soort opslag van toneelartikelen of zoiets. Dus we dachten: Die moeten we er gewoon bij hebben want dat is een schitterende ruimte.” Zo

Gemeente Leiden denkt voorlopig niet aan ontruiming

Eurodusnie kraakt Manifest voor weggeefwinkel

Agenten zagen gisteren werkeloos toe hoe leden van Eurodusnie de voormalige boekhandel Manifest kraakten.

FOTO • LOEK ZUYDERDUIN

Leidsch Dagblad, 7 januari 1999. Foto: Loek Zuyderduin.

gezegd, zo gedaan en Eurodusnie had nu ruimte voor een café, een concert/debatzaal en een weggeefwinkel. Eurodusnie-Koppenhinksteeg werd een bloeiende locatie, direct naast Bar en Boos en onder de eerdergenoemde Fabel.

Marco herinnert zich de kraak en opening van de Weggeefwinkel als “een van de meest bizarre acties die ik ooit heb uitgevoerd”. Op

woensdag 6 januari reed een klein groepje Eurodusniërs met een busje met spullen uit de Boerhavelaan naar de Koppenhinksteeg, terwijl anderen de Weggeefwinkel aankondigden door op de Haarlemmerstraat en de markt flyers uit te delen. Ondertussen werd het stadsbestuur op de hoogte gesteld. Marco: “En de politie stond daar al, in afwachting van wat er nou gedaan moest

worden. En terwijl zich allemaal mensen om dat pand heen verzamelden, was er toevallig ook een SBS6-camerateam in de buurt. En terwijl dat allemaal gebeurde liepen de eerste bezoekers al de winkel binnen.” De gemeente besloot om de Weggeefwinkel niet te ontruimen. Het *Leidsch Dagblad* berichtte: “Terwijl de politie en ambtenaren van de woningbouwvereniging massaal mobiel staan te bellen om te achterhalen wie nu eigenlijk de eigenaar is van de voormalige boekhandel Manifest [...] rommelt de eerste klant al tussen de tweedehandskleding en gaat er per ongeluk vandoor met de jas van een van de actievoerders”.³¹ In 1999 kreeg de Weggeefwinkel de Marga Klompé-prijs, genoemd naar de eerste vrouwelijke minister in Nederland, voor “het meest sociale en vredelievende project”.³²

Het lukte Eurodusnie op deze manier om daadwerkelijk contact te leggen met ‘gewone’ Leidenaren. Volgens David trok de Weggeefwinkel “ook veel gewone mensen aan die niet zo politiek waren. Die kwamen eten in het eetcafé, want het was heel goedkoop. Maar aan de andere kant waren er ook mensen die het allemaal maar niks vonden: zo’n stelletje krakers en linkse figuren.” De Koppenhinksteeg werd hierdoor een omstreden plek: de initiatieven in het pand kregen veel steun, maar ook kritiek. Vooral de wijkvereniging klaagde over geluidsoverlast en drong aan op ontruiming. Het werd het begin van een langdurig conflict.

De Weggeefwinkel trok niet alleen veel klanten, maar ook veel nieuwe vrijwilligers, die soms doorstroonden naar het eetcafé en andere Eurodusnie-projecten. De nadruk

lag sterk op *Do-It-Yourself*-handelen; groepen bepaalden zelfstandig wat zij gingen doen en daarbij was het doen vaak belangrijker dan de oorspronkelijke anarchistische ideologie van Eurodusnie. De nadruk verschoof daardoor van zelfstandig handelen als middel om machtsverhoudingen uit te dagen naar een meer apolitieke praktijk; het zogenaamde ‘helpen om te helpen’. Deze ontwikkeling leidde tot aarzelingen bij de Eurodusniërs van het eerste uur. Zo herinnert Jos zich: “De Weggeefwinkel sloeg enorm aan bij mensen uit de buurt. Dat was natuurlijk leuk, maar mensen hadden al snel geen gedeeld politiek idee meer over dat initiatief.” En David stelt: “Ik heb zelf altijd een dubbel gevoel gehad bij die Weggeefwinkel, omdat daar aan de ene kant onze politieke ideeën achter zaten, zoals recycling en spullen gratis aanbieden, buiten de geldeconomie om. Maar aan de andere kant had ik er wel een beetje moeite mee dat op die manier steeds meer mensen het collectief inkwamen die eigenlijk helemaal niet zo politiek waren.” Geleidelijk ontstond er een scheiding tussen de meer en minder politiek gedreven mensen bij Eurodusnie. De Weggeefwinkel, bijvoorbeeld, werd al snel een zelfstandig initiatief, dat voor een deel los stond van Eurodusnie.

De stad op stellen: Mars op de Oranjes en ‘Herovering’ van de Burcht

Voordat deze tegenstellingen op de voorgrond traden kreeg aanvankelijk juist het lokale activisme van Eurodusnie steeds meer vorm. Eurodusnie werd een groep die

Zaterdag 4 december

Feestelijkheden ter ere van de opening van het 'nieuwe', verbouwde EuroDusnie-gebouw in hartje Leiden.

Van 11 tot 21:30
aan Hooglandse Kerkgracht 4 - de Koppenhinksteeg 2c:

expositie over
(kraak-) panden in zelfbeheer

Sintloos kinderprogramma

anarchistisch
informatieprogramma

proletarisch winkelen

videoprogramma

koffie & gebak

18-20:00 gratis eten

Vanaf 21:30
aan de Boerhaavelaan 345:

22:30 'de Hardheid'
SKA-band uit Amsterdam

22:00 Recalcitrant
Het bewijs dat in
alles muziek zit

00:00 DJ Jan & Jos & Esta
dans-ska-wereldmuziek

EURODUSNIE
Boerhaavelaan 345 : tel 071
5173019, Centrum: tel 071 5126139
email: eurodusnie@dsl.nl website:
http://www.dsl.nl/eurodusnie

Affiche van Eurodusnie uit 1999 met aankondiging feestelijkheden ter ere van het verbouwde onderkomen aan de Hooglandse Kerkgracht 4 / Koppenhinksteeg 2c. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

sociale initiatieven in de Koppenhinksteeg en de Boerhaavelaan combineerde met lokale acties. Daarbij daagde zij met succes de lokale autoriteiten uit, wat regelmatig leidde tot spanningen en soms zelfs aanvaringen.

Toen bijvoorbeeld bekend werd dat koningin Beatrix in 2000 op Koninginnedag Leiden en Katwijk zou bezoeken berichtte het *Leidsch Dagblad* dat Eurodusnie "iets" van plan was. Volgens de krant was er sprake van "geheimzinnige bouwactiviteiten" bij het Eurodusniepand aan de Boerhaavelaan en onder de leus "geen koningshuis, staat of kapitaal maar een wereld voor ons allemaal", was inmiddels het Comité Mars op de Oranjes (Comodo) opgericht.³³ Eurodusnie zelf deed geheimzinnig over haar plannen, waardoor het *Leidsch Dagblad* moest gissen wat er zou gaan gebeuren.

Blijkbaar raakte ook het stadsbestuur bezorgd, want naarmate Koninginnedag dichterbij kwam onthulde de gemeente steeds meer veiligheidsmaatregelen.³⁴ Het stadsbestuur riep een noodverordening uit en de Pieterswijk, waar het bezoek plaats zou vinden, werd afgesloten voor buitenstaanders, terwijl buurtbewoners alleen maar met een pasje het gebied in mochten. Volgens burgemeester Jan Postma was de noodverordening uitgeroepen om "de koningin veilig door de binnenstad te loodsen, door nauwe steegjes waar zich veel publiek verzamelt".³⁵ Maar het *Leidsch Dagblad* stelde: "Het simpele rekensommetje Koningin + Eurodusnie = Noodverordening wordt in Leiden en al gauw in heel Nederland gemaakt."³⁶ Iets later stelde GroenLinks Kamervragen over de veiligheidsmaatregelen in Leiden. Er zouden

foto's zijn gemaakt bij de Weggeefwinkel en infiltranten zijn geworven om meer informatie in te winnen over de plannen van Eurodusnie. Burgemeester Postma, en minister Klaas de Vries (PvdA) van Binnenlandse Zaken ontkenen dit. Ze konden echter niet iedereen overtuigen: volgens de actievoerders waren ze wel degelijk in de gaten gehouden.³⁷

Maar er was niet alleen kritiek op de gemeente. SP-senator en voorzitter van de SP-jongerenorganisatie Rood Leiden, Driek van Vugt, stelde in een interview dat Leidenaars werden "gedupeerd door achterlijke acties van de gemeente vanwege nog achterlijkere actievoerders". Om op een grappige manier duidelijk te maken dat hij vond dat Eurodusnie de festiviteiten niet moest verstoren, stuurde hij een taart naar de Koppenhinksteeg. Dat viel echter bij de activisten niet in goede aarde en Van Vugt kreeg zijn taart diezelfde dag nog retour, in zijn gezicht.³⁸

Op vrijdag 7 april maakte het *Leidsch Dagblad* bekend wat de eerdergenoemde "geheimzinnige bouwactiviteiten" inhielden: de actievoerders onthulden een zelfgebouwde nep-guillotine. Zij zagen dit als duidelijk symbool tegen het koningshuis. De autoriteiten waren bang dat de guillotine verwees naar "ernstige ordeverstoringen", maar Comodo wilde de guillotine absoluut niet gebruiken: "We zijn namelijk principieel tegen de doodstraf. Het is gewoon een sterk en duidelijk symbool."³⁹ In een ander interview zei een van de activisten: "Denk je nou echt dat we rellen willen organiseren met tienduizenden oranjefreaks en bijna duizend agenten in de stad?"⁴⁰

DUSNIEUWS

20

Dusnieuws is een uitgave van anarchistisch collectief eurodusnie uit Leiden. Nummer 20, maart 2000

Beatrix bezoekt

exclusief interview met COMODO

Leiden

Gratis
landelijk distributie!

In het knusse, bruine cafe De Albetros in Katwijk ontmoet uw verslaggever van Koekoerke Reeder, een lid van het Comité Mars op de Oranjes (COMODO) voor een exclusief interview. COMODO is van plan een "Mars op de Oranjes" te houden op Koninginnedag, op 29 april in Leiden. Hun Manifest inclusief eisenpakket is inmiddels bekend; maar voor de rest blijft COMODO een tamelijk schimmige club. Hopelijk schijnt dit interview wat meer duidelijkheid.

Wat is COMODO nu precies? Is het niet gewoon een desk-intel voor EuroDusnie?

Dus niet, anders hadden we het wel Beadusnie genoemd. COMODO is wel degelijk een landelijk organisatie, waar mensen uit meer dan tien verschillende steden aan meewerken. We weten wel dat iedereen meeten aan EuroDusnie zou denken: de Mars gaat nu eenmaal in Leiden plaatsvinden. Vandaar dat we alle betrokkenheid van EuroDusnie bij COMODO wilden ontkennen. Maar goed, ik kan je wel vertellen dat een paar mensen van EuroDusnie ook bij het Comité zitten. Verder vind ik helemaal niet dat we een schimmige organisatie zijn. Onze ideeën zijn bekend, we hebben een website, een email-adres, binnenkort houden we een kort infotoertje, dat mensen kunnen afles over ons te weten komen. Onze achternamen en adressen zijn uiteraard niet bekend maar dat is alleen interessant voor de politie.

Nu is iedereen natuurlijk enorm benieuwd naar wat er gaat gebeuren op 29 april. Dus vertel op: wat gaat er gebeuren?

Het wordt een krachtige manifestatie tegen het Koningshuis en tegen alles waar dit Koningshuis op Koninginnedag symbool voor staat: het ontzag voor de nationale staat en de kapitalistische orde. Koninginnedag heeft dus een politiek karakter, ook al zien veel mensen het als een dag om lekker vrij te nemen en wat te drinken etc., waar natuurlijk niets mis mee is. COMODO is juist voor meer vrije dagen. Maar we willen de congres over Koninginnedag doorbreken Koninginnedag politiek maken. Geen dag voor de Oranjes of voor de staat. Wij zien ons verzet op Koninginnedag ook als onderdeel en ondersteuning voor 1 mei, internationale aktiedagen tegen het kapitalisme. Het is een heel verhaal, waar mensen bijvoorbeeld ons Manifest op kunnen nagaan. (ol het artikel over de monarchie in deze Dusnieuws, red.). Over de vorm van wat we willen doen: de ontwikkeling hiervan is nog steeds in een dynamische fase, maar het gaat de moeite waard worden.

Koninginnedag heeft een politiek karakter

COMODO heeft trouwens niet veel te zeggen voor wat er op 29 april moet gebeuren, laat dat duidelijk zijn. Als mensen zelf een leuke stunt bedenken dan juichen we dit natuurlijk toe. Maar er is een programma van 1 mei tot 29 april, dat is de Mars op de Oranjes. Je kunt ook al een dag eerder komen voor een opwarmend feestje. Hou verdere mededelingen in de gaten! Er komt trouwens ook tolle muziek, want we willen er ook een leuke dag van maken.

KOMEN ER BELLENT

Wineer. Denk je nou echt dat we reiken willen organiseren met geleidenden oranjevelden en bijna duizend agenten in de stad? Dan moet EuroDusnie, net als de Oranjes, gaan roepen, op de vlucht naar Engeland! Verhalen over rellen en verzoeken worden alleen verspreid door de Telegraaf enzo, dat lezen mensen graag.

Maar die guillotine van jullie, dat spreekt toch boekdelen?

Dat zie je verkeerd. De guillotine is een internationaal symbool voor de anti-monarchistische beweging, de Beweging tegen de Monarchie in Engeland heeft hem bijvoorbeeld ook als mascotte. Die hebben er een op wielen. Natuurlijk willen we dat ding niet echt gebruiken, we zijn namelijk principieel tegen de doodstraf. Het is gewoon een sterk en duidelijk symbool tegen het Koningshuis. Het maakt duidelijk dat we met niets minder dan volledige afschaffing gevoegen reizen. En trouwens, onze mascotte is heel wat beter dan die van het Koningshuis! Zo'n stamme leeuw met een zwaard in z'n poot. Dat slaat toch nergens op, er zijn niet eens leeuwen in Nederland.

Veel mensen zullen het nogal zinloos vinden om ten strijde te trekken tegen het Koningshuis. Zijn er nou echt geen belangrijkere dingen om je druk om te maken? En wat betekent dat Koningshuis nou helemaal?

Natuurlijk zijn er andere, ook meer dringende zaken, waar op een andere manier politieke strijd om gevoerd wordt. Maar het gaat niet alleen om het Koningshuis zoals ik je niet al zei, ook over onze kapitalistische orde die op Koninginnedag geïntimeerd moet worden onder hysterisch oranjegeblaat. De Koninklijke familie zelf trouwens willen we zeker niet ontzien. Iedereen doet maar of dat van die aardige, goedbedoelende mensen zijn. Als je iets op ze aan te merken hebt krijg je meteen het halve land over je heen. Kijk maar naar de kritiek die destijds op het Republikein Genootschap is geleverd, of de reacties op het boek van historica Sandra van der Zee, die wat minder positief over Wilhelmina schrijft. (Mensen die zich niet juchend over de Oranjes uitlaten worden bijna beschouwd als schandveraders. Nou, dan maar een landrader!

Zie verder op pagina 3

2 **MARS**

3 **exclusief interview met COMODO**

4, 5, 6 **Wat en de nationale staat**

7 **Exclusief interview met Marco**

8 **EuroDusnie Intern**

10 **Agenda**

Interview met een lid van het Comité Mars op de Oranjes in Dusnieuws, uitgave van Eurodusnie, nr. 20, maart 2000. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Uiteindelijk verliep Koninginnedag rustig. Achter de schermen hadden de activisten met de burgemeester besproken waar zij zouden demonstreren en op welke manier.⁴¹ Terwijl Beatrix door de Pieterswijk werd geleid, werd in een ander deel van de stad een actievoerder, verkleed als koningin, door de stad gereden. Vervolgens werden er toneelstukjes opgevoerd waarin deze koningin zich moest verantwoorden voor de misstanden die zij pleegde, zoals belastingontduiking en dure skivakanties. “De nep-koningin belandde uiteindelijk volgens Comodo ‘om principiële en acteertechnische redenen’ niet onder de meegevoerde guillotine. Met haar gebeurde wat de politie zo vreesde voor de echte Beatrix: ze kreeg een oranje taart in haar gezicht.”⁴²

Iets later, op 2 juni 2002, protesteerde Eurodusnie tegen een nieuwe politieverordening, die het mogelijk maakte om jongeren, daklozen en anderen uit de Leidse stadsparken te verwijderen. Volgens Eurodusnie was het “een middel voor de gemeente om de ruimte voor burgers te beperken. In de stad is steeds minder plek te vinden voor nietcommercieel gebruik.”⁴³ Uit protest vatten de Eurodusniërs het plan op om de Burcht te ‘heroveren’. Tientallen actievoerders verzamelden zich en hielden een “feestje met muziek, drank, percussie en vuurspuwers”.⁴⁴ Het ‘actiefeest’ verliep rustig, maar om half twaalf greep de politie in. Er volgde een hardhandige ontruiming, waarbij Marco werd gearresteerd. Na afloop lieten waarnemend burgemeester Wolter Lemstra, die Postma was opgevolgd, en wethouder Ron Hillebrand weten dat het po-

litieoptreden juist was geweest, maar toen Eurodusniërs aan het begin van een gemeenteraadsvergadering foto’s meebrachten van de verwondingen van de gearresteerde demonstrant, die vervolgens ook in het *Leidsch Dagblad* verschenen, leidde dat tot “enig afschuw” en kritische vragen aan de burgemeester van de PvdA, GroenLinks en LWG/De Groenen.⁴⁵ Een medewerker van sociëteit de Burcht had alles gezien en stelde dat de politie uit was “op escalatie” en “het gebruiken van geweld tegen de actievoerders”.⁴⁶ Tijdens het raadsdebat stelden GroenLinks en CDA uiteindelijk voor om het systeem van verwijderingsbevelen te veranderen. Dat was precies wat Eurodusnie wilde bereiken, maar de VVD ging niet akkoord. Eurodusnie wist niet altijd haar doel te verwezenlijken, maar groeide wel uit tot een actiegroep die mensen aan het denken zette en waar de autoriteiten zich mee bezig moesten houden, of ze nu wilden of niet.

Geschifte koffiemelk: Verbreding en splitsing

Zoals gezegd leidde de verbreding en instroom van nieuwe mensen tot spanningen onder de oorspronkelijke Eurodusniërs. Terwijl mensen zoals Marco de ontwikkeling omarmden, waren anderen kritischer. Wat volgde was een conflict dat draaide om de manier waarop Eurodusnie beslissingen nam en over hoe politiek Eurodusnie moest zijn. Volgens Jaap draaide het conflict in de eerste plaats om macht: “Er is overall sprake van macht. Daar moet je bewust van zijn en je moet het een zo klein mogelijke rol laten spelen. Dat lukte niet.” Maar ook de politiek

en het doel van Eurodusnie stonden ter discussie: “We waren radicaal linkse, anarchistische krakers. Daarmee stonden we ver van de ‘gewone’ Leidenaar af en daar wilden we iets aan doen. Maar hoe dan? En in hoeverre moesten we ons aanpassen of onze politieke denkbeelden verhullen om een band te creëren met de man of vrouw die boodschappen doet op de markt?” Volgens Jaap werd de discussie uiteindelijk toegespitst op veganisme: “Er was een discussie: moet het eetcafé veganistisch zijn? Ik vond van wel, anderen vonden dat te ver van de beleving van de bezoekers staan. Daar hebben we heel veel over gediscussieerd. Uiteindelijk ging die discussie heel lang over koffiemelk. Sojaroom schift in je koffie, dat ziet er niet uit. Op een gegeven moment was dat een symbool geworden van de tegenstellingen tussen de twee kampen, maar eigenlijk ging het over meer: Het ging over onze identiteit en politiek.”

In 2002 was de kloof onoverbrugbaar geworden. Gesprekken over een boedelscheiding liepen op niets uit en uiteindelijk verliet een grote groep activisten, waaronder Jaap, Eurodusnie. Ook Jos verliet de groep. Zij vond dat Eurodusnie zich na de verhuizing naar de Koppenhinksteeg te veel was gaan richten op lokale, subculturele activiteiten: “Ik wilde meehelpen een beweging op te bouwen, ook buiten Leiden. Voor mij was de focus het versterken, groter maken van de antikapitalistische beweging.” In haar ogen was dat antikapitalisme teveel naar de achtergrond geschoven. Daarnaast had ook zij zich geërgerd aan onuitgesproken, scheve machtsverhoudingen binnen de groep:

“Het idee was dat er binnen de groep geen machtsverhoudingen zouden zijn, maar ja als je daar dan niet alert op bent... Je moet daar actief over nadenken en eraan werken om dat zo te houden. Uiteindelijk ontstond er toch een soort ‘grote monden cultuur’ en het onuitgesproken idee dat degenen die het meest deden ook meer invloed konden hebben.”

Anderen, zoals Marco en David gingen verder met Eurodusnie en probeerden een manier te vinden om radicale politiek te verbinden met het aanspreken van een breed publiek. Als onderdeel daarvan werd de naam van de groep rond 2004 veranderd van ‘Anarchistisch Collectief Eurodusnie’, naar ‘Eurodusnie’. Volgens Marco was de naamsverandering een reflectie van de veranderde samenstelling van de groep: “Veel mensen hadden niets meer met politiek/anarchisme, maar waren wel op een anarchistische manier georganiseerd.” Geïnspireerd door de sociale centra in Italië, waar anarchistische jongeren met succes politiek-oppositionele ontmoetingscentra opzetten waar sub- en volkscultuur samenvloeiden, zette Eurodusnie steeds meer in op het vormen van een plaats waar mensen elkaar konden ontmoeten, initiatieven konden ontplooiën en politieke discussies konden voeren. Op de achtergrond van die ontwikkeling speelde nog een andere kwestie: De toekomst van de Koppenhinksteeg werd steeds onzekerder.

Van de Koppenhinksteeg naar de Middelstegracht

Het pand aan de Koppenhinksteeg was in de jaren zestig aangekocht door de gemeente,

die het pand wilde slopen om er een verbindingsweg aan te leggen. Dat plan is nooit verwezenlijkt en in 1968 werd het pand voor het eerst gekraakt. Vanaf dat moment werd het onder andere gebruikt door actiegroepen en progressieve initiatieven als de vakbondsjongerenorganisatie Katholieke (later: Kritische) Werkende Jeugd (KWJ), de Leidse Kraakbond, de Studenten en Actiegroepen Drukkerij (STAG) en boekhandel Manifest.⁴⁷ Eind jaren negentig, toen Eurodusnie werd opgericht, zetelden Bar en Boos en De Fabel in het pand, dat inmiddels een heus radicaal bolwerk was geworden met een lange staat van dienst. In 2003 vierden de groepen die toen actief waren in de Koppenhinksteeg – Bar en Boos, de Fabel van de Illegaal en Eurodusnie – de vierendertigste verjaardag van het gebruik van het pand. Maar hoewel de Koppenhinksteeg een bloeiend centrum was geworden, was het pand al sinds de jaren zestig niet meer onderhouden. Het pand verkeerde in slechte staat en de gemeente twijfelde over zijn toekomst. De meeste groepen zaten er immers gekraakt.

In 2005 stemde de gemeenteraad in met het legaliseren van het pand en de daarin gehuisveste initiatieven, die samenwerkten in de Stichting Vrijplaats Koppenhinksteeg. Daarbij zou de gemeente het casco renoveren en de inwonende groepen het interieur. Het pand zou vervolgens overgaan naar woningbouwvereniging Ons Doel, die de ruimtes aan de groepen zou verhuren. Zo leek alles in kannen en kruiken, maar in 2007 trad er een nieuw stadsbestuur aan: de PvdA en GroenLinks bleven, maar in plaats van de SP en ChristenUnie traden de VVD en het CDA

naar voren als nieuwe coalitiepartners. Het gevolg van deze wisseling van de wacht was een conservatiever stadsbestuur, dat een streep door de legalisering haalde. David herinnert zich: “Het was bijna rond en toen is het toch nog afgeketst. Ja, en toen is er eigenlijk een soort van loopgravenoorlog begonnen met de gemeente om toch nog die legalisering af te dwingen.” Marco herinnert zich dat de gemeente probeerde om de verschillende gebruikers van het pand tegen elkaar uit te spelen. Marco: “De Fabel en de Weggeefwinkel mochten van de gemeente nog wel naar een andere plek, maar Bar en Boos en Eurodusnie niet.” Er volgde een lange juridische strijd, maar uiteindelijk trok het stadsbestuur aan het langste eind. Op 26 februari 2010 werd de Koppenhinksteeg ontruimd door “agenten gewapend met slijptol, stormram en hamers”.⁴⁸ De ontruiming verliep rustig en zonder geweld.

De Vrijplaats-activisten gaven zich echter niet gewonnen en na twee jaar actievoeren besloot de gemeente om de leegstaande conservenfabriek van Tieleman & Dros aan de Middelstegracht voor één euro te verkopen aan de Vereniging Vrijplaats Leiden, die speciaal voor deze gelegenheid werd opgericht.⁴⁹ Het bestuur van de Vereniging werd gevormd door vertegenwoordigers van de groepen die de verschillende ruimtes in het pand gebruikten. Zo kwamen het eetcafé, de Weggeefwinkel, de concertruimte en De Fabel weer samen in één pand en vol goede moed werd ruimte na ruimte gerenoveerd. De grote afwezige in het nieuwe pand was Eurodusnie met haar centrale figuren. Zij voelden zich niet thuis in het nieuwe ini-

tiatief en het lukte niet om samen met de andere gebruikers op een lijn te komen. De Vrijplaats ging verder, maar Eurodusnie hield definitief op te bestaan.

Net als de Koppenhinksteeg in de laatste jaren voor de ontruiming, werd de nieuwe Vrijplaats vooral een sociaalculturele ontmoetingsruimte. Er is een eetcafé, een bar en er zijn concerten, toneelvoorstellingen en debatten. Maar de Vrijplaats Middelstegracht is geen centrum voor subversieve actie. De spanning tussen radicale politiek en subcultuur, waar Eurodusnie uit was ontstaan en mee worstelde, is voorlopig verdwenen. En hoewel kritiek op de Europese Unie tegenwoordig veel breder gedragen wordt dan toen Eurodusnie begon, is de huidige kritiek doorgaans niet gebaseerd op de solidaire en antikapitalistische ideeën die Eurodusnie uitdroeg. Terugblikkend benadrukt David het belang van de locaties aan de Boerhaavelaan en de Koppenhinksteeg voor de politieke acties van Eurodusnie: “In de loop van de tijd heb ik steeds meer de overtuiging gekregen dat een politieke groep een ruimte nodig heeft. Je kunt geen bloeiend initiatief opzetten met alleen een website of een bepaald idee. Als je echt wat wilt bereiken moet je zichtbaar zijn in de samenleving, moet je ook de straat op durven gaan en moet je gewoon echt een fysiek pand hebben waar je dingen kunt organiseren.” Marco is in 2016 in Den Haag een nieuw sociaal centrum begonnen, Vrijplaats Utopie, die verbonden is met Utopie Advocaten. In een interview stelde hij: “De ideële belangenbehartiging van waaruit ik meer dan twintig jaar bij de Vrijplaats actie voer-

de, zet ik nu als advocaat voort.”⁵⁰ Maar ook al zijn veel Eurodusniërs van het eerste uur niet langer van de partij, veel andere vrijwilligers uit de Koppenhinksteeg zijn nog wel actief bij de Vrijplaats Middelstegracht. Een Eurodusnie-veteraan ziet nog veel van het oude Eurodusnie in het nieuwe pand: “De *Do-it-Yourself*-mentaliteit zit er nog heel sterk in. De ambitie om serieus genomen te worden ook. Een deel van de Weggeefwinkel en het eetcafé is een-op-een doorgegaan in het nieuwe pand. De keukengroep kookt deels nog op dezelfde pannen.”⁵¹

Slot

Eurodusnie ontstond in het laatste decennium van de vorige eeuw, in een periode waarin wereldwijd grote groepen mensen in beweging kwamen tegen neoliberale globalisering. De groep was internationaal georiënteerd, niet alleen met haar protesten tegen de Euro en de Europese Unie, maar ook door contacten met activisten uit de hele wereld. Met spectaculaire acties protesteerde de groep tegen neoliberalisme, kapitalisme en oorlog, waarbij ze slim de media bespeelde. De acties van Werpgroep T.A.A.R.T. vormen daarvan een goed voorbeeld. De werpgroep boekte een aantal successen op de naam van Eurodusnie, maar de laatste moest daarna de klappen incasseren. Na de moord op Pim Fortuyn wezen verschillende opiniemakers de vinger naar Eurodusnie en al snel was het tijdperk van het taarten voorbij.

Na het in gebruik nemen van het pand aan de Koppenhinksteeg kreeg Eurodusnie een meer lokaal karakter. Hoofdactiviteiten

Affiche van Eurodusnie met de aankondiging van bijeenkomsten in het kader van de door Eurodusnie georganiseerde 'September. Maand van de revolutie', 2007. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

richtten zich vanaf dat moment steeds meer op het Leidse publiek, met initiatieven zoals de Weggeefwinkel, en het internationaal gerichte idealisme maakte geleidelijk plaats voor een meer praktische en lokale invulling. Deze ontwikkeling zorgde voor de nodige strijd binnen de groep en resulteerde in een breuk.

Samen met andere initiatieven, zoals de Fabel van de Illegaal en Bar en Boos, maakte Eurodusnie tot 2010 gebruik van de

panden aan de Koppenhinksteeg. Na lange onderhandelingen werd het pand in 2010 uiteindelijk toch ontruimd en dat maakte Eurodusnie dakloos. Hoewel het eetcafé, de Weggeefwinkel, Bar en Boos en de Fabel van de Illegaal vervolgens een plek kregen aan de Middelstegracht, was daar geen plaats meer voor Eurodusnie. Zonder fysieke ruimte was het moeilijk om voort te bestaan en de overgebleven Eurodusniërs gingen allemaal hun eigen weg.

Noten

- 1 Interview Marco, 5 maart 2018.
- 2 “‘Geen maatregelen tegen actiedreiging op Koninginnedag”’, *Leidsch Dagblad*, 14 juni 2000.
- 3 C. Donicie, ‘EuroDusnie. Over de idealen en praktijken van actievoerend Leiden’ in: S. Poldervaart (red.), *Leven volgens je idealen. De andere politieke van huidige sociale bewegingen in Nederland* (Aksant, Amsterdam 2002) 160-194.
- 4 Zie hiervoor onder andere: Notes from Nowhere (red.), *We Are Everywhere: The Irresistible Rise of Global Anti-Capitalism* (Verso, New York 2003); A.K. Thompson, *Black Bloc, White Riot: Antiglobalization and the Genealogy of Dissent* (AK Press, Oakland 2010).
- 5 De krantenberichten zijn verzameld via de database ‘Historische Kranten, Erfgoed Leiden en Omstreken’ op leiden.courant.nu. Het onderzoek komt voort uit het project ‘Kraken in Leiden, 1970-2010’ waarover meer te vinden is op www.krakeninleiden.nl. De geïnterviewden gaven er de voorkeur aan alleen met hun voornaam vermeld te worden. Marco, een van de geïnterviewden voor dit artikel, heeft inmiddels zijn archief van Eurodusnie overgedragen aan Erfgoed Leiden en Omstreken.
- 6 Donicie, ‘EuroDusnie’, 165.
- 7 Interview David, 10 januari 2020.
- 8 Interview Jos, 14 januari 2020.
- 9 Interview Jaap, 17 mei 2018.
- 10 Citaten uit *Dusnieuws* 10 en 11, januari en maart 1999; Donicie, ‘Eurodusnie’, 168.
- 11 De foto verscheen onder de titel: ‘Taart voor Van der Sluijs’, *Leidsch Dagblad*, 6 april 1998.
- 12 Interview Binnert Glastra, 11 april 2018; Interview Wim Koevoet, 13 april 2018.
- 13 ‘Actievoerder richten ravage aan’, *Leidsch Dagblad*, 14 april 1998.
- 14 “‘De schade die McDonald’s aanricht is veel groter”’, *Leidsch Dagblad*, 15 april 1998.
- 15 De relatie tussen Eurodusnie en de media staat centraal in: P. Burger, B. van der Steen en M. van Wijk, ‘Framing Contests between Dutch Activists and Local News Media: The Eurodusnie Anarchist Group, Leiden, 1997-2002’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* (te verschijnen).
- 16 ‘Taart treft Bolkestein’, *Leidsch Dagblad*, 3 december 1998.
- 17 ‘Minister Zalm bibbert en achter zijn oor zit taart’, *Leidsch Dagblad*, 9 december 1998.
- 18 ‘Werpgroep Taart: “Gebak ideaal actiemiddel”’, *Leidsch Dagblad*, 6 januari 1999.
- 19 ‘Minister Zalm bibbert en achter zijn oor zit taart’, *Leidsch Dagblad*, 9 december 1998.
- 20 ‘Pie is the limit!’, *Dusnieuws* 19, februari, 2000.
- 21 ‘Het gooien van een taart in iemands gezicht heeft een aantal onmiskenbare voordelen’, *Dusnieuws* 8, 1998.
- 22 In een interview met *De Groene Amsterdammer* uit 1999 stelde programmaredacteur Hank van Bosstraten dat Gekkenhuis geen rol had in het besluit om minister Zalm te taarten: “De officiële lezing van beide kanten is dat de werpgroep zelf met Zalm kwam.” R. van der Hoeven, S. Pleij en P. Vermaas, ‘Er moet een taart komen’, *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999.
- 23 Ibidem.
- 24 ‘Redactioneel’, *Dusnieuws* 10, januari 1999.
- 25 ‘De Stemming’, *Leidsch Dagblad*, 18 september 1999.
- 26 ‘Wel taarten, geen moorden’, *Mare*, 23 mei 2002.
- 27 ‘Drie taarten, vijf kogels’, *Reformatorisch Dagblad*, 23 maart 2002.
- 28 ‘Verklaring Eurodusnie over moord op Fortuyn’, 8 mei 2002; <https://www.indymedia.nl/nl/2002/05/3784.shtml>.
- 29 Marco, ‘Repareer de samenwerking’, *Ravage*, 14 januari 2000.
- 30 ‘Linkse boekhandel Manifest ten onder’, *Leidsch Dagblad*, 19 december 1997.
- 31 ‘Eerste klant neemt weggeefwinkel iets te letterlijk’, *Leidsch Dagblad*, 7 januari 1999.
- 32 ‘Weggeefwinkel Eurodusnie beloond met vredesprijs’, *Leidsch Dagblad*, 14 juli 2000. De Marga Klompé-stichting werd in 1989 opgericht voor een periode van vijftientig jaar en zette zich in voor gerechtigheid, vrede en emancipatie. Het archief van de stichting bevindt zich in het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen.
- 33 ‘Eurodusnie dreigt met acties tegen Beatrix’, *Leidsch Dagblad*, 6 maart 2000.
- 34 Voor een reconstructie van de voorbereidingen van Koningin Beatrix aan Leiden en de reacties daarop in de stad, zie: ‘Koninklijk bezoek aan benarde veste’, *Leidsch Dagblad*, 30 december 2000 en M. van Wijk, ‘Koninginnedag en de Mars op de Oranjes’ op www.krakeninleiden.nl.
- 35 ‘Postma: niet preventief arresteren op 29 april’, *Leidsch Dagblad*, 22 maart 2000.
- 36 ‘Koninklijk bezoek aan benarde veste’, *Leidsch Dagblad*, 30 december 2000.
- 37 ‘Kamervragen over beveiliging op Koningingedag’, *Leidsch Dagblad*, 21 april 2000; “‘Geen maatregelen tegen actiedreiging op Koninginnedag”’, *Leidsch Dagblad*, 14 juni 2000.
- 38 ‘SP-senator Driek van Vugt krijgt eigen taart in gezicht’, *Leidsch Dagblad*, 29 april 2000.
- 39 ‘Ommetje van de koningin is goed voor het plaveisel’, *Leidsch Dagblad*, 7 april 2000.
- 40 “‘Geen rellen op Koninginnedag”’, *Leidsch Dagblad*, 29 maart 2000.
- 41 ‘Koninklijk bezoek aan benarde veste’, *Leidsch Dagblad*, 30 december 2000.
- 42 ‘Demonstratie Comodo verloopt probleemloos’, *Leidsch Dagblad*, 1 mei 2000.
- 43 ‘In tien minuten staat iedereen buiten’, *Leidsch Dagblad*, 3 juni 2002.
- 44 Ibidem.
- 45 ‘PvdA: Onderzoek actie politie bij Eurodusnie’, *Leidsch Dagblad*, 5 juni 2002.
- 46 ‘Politie onder vuur in Burcht-kwestie’, *Leidsch Dagblad*, 5 juli 2002.
- 47 ‘Vrijplaats 4 jaar geleden ontruimd’, <https://vrijplaatsleiden.nl/blog/2014/02/26/vrijplaats-4-jaar-geleden-ontruimd/#note>. Over de verschillende groepen is relatief weinig geschreven. Het archief van de Leidse Kraakbond bevindt zich in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Over STAG verscheen het boek I. Leermakers, *Leidse Stag Drukkerij dl. 1 Noordeinde 5 (1972-1976)* (Barabinsk, Leiden 2016). De KWJ Leiden organiseerde in 2013 een reünie, zie: ‘Reünie KWJ Leiden erg druk bezocht’ op: <http://leidseglieberarchie.nl/content/2013/09/Reunie-KWJ-Leiden-erg-druk-bezocht-1.html>.
- 48 ‘Ontruiming met “triomfantelijk Bokito-gedrag”’, *Mare*, 4 maart 2010.
- 49 ‘Vrijplaats 4 jaar geleden ontruimd’, <https://vrijplaatsleiden.nl/blog/2014/02/26/vrijplaats-4-jaar-geleden-ontruimd/#note>.
- 50 “‘Je moet soms wel flink schoppen en je nek uitsteken”’, *Leidsch Dagblad*, 9 januari 2016.
- 51 Interview met een voormalig Eurodusnie-lid dat anoniem wil blijven (20 januari 2020).

Lege schappen in de supermarkt. Foto: Taco van der Eb.

Kroniek van Leiden over 2020

Samengesteld door W. Smitsloo-de Graaff en R.D. Paauw

Zoals heel Nederland raakt Leiden vanaf half maart 2020 in de greep van het levensgevaarlijke coronavirus. Het sociale, culturele en economisch leven wordt in hevige mate aangetast door de vele besmettingen. Maandenlang gaat de stad als gevolg daarvan in een zogenoemde 'lockdown' (opsluiting). Horeca, musea, theaters, bioscopen, kappers en schoonheidssalons gaan dicht, scholen en kinderopvang worden gesloten, verpleeghuizen staan geen bezoekers meer toe, alle sportwedstrijden worden afgelast, de Universiteit Leiden gaat voor de rest van het academiejaar dicht. Er wordt een 'sociale afstandsregel' ingesteld: mensen moeten op anderhalve meter van elkaar blijven. Voor scholieren wordt onlineonderwijs op gang gebracht. Ook de universiteit gaat hiertoe over. De zaterdagmarkt rond Nieuwe Rijn en Botermarkt, Aalmarkt en Vismarkt wordt verplaatst naar Beestenmarkt en Lammermarkt waar veel meer ruimte is voor de anderhalvemetermaatregel. Van de vele evenementen die sneuvelen (Matthäus Passion, Singelloop, Lakenfeesten, Leiden Marathon, Leidse Rembrandtdagen, El Cidweek, Open Monumentendagen) doet de annulering van alle activiteiten op 2 en 3 oktober het meeste pijn voor de Leidenaars. Aan Dodenherdenking op 4 mei, 75 jaar Bevrijdingsfeesten en de opening van het Pilgrimjaar wordt digitaal aandacht besteed.

In de lente komen de besmettingen onder controle en volgt verlichting van de maatregelen. Kinderen kunnen vanaf half mei weer naar school, horeca, musea, theaters e.d. mogen weer open, zij het vaak onder zeer beperkende voorwaarden, zoals de anderhalvemeterregeling die onverminderd van kracht blijft. Ook kan er weer worden gesport.

De centraal schriftelijke examens voor de middelbare scholen worden geschrapt. Als eindresultaat voor het diploma gelden de eigen schoolonderzoeken.

Leidse ondernemers en ZZP'ers melden zich massaal aan voor financiële steun om de coronacrisis door te komen. De Leidse cultuursector vraagt in mei 2,5 miljoen euro aan de gemeente. Deze noodkreet slaken 22 culturele instellingen. De gemeente krijgt 5,5 miljoen euro van het Rijk om bedrijven en instellingen te helpen.

In de herfst wordt het gehele land en dus ook Leiden getroffen door een tweede golf van het coronavirus en wordt de lockdown van half maart grotendeels vanaf half oktober weer ingevoerd. Ook 'niet-essentiële' winkels gaan nu dicht. Ondanks financiële steun van de rijksoverheid komen vele (horeca)bedrijven en instellingen in Leiden in grote problemen.

Aan het coronavirus, dat eind 2020 nog altijd voortraast, blijken in Leiden in 2020 48 Leidenaars te zijn overleden.

JANUARI

1 De jaarwisseling in Leiden is volgens de burgemeester 'relatief veilig' verlopen. Het vuurwerkverbod dat voor de binnenstad geldt is op tal van plaatsen niet nageleefd, maar er is daar wel veel minder vuurwerk afgestoken dan vorig jaar. De schade aan gemeentelijke eigendommen bedraagt, naar later blijkt, 13.000 euro.

4 In een voormalig winkelpand aan de Haarlemmerstraat is een kattencafé gevestigd. Men kan er wat eten en drinken en er knuffelen met drie poezen en acht katers.

6 De Leidse schilder Jacob Kanbier, aan-

hanger van het neo-symbolisme, overlijdt op 70-jarige leeftijd.

6 Begin van de sloop van de garage aan de Lammenschansweg. Er komt geen nieuw gebouw voor terug. Het terrein gaat één geheel vormen met het nu nog ingesloten Bèta-plein erachter.

7 Opening van het nieuwe stadskantoor in gebouw Level achter het Centraal Station. De gemeente huurt de helft van het omvangrijke pand. De verhuizing van de ambtenaren is noodzakelijk vanwege de renovatie en verbouwing van het stadhuis.

8 Het voormalige V&D-gebouw tussen Breestraat en Aalmarkt, dat eind vorig jaar

door het failliete Hudson's Bay is verlaten, blijft een winkelpand, in elk geval op de begane grond en de eerste verdieping, aldus ASR Real Estate, de eigenaar van het gebouw. Begin maart opent Action een tijdelijke vestiging op de begane grond.

9 Mustafa Kus op 53-jarige leeftijd overleden. Hij werkte jarenlang bij de politie, was jongerenwerker, maar vooral bekend door de stichting 'Omalief', waarvoor hij in 2015 de landelijke Compassieprijs kreeg.

9 Begin van de grondige herinrichting van de Hooigracht. Daarna komt de Langegracht aan de beurt. Beide gedempte grachten maken deel uit van de zogeheten Centrumroute tussen Lammenschansweg en het stationsgebied. De kosten bedragen twintig miljoen euro.

10 Roland de Leeuw (*Nou&, Spirit of St. Louis, Number Four*), een pionier van de Leidse popmuziek, op 69-jarige leeftijd overleden.

15 Het Metrum aan de Schubertlaan wordt voor ruim vier miljoen gerenoveerd en er komen vier lokalen bij. Het Metrum maakt deel uit van Resonans, een reeks van negen scholen voor moeilijk lerende kinderen en mytylscholen.

17 In Leiden zijn vorig jaar 6666 misdrijven gepleegd tegen 6309 in 2018. Er is vooral een forse stijging in het aantal inbraken, van 207 naar 268. Bijna 1100 mensen deden aangifte van diefstal. Er werd ook meer online gefraudeerd.

18 Museum De Lakenhal heeft het werk 'De schilder in zijn werkplaats' (1632) van Gerrit Dou aangekocht van een Britse particulier. De aankoop is met particuliere giften gefinancierd.

20 De Hooglandse Kerk fungeert eenma-

lig als jazztempel bij de opening van de veertigste Leidse Blues- & Jazzweek. Voor het eerst sinds jaren rijden er weer borrelbusjes langs de 28 cafés tijdens de kroegentocht.

23 Cor Streng op 94-jarige leeftijd overleden. Hij was van 1957 tot 1988 eigenaar van 't Friese Bakkertje (hoek Groenhazengracht en Doelengracht) waarmee hij zich een aparte plaats in de binnenstad verwierf. Hij was zelf geen Fries.

26. Sander van Diepen (D66) verkozen tot gemeenteraadslid van het afgelopen jaar. De andere genomineerden waren Lianne Raat (Partij voor de Dieren) en Maarten Dirkse (VVD).

28 Leiden ontsteekt het licht van het tijdelijk Holocaustmonument Levenslicht, 75 jaar na de bevrijding van vernietigingskamp Auschwitz: 500 blauw oplichtende stenen, drijvend in de Rijsburgersingel, pal achter het oorlogsmonument. Levenslicht was eerder onthuld in Rotterdam met 104.000 lichtgevende stenen (het aantal Nederlandse slachtoffers); 170 gemeenten volgden met kleinere versies hiervan.

30 De Leidse melkveehouder Wilbert van der Post, actievoerder bij het boerenprotest, wint de verkiezing van Man/Vrouw van het jaar 2019, georganiseerd door het *Leidsch Dagblad*.

30 Na een juridische strijd van acht jaar mag de omstreden serre van café De Bonte Koe definitief blijven staan. Dat heeft de Raad van State bepaald. Eerder hadden de Raad van State en de Haagse rechtbank de bezwaarmakers in het gelijk gesteld.

31 Het betaald parkeergebied in Leiden wordt fors uitgebreid. Ook de bewoners van

4 januari: Leiden is een kattencafé rijk. In een voormalige winkel aan de Haarlemmerstraat kunnen bezoekers voortaan een hapje en drankje nuttigen en tegelijkertijd knuffelen met de poezen en katers. Foto: Taco van der Eb.

20 januari: 28 cafés doen mee aan de veertigste Leidse Blues- & Jazzweek. Foto: Taco van der Eb.

Morskwartier, Zuidwest, Meerburg, Bockhorst en Waardeiland moeten voortaan een parkeervergunning aanvragen.

31 Oud-hortulana Carla Teune (76) van de Leidse Hortus wordt geëerd met de 'Jaarring' van de stichting Vrienden van de Leidse Hortus. Ze is al ruim een halve eeuw actief in de universiteitstuin.

FEBRUARI

4 Er komt een boete van 140 euro te staan op het voeren van vogels in een groot deel van Leiden, omdat het tot overlast leidt voor mensen en dieren, aldus de gemeente. Het verbod geldt voor de gehele binnenstad, de

buitenring van de singels en een aantal winkelgebieden.

6 Leiden heeft geen zwaar verpauperde achterstandswijken, maar in een aantal buurten gaat de leefbaarheid hard achteruit, aldus een gezamenlijke verklaring van de drie woningcorporaties (Ons Doel, De Sleutels, Portaal) die in de stad actief zijn. De buurten worden niet met name genoemd.

7 De Petrus- en Paulusparochie krijgt van de provincie Zuid-Holland 400.000 euro subsidie voor de verbouwing van de pastorie naast de Lodewijkskerk aan het Steenschuur tot 'Babyhuis'. Vanaf de opening zal er ruimte zijn voor negen moeders met hun pasgeboren kind.

7 Voor het welzijnswerk in Leiden heeft het stadsbestuur de Rotterdamse stichting SOL, de Schiedamse stichting Incluzio en Libertas Leiden uitgekozen. Tot nu waren ongeveer 75 organisaties en initiatieven op het gebied van hulp en zorg werkzaam. Zij verdelen zo'n 27 miljoen euro.

7 De roeiers Stef Broenink (Njord) en Karolien Florijn (Die Leythe) worden gekozen tot respectievelijk Leids sportman en sportvrouw van 2019. Rugbyclub DIOK, landskampioen in 2019, is de sportploeg van het jaar en coach Andy Ogonu is de coach van het jaar. De prijs voor de beste parasporter is voor roeister Annika van der Meer.

8 Leiden Culinair, het eetfestijn waar Leidse restaurants zich aan het publiek presenteren, wordt dit jaar voor het laatst gehouden. De laatste twee jaar werd veel verlies gedraaid. Leiden Culinair, een onderdeel van de Lakenfeesten, was er voor het eerst in 1986.

12 De Universiteit Leiden krijgt een ombudsman voor het personeel, die zelfstandig misstanden en slechte werkculturen kan opsporen en onderzoeken. Dat besluit het College van Bestuur.

13 Horecaondernemer Leo Kamphues vangt bot bij de bezwarencommissie in de slepende zaak om een miljoenenvergoeding voor het ter ziele gaan van zijn discotheek In Casa. Die ondergang kan niet worden toegeschreven aan de door de gemeente gesubsidieerde bouw en exploitatie van muziekcentrum Gebroeders De Nobel, aldus de commissie.

19 In vitrines in de nieuwe parkeergarage onder de Garenmarkt wordt een deel van de archeologische vondsten tentoongesteld die

eerder bij opgravingen op deze plek zijn gevonden. Dit hoekje van Leiden kwam in 1386 binnen de stadsmuren. Bijzondere vondsten zijn een spaarpot in de vorm van een vrouwenborst en een beeldje van de 'pestheilige' Rochus.

20 De 49 klokken van het Leidse carillon worden uit de stadhuistoren getakeld om te worden vervoerd naar de restaurateur. De grootste en zwaarste bel blijft hangen en zal ter plekke worden gerestaureerd. De operatie maakt deel uit van de grootscheepse restauratie van het stadhuis.

20 De voormalige Meisjes-HBS uit 1883 aan de Garenmarkt 12 (hoek Raamsteeg) wordt verbouwd tot 62 appartementen.

20 Stichting Diogenes legt de laatste hand aan de restauratie van het pand Hogewoerd 63, op de hoek met de Koenesteeg. In de woning had ooit theologiestudent François Haverschmidt (1835-1894), bekend als de dichter Piet Paaltjens, een kamer.

20 Uit recente rapporten blijkt dat ongeveer eenderde van de Leidse bevolking uit buitenlanders bestaat. De gemeente verdeelt de nieuwe aanwas in vier categorieën: studenten, arbeidsmigranten, kenniswerkers en vluchtelingen.

22 Het Rijksmuseum van Oudheden krijgt enkele tientallen houten palen die bij Valkenburg zijn opgegraven bij de aanleg van de Rijnlandroute. Zij vormden 2000 jaar geleden een onderdeel van een Romeinse weg. Na conservering zullen de palen onder een glasplaat in de vloer worden aangebracht bij de entree van het museum.

24 Er komen voorlopig geen omvangrijke exposities meer in De Lakenhal. De kosten

ervoor rijzen volgens directeur Meta Knol de pan uit. De pas afgesloten expositie 'De Jonge Rembrandt' is de laatste van dit kaliber. Zij trok 55.000 bezoekers, een mooi aantal, maar niet voldoende om de kosten te dekken. Alleen al de verzekeringskosten bedroegen 280.000 euro op een begroting van 1,2 miljoen euro.

24 Officiële opening van de Garenmarktgarage. De bouw duurde bijna drie jaar. Er is plaats voor 425 auto's, verdeeld over vijf parkeerlagen. Inrit en uitrit liggen in de Korevaarstraat.

28 De onroerendgoedbelasting stijgt in Leiden in een jaar tijd met bijna 12 procent. Onroerend goed in de stad is nu meer dan 20 miljard euro waard, daarbij zijn woningen samen goed voor 17,4 miljard.

28 Begin van de bouw van de eerste nieuwe woonblokken in de Oude Kooi. Er komen moderne huizen achter de monumentale gevels die behouden moeten blijven. De vooroorlogse wijk is door de bekende architect Jesse ontworpen.

MAART

8 Roel van den Berg op 67-jarige leeftijd overleden. Hij was vijftien jaar rayondirecteur van de ING en bestuurslid van diverse maatschappelijke instanties, o.a. penningmeester van de Pieterskerk, waarvoor hij vele subsidies binnenhaalde.

9 Het staat nu echt te gebeuren: de bouw van het Leonardo College op de hoek Churchillaan/Telderskade. Er is een partij gevonden die het gebouw neerzet voor de zestien miljoen euro die de gemeente er-

voor beschikbaar stelt. Wel moeten eerst de twee gebouwen van de voormalige Teldersschool worden gesloopt. Sinds 2004 wordt al over de nieuwbouw gesproken.

10 De Universiteit Leiden wijdt een kamer in het Academiegebouw aan de nagedachtenis van de dichter Willem Bilderdijk (1756-1831). Het wordt een soort museum gewijd aan de dichter. Het kan op aanvraag worden bezichtigd.

11 Het wereldwijd verbreide coronavirus heeft nu ook officieel in Leiden zijn eerste slachtoffer: een 10-jarig kind dat terugkwam uit het noorden van Italië.

12 Na een geruchtmakend proces wordt de 34-jarige waterpolocoach van de Leidse vereniging ZVL-1886 veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes jaar voor ontucht en verkrachting van een aantal jonge speelsters.

13 Opening van de nieuwe fietsenstalling onder appartementencomplex Lorentz tegenover Leiden Centraal. Er is plaats voor zo'n 4.700 fietsen.

15 Leidens eerste burger Henri Lenferink is vandaag de langstzittende burgemeester van Nederland. Hij heeft er bijna zeventien jaar opzitten. Daarmee is hij nog geen recordhouder in Leiden. Zijn voorganger Cees Goekoop hield het 18,5 jaar vol.

25 De parkeergarage aan de Hooigracht boven het Albert Heijn-filiaal wordt met drie lagen verhoogd, zo heeft het stadsbestuur besloten. Het aantal parkeervakken stijgt met 88 tot 357. De operatie gaat 5,2 miljoen euro kosten.

26 Art Vogel, hoofd afdeling kassen van de Hortus botanicus, op 70-jarige leeftijd overleden. De 'penisplant' maakte hem be-

26 maart: Art Vogel verzamelt stuifmeel van de bloeiende reuzenaronskelk, 2008. Hiermee heeft hij later een tweede bloeiende plant bestoven. Veel van de hierbij ontstane zaden zijn naar een botanische tuin in Thailand gestuurd. Foto: Hortus botanicus Leiden.

kend bij het grote publiek. Drie keer (1993, 2003 en 2008) slaagde hij erin de tegendraadse reuzenaronskelk uit Sumatra in Leiden tot bloei te brengen. Er kwamen duizenden naar kijken.

28 Han Wallaart, oud-speler en oud-coach van de basketbalvereniging BS Leiden, op 73-jarige leeftijd overleden.

APRIL

1 Het Rijksmuseum van Oudheden is een zilveren ring uit de tiende of elfde eeuw rijk. Deze werd met een metaaldetector gevonden bij Hoogwoud. Waarschijnlijk heeft een Viking hem verloren tijdens zijn verblijf

in Noord-Holland. Vondsten uit de tiende en elfde eeuw zijn in Nederland vrij zeldzaam.

3 Het Leidse familiebedrijf Van Berge Henegouwen op de Lange Mare krijgt het predicaat hofleverancier vanwege het 100-jarig bestaan in 2019. De overgrootvader van de huidige eigenaar Koen van Berge Henegouwen – vierde generatie – begon met radiotoesjes en kachels op de Aalmarkt.

6 Ondanks de coronacrisis is de Leidse hoogleraar Ben Telders (1903-1945) herdacht, zij het door slechts twee kransleggers van het organiserende volkenrechtelijk dispuut Professor mr. B.M. Telders. Telders overleed 75 jaar geleden, op 6 april, in concentratiekamp Bergen-Belsen. De herdenking zou in

normale omstandigheden zo'n 200 mensen hebben getrokken.

13 Piet Peper, oud-raadslid SP en Leefbaar Leiden, overlijdt op 83-jarige leeftijd. Peper zat twaalf jaar in de gemeenteraad. Hij was zijn hele werkzame leven kapper en had een zaak in de Beatrixstraat.

24 Ook aan het succesvolle project Fietsmaatjes valt een coronamouw te passen. Door de anderhalvemetersamenleving konden vrijwilliger en oudere/gehandicapte niet meer naast elkaar zitten. Voormalig huisarts en Fietsmaatjes-vrijwilliger Ben Crul ontwerpt een plexiglas coronascherm tussen beiden in.

24 De kans bestaat dat ook in de Stevenshof, Merenwijk en Roomburg op termijn betaald parkeren wordt ingevoerd. Dat meldt de gemeente in een 178 pagina's tellende vervolgnota over parkeren in Leiden. Wethouder North (GroenLinks) wil de tarieven in bestaande betaald-parkerenwijken opschroeven en in praktisch de hele stad één betaald-parkerzone invoeren. De plannen leiden tot een stortvloed van kritiek van ondernemers en wijkverenigingen.

MEI

22 Universiteit Leiden neemt een zesde psycholoog fulltime in dienst om de vele studenten te helpen die last hebben van depressie klachten, stress en burn-out. De psychische nood onder studenten is hoog.

26 Erfgoed Leiden en Omstreken mag een serie ansichtkaarten ouder dan 70 jaar op de website zetten zonder er auteursrecht voor te betalen. Dat bepaalt het Haags gerechtshof nadat de Haagse kantonrechter in 2018

oordeelde dat de ansichtkaarten beschermd waren en Erfgoed Leiden 75 euro per kaart aan auteursrecht moest betalen. Het leidde ertoe dat tienduizenden afbeeldingen van de website werden gehaald.

29 De Leidse striptekenaar Eric Schreurs overlijdt op 61-jarige leeftijd. Hij maakte furore met zijn stripreeks rond de antiheld Joop Klepzeiker. In 2002 kreeg hij de Stripschapsprijs voor zijn gehele oeuvre. Hij exposeerde in De Lakenhal. Het museum kocht ook een aantal tekeningen van Schreurs aan.

JUNI

14 In navolging van tal van andere steden wordt in Leiden een demonstratie tegen racisme gehouden. De organisatie, Black Lives Matter, weet tussen de twee- en drieduizend betogers te trekken op de voormalige voetbalvelden van GHC aan de Voorschoterweg. De betoging verloopt zonder noemenswaardige problemen, de aanwezigen blijven op corona-afstand van 1,5 meter.

14 'Jazzprofessor' Wim Winsemius, een grootheid in de Leidse jazzscene, op 75-jarige leeftijd in Leiderdorp overleden. Hij was programmeur van Hot House Leiden en auteur van het boek 'Jazz – het blijft improviseren'.

19 Ruud van Vliet, een bekende figuur in de Leidse korfbalgemeenschap, op 72-jarige leeftijd overleden. Hij speelde samen met zijn tweelingbroer Wim twintig jaar in het eerste team van de LKC De Algemene.

23 Oud-korpschef van de Leidse politie Hendrik (Henk) Mostert overlijdt op 75-jarige leeftijd. Mostert was de hoogste politiebaas

van 1985 tot 1990 en stond bekend als een aimabel man, die met elke agent die hij onderweg in het Leidse tegenkwam, een praatje maakte.

29 Het Singelpark is rond nu de allerlaatste brug op zijn plaats ligt: de Loviumbrug naast de Zijlpoort. Door de coronacrisis wordt er weinig ruchtbaarheid aan gegeven. Het Singelpark is een bijna tien jaar oud plan om een doorgaande wandelroute te creëren van zo'n zes kilometer aan de binnenkant van de singels. Als onderdeel daarvan worden parken opgeknapt, paden aangelegd en bruggen geslagen. Alleen de aanleg van de bruggen kostte vier miljoen euro.

JULI

1 De Universiteit Leiden verwacht dit jaar een corona-effect op de begroting van 8,2 miljoen euro. De universiteit moest onder meer onverwacht extra investeringen doen in digitaal onderwijs. Daarnaast is er omzetverlies door het wegblijven van buitenlandse studenten.

1 Het is nu officieel: het Spaanse merk Zara zal zich in het najaar vestigen in het nieuwe, vier verdiepingen hoge pand aan de Haarlemmerstraat, pal tegenover C&A.

2 Aan de Ehrenfestweg in het Bio Science Park wordt de eerste paal geslagen voor het gebouw van Plus Ultra, een groot hightech verzamelgebouw. Kosten ongeveer 50 miljoen euro.

6 Boeren uit de wijde omgeving protesteerden bij het politiebureau aan de Langegracht tegen het stikstofbeleid van landbouwminister Carola Schouten. De 106 tractoren rijden

juist daar naartoe om aangifte tegen haar te doen wegens dierenmishandeling.

6 Parkeergeld blijkt een belangrijke inkomstenpost voor de gemeente Leiden. Over 2019 werd 13,8 miljoen euro opgehaald.

8 In de afgelopen zeven jaar heeft Leiden 272 miljoen euro aan Europese subsidies binnengehaald. Het werd besteed aan 523 projecten. Een substantieel deel ervan ging naar museum Naturalis, bedrijven op het Bio Science Park en de universiteit inclusief LUMC. Het midden- en kleinbedrijf oogstte 45 miljoen.

10 Bedrijfsjurist Annetje Ottow (55) volgt Carel Stolker op als voorzitter in het college van bestuur van de Universiteit Leiden. Ottow werkt nu als vicevoorzitter van het college van bestuur van de Universiteit Utrecht. Daarnaast is ze hoogleraar economisch publiekrecht. Stolker neemt afscheid op 8 februari 2021.

14 Arthur Rörsch, emeritus hoogleraar moleculaire genetica aan de Universiteit Leiden, op 87-jarige leeftijd overleden. Hij genoot op zijn vakgebied internationale faam. Van 1980 tot 1987 was hij voorzitter van de 3 October Vereniging. 'Klaarblijkelijk geeft die functie me meer bekendheid dan welke geleerdheid ook,' zei hij eens daarover.

14 Naast de Hartbrugkerk kan water getapt worden uit een openbare kraan. Het watertappunt moet de eerste van vele in de binnenstad worden.

15 Met de ontsteking van de ledverlichting is het Garenmarktplaats officieel geopend en kunnen de Leidenaars het park betreden. De herinrichting ging in januari van start.

16 Koning Willem-Alexander opent in Mu-

14 juli: Naast de Hartebrugkerk verrijst een eerste openbaar watertappunt. Foto: Hielco Kuipers.

seum Boerhaave de expositie 'Besmet', een wel zeer bij deze tijd passend onderwerp. Vanwege de coronacrisis was de opening drie maanden uitgesteld.

18 De gemeente heeft na een jarenlange twist over overdrachtsbelasting voor het gebouw bij station Lammenschans voor Da Vinci College en ROC Leiden een schikking getroffen met de belastingdienst en voorkomt daarmee vervolging. Er lag een claim van 1,7 miljoen euro. De gemeente dacht dat zij was vrijgesteld van overdrachtsbelasting, de fiscus bestreed dat. De gemeente betaalt nu 386.000 euro overdrachtsbelasting en een boete van 200.000 euro.

18 De sloop van het oude ROC-gebouw aan de Ter Haarkade is voltooid. Op het ter-

rein zal de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren 43 woningen bouwen.

18 Vanaf nu tot en met 31 augustus zal de binnenstad autoluw zijn. Het huidige voetgangersgebied in het centrum wordt uitgebreid met de Botermarkt en de Nieuwe Rijn. Elke dag om 11.00 uur gaan palen uit het wegdek omhoog en om 21.00 uur weer naar beneden.

22 Het Stadsbouwhuis aan de Lange-gracht, uit 1979, zal worden gesloopt ten behoeve van de bouw van 33 woningen en de ontwikkeling van het 'Energiepark', aldus een besluit van burgemeester en wethouders. De nieuwe woningen zijn nodig om bewoners van het Doelencomplex te compenseren, die hun huizen moeten opgeven voor universitaire bouwplannen. De Historische Vereniging

Oud Leiden houdt een pleidooi om het karakteristieke gebouw te behouden.

22 Het kinderpsychiatrisch ziekenhuis Curium wordt met ingang van 2021 onderdeel van het LUMC. Het 65 jaar oude Curium, dat jaarlijks zo'n 1000 kinderen en jongeren behandelt, is te klein om zelfstandig te blijven.

30 Maarten Biesheuvel, 'de beste korteverhalenschrijver van Nederland', overlijdt op 81-jarige leeftijd. Zijn debuut in 1972 met de bundel 'In de bovenkooi' baarde groot opzien. Voor zijn gehele oeuvre kreeg hij in 2007 de prestigieuze P.C. Hooftprijs.

31 De Leidse componist en musicus Warner van Es op 68-jarige leeftijd in een Frans ziekenhuis overleden. Van zijn hand verschenen drie opera's: 'Socrates' (1997), 'Kinderen van Medea' (2009) en 'Job' (2019).

AUGUSTUS

2 Marjo Heemskerk, in 2006 verkozen tot nachtburgemeester van Leiden, op 63-jarige leeftijd overleden. Ze werkte aanvankelijk in de zorg, maar stapte later over naar de horeca, waar haar hart lag.

7 Op de muur van de Vrijplaats (in voormalige pand van Tieleman & Dros aan de Middelstegracht) heeft schilder Gijs Donker een portret van activist Marinus van der Lubbe aangebracht. Verdacht van het in brand steken van de Rijksdag in Berlijn in 1933 werd Van der Lubbe een jaar later door de nazi's ter dood gebracht.

8 Met een becijferd tekort van zeker 2471 en mogelijk 3761 kamers blijft het zeer moeilijk voor eerstejaars studenten om in Leiden een kamer te vinden.

9 Vandaag 200 jaar geleden stichtte koning Willem I Naturalis. Van zo'n 20.000 objecten is de collectie gegroeid tot ruim 42 miljoen. Op 29 september opent koning Willem-Alexander de jubileumtentoonstelling 'De schatten van Naturalis'.

11 De St. Josephkerk aan de Herensingel zal grondig worden opgeknapt. Het Rijk heeft daarvoor een subsidie verleend van 2,6 miljoen euro. Daarna vestigt er zich een zusterorde uit Indonesië, aldus het parochiebestuur.

18 De stichting Pieterskerk krijgt een lening van 900.000 euro van het Nationaal Restauratie Fonds. Door de coronacrisis liep het bijna 900 jaar oude monument ruim twee miljoen euro aan inkomsten mis. De bedoeling is dat na 3 oktober een breder gebruik van het gebouw wordt gemaakt.

18 Het poppodium Gebr. De Nobel maakt bekend dat het per 1 oktober 7 van de 10 vaste personeelsleden zal ontslaan. Door de coronacrisis heeft het poppodium al vele maanden geen inkomsten meer.

18 De gemeente kondigt een nieuw omvangrijk park aan tussen de Oosterkerkstraat en de Minnestraat, waarin het Lakenplein, het Kaarsenmakerplein en het Katoenpark opgaan. De verouderde speeltuin De Doorbraak zal worden vernieuwd.

20 Begin van de sloop van het voormalige hoofdpостkantoor aan de Schipholweg. Op deze plaats zal een nieuwe brandweerkazerne worden gebouwd met daarboven appartementen.

21 Het aantal klanten van de Voedselbank Leiden stijgt explosief. Op de peildatum vlak voor de zomervakantie maakte ruim 25 pro-

cent meer personen gebruik van de gratis voedselpakketten dan het jaar ervoor. De stijging van het landelijke gemiddelde is 8,5 procent.

25 Neerlandicus Tanneke Schoonheim op 54-jarige leeftijd overleden. Ze was als hoofdredacteur van het Algemeen Nederlands Woordenboek verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Taal (INT) in Leiden. Zij was actief als bestuurslid van de Historische Vereniging Oud Leiden en verantwoordelijk voor het kwartaalblad.

26 Na een juridische strijd van zeven jaar lijkt een oplossing bereikt over het nieuwe waterterras van café-restaurant Annie's, gevestigd in de gewelfkelders onder de Hoogstraat. Annie's wilde een groter en halfroond terras. Daar werden tal van bezwaren tegen gemaakt. Op voorstel van de Historische Vereniging Oud Leiden hebben alle betrokkenen nu een compromis bereikt: het nieuwe terras wordt aanzienlijk kleiner en het bestaande houten ponton mag niet langer ook als terras worden gebruikt.

SEPTEMBER

1 Joop Brons op 91-jarige leeftijd overleden. Hij was zestig jaar organist van de Hooglandse Kerk en leider van de Leidse Cantorij. Hij introduceerde de Evensong, een muzikale kerkdienst met veel nadruk op koorzang.

8 Vijf jaar lag hij eenzaam opgeslagen, nu gaat de Waaghoofdbrug op transport naar Nijmegen voor hergebruik. Hij gaat daar twee parkdelen van het Radboud Ziekenhuis verbinden. De Waaghoofdbrug overspande

tot 2015 de Oude Rijn tussen Stille Mare en Aalmarkt.

10 De firma Divorce Housing mag toch het kantoorpand aan de Schipholweg 101 verbouwen en er recent gescheiden mannen en vrouwen in onderbrengen. Eerder had het stadsbestuur hiervoor geen toestemming gegeven.

11 Leiden krijgt tien miljoen euro van de rijksoverheid om woningbouw te versnellen op het Werninkterrein en langs de Lammenschansstrip. Het geld zal grotendeels gaan naar verkeersprojecten, zoals een tunnel onder het spoor bij het Werninkterrein.

15 Opening van Babyhuis Leiden, gevestigd in een pand van de Petrus- en Paulusparochie aan het Steenschuur. Hier kunnen maximaal negen kwetsbare zwangere en pas bevallen vrouwen opgevangen worden. Zij krijgen begeleiding bij hun moederschap zodat ze op den duur veilig en zelfstandig kunnen wonen.

17 Het aantal inschrijvingen voor hutspot, haring en wittebrood voor 3 oktober ligt dit coronajaar een stuk lager dan in een normaal jaar: voor haring en wittebrood 309, voor de hutspotmaaltijd 1673. In een gewoon jaar schommelen die aantallen respectievelijk rond de 3500 en 6000.

20 Boy van Dijk, eigenaar-directeur van aannemersbedrijf Jobo, op 68-jarige leeftijd overleden.

24 Officiële opening van het grondig opgeknapt Blekerspark (tussen Oude Herengracht en begraafplaats Zijlpoort). Het park is op Japan geïnspireerd, met als blikvanger een Japanse notenboom, een nazaat van een boom die in 1945 de atoombom op Nagasaki

overleefde. Die boom sterkt eerst nog aan in de Hortus.

25 Leiden krijgt een eigen stimuleringsfonds voor winkels en bedrijven. De gemeente stopt daar alvast twee ton in. Het fonds wordt opgericht door het lokale bedrijfsleven, enkele non-profitorganisaties en de gemeente. Doel is ondernemers te laten inspelen op veranderingen en zo de weerbaarheid van de Leidse economie te vergroten.

25 Ondanks stevig verzet van de buurtbewoners plaatst de gemeente zestien containerwoningen op het speelveld aan de Verdamstraat, voor huisvesting van voormalige daklozen, begeleid door de stichting De Binnenvest. Ze zullen er minimaal tien jaar blijven staan.

26 Opening van het vernieuwde Tasmanpark in de Zeeheldenbuurt.

OKTOBER

1 De Leidse houtzaagmolen De Heesterboom aan de Haagweg krijgt een nieuwe 'jas'. Het bijna 100 jaar oude rietdek wordt vervangen. Hoeveel de restauratie kost, is niet bekendgemaakt, maar de provincie, het Molenfonds, Prins Bernhard Cultuurfonds, Fonds 1818 en het Dynamofonds droegen er allemaal aan bij. De Heesterboom staat op de top 100-lijst van nationale monumenten. Een keer in de week, op zondag, doet hij nog dienst.

2 De Leidse Christelijke Kampeervereniging LCKV, die dit jaar haar eeuwfeest viert, krijgt de gouden erepenning van de stad Leiden. De vereniging verzorgt zomerkampen waar jaarlijks zo'n 1600 kinderen aan deelnemen en heeft 600 vrijwilligers.

3 De afdeling Medische Microbiologie van het LUMC heeft een tweede laboratorium ingericht voor onderzoek naar het coronavirus. Dat kon worden betaald met de opbrengsten van een crowdfundingactie van de Universiteit Leiden. Die leverde sinds maart dit jaar ruim een miljoen euro op.

6 Gynaecoloog Jan Wildschut, die in het Zwolse Sophiaziekenhuis zeker zeven-tien donorkinderen verwekte met zijn eigen sperma, was in 1971 de grondlegger van kunstmatige inseminatie bij het AZL, de voorloper van het LUMC. Het LUMC is recent op de hoogte gebracht van de praktijken van Wildschut, die in 2009 overleed. Onbekend is of Wildschut in zijn Leidse periode ook eigen sperma heeft gebruikt zonder dat wensouders dat wisten. Vier donorkinderen uit die tijd hebben zich al gemeld voor DNA-verwantschapsonderzoek.

8 Nederland gaat minimaal 7,8 miljoen doses van het coronavaccin van de Leidse farmaceut Janssen Pharmaceutica afnemen, zodra dit vaccin wordt toegelaten tot de Europese markt. Het vaccin van de Leidse farmaceut wordt al maanden getest.

9 Archeologisch onderzoek van het Leidse onderzoeksbureau RAAP brengt bij de Europaweg, pal naast de zuidelijke oprit van de Lammensbrug, mogelijk de 'Schans Lammens' aan het licht, het Spaanse verdedigingswerk waar volgens de overlevering op 3 oktober 1574 een pot hutspot werd gevonden. Het proefsleuvenonderzoek wordt uitgevoerd in opdracht van de Rijnlandroute om de ligging ervan te bepalen.

12 In Leiden wordt de grootste coronastraat van Nederland geopend. Het testcen-

9 oktober: Archeologisch onderzoek op de plek waar volgens de overlevering na het Leids ontzet de pot met hutspot is gevonden. Foto: Taco van der Eb.

trum in het voormalige Aramcogebouw vlakbij de Plesmanlaan is winterproof. Iedereen kan naar binnen voor het staafje in neus en keel. De teststraat, op initiatief van de GGD, is in drie weken tijd uit de grond gestampt. Er kunnen dagelijks 1898 tests worden uitgevoerd.

13 Wijkvereniging Stationsgebied stapt naar de nationale Ombudsman, om hem de inspraak en participatie van het huidige stadsbestuur voor te leggen, want, beweert de vereniging, die deugt niet. In het credo 'Samen maken we de stad' van de coalitie tussen D66, GroenLinks en PvdA bulkt het van de participatietrajecten en inspraakbij-

eenkomsten voor inwoners. Die zijn er voor de Bühne, vindt de wijkvereniging.

15 Hennie van der Lelie krijgt de Jan van Houtpenning van de stad Leiden, een gemeentelijke onderscheiding die wordt uitgereikt aan ambtenaren die zich jarenlang hebben onderscheiden door bijzondere toewijding aan hun taak. Van der Lelie neemt vandaag afscheid van Molen De Valk, waar hij sinds 1979 molenaar was. Hij gaat met pensioen.

16 Erfgoed Leiden en Omstreken heeft het archief van de Leidse gemeentepolitie uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder de dag- en nachtrapporten, gedigitaliseerd. Het gaat om

23 meter aan dossiers. Om ze voor het publiek toegankelijk te maken zijn vele honderden vrijwilligers nodig.

16 De Leidse volkszanger Mart Hoogkamer geeft een livestreamconcert in de Leidse Schouwburg, zonder publiek vanwege corona. Hoogkamer, in 2016 tweede in 'Holland's Got Talent', kreeg recent ruim tien miljoen volgers op social media nadat zijn manager daar een filmpje op zette met het nummer *Unchained Melody*, dat de volkszanger spontaan op een Spaans strand zingt.

25 Op 69-jarige leeftijd overlijdt voormalig profvoetballer Bert Jansen. De Leidenaar kwam tussen 1969 en 1982 dertien seizoenen uit voor Sparta Rotterdam. Hij begon zijn voetbalcarrière bij VNA en ging via LDWS naar Roodenburg. Bert Jansen wordt algemeen beschouwd als een van de beste voetballers die Leiden heeft voortgebracht. Hij werkte jarenlang in de drukkerij van het *Leidsch Dagblad* en opende in 1991 een eigen drukkerij in Leiden, genaamd: Sparta.

27 Sunny Home, het karakteristieke huis van schrijver Maarten Biesheuvel en zijn echtgenote Eva in de Leidse Kernstraat, staat te koop. Sinds het huis op Funda is gezet, wordt makelaar Ralph Lek overspoeld met aanvragen voor een bezichtiging. Het vrijstaande huis uit 1924 is uniek, omdat het helemaal van hout is en daarmee enig in zijn soort in Leiden. Op social media barst de discussie los of het niet een andere bestemming zou moeten krijgen, bijvoorbeeld als schrijvershuisje. Biesheuvel overleed 30 juli op 81-jarige leeftijd. Zijn vrouw Eva ging hem voor in het najaar van 2018.

28 De organisatoren van de Leiden European City of Science kondigen plannen aan

voor een feestelijk en groots kennisjaar in 2022. Via een livestream wordt het voorlopige programma gepresenteerd. Een groot wetenschappelijk congres moet zo'n 5000 bezoekers trekken, los van tal van andere activiteiten.

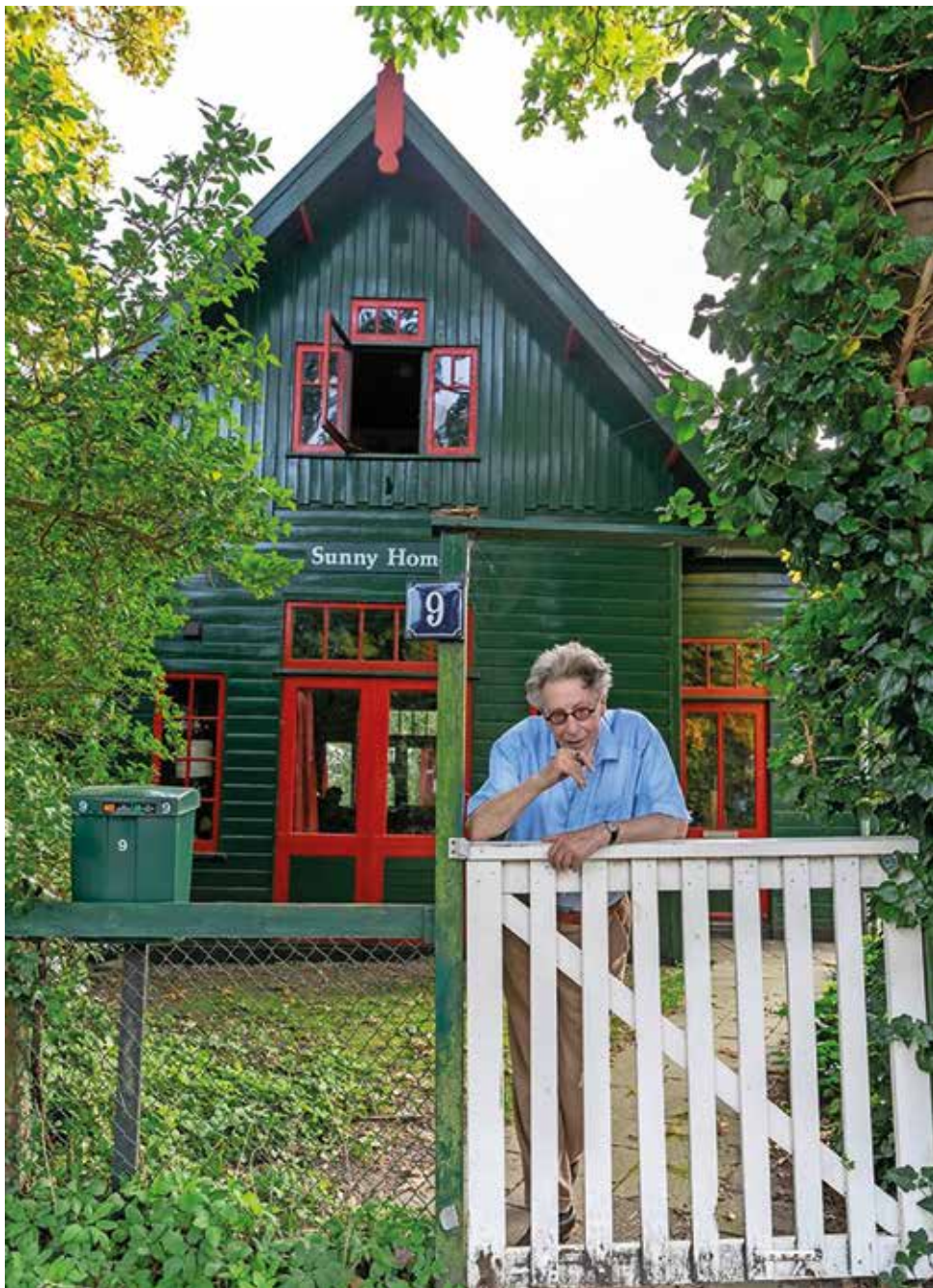
30 Het inwoneraantal van Leiden is dit jaar het hardste gedaald van alle Nederlandse gemeenten. Dat blijkt uit cijfers van het CBS. Op 1 oktober telde Leiden 1276 inwoners minder dan op 1 januari. Dat is een daling van 1,02 procent. Er werden iets meer kinderen geboren (776) dan er mensen overleden (752), maar er vertrokken 1300 mensen meer uit Leiden dan zich er in deze periode vestigden. Vermoedelijk is deze daling veroorzaakt door expats en (internationale) studenten die tijdens de coronacrisis terug naar hun eigen land verhuisden.

31 De nieuwe partij Leiden Participeert wil van het college van B en W opheldering over het afhaken van acht wijkverenigingen aan de overlegtafel met de gemeente. Ze hebben geen vertrouwen meer in participatieprojecten, omdat ze zich onvoldoende gehoord voelen.

NOVEMBER

5 De gevel van het Leidse stadhuis aan de Breetstraat is schoongemaakt. In het stadhuis is het nog een grote bouwput. De Leidse aannemer Du Prie is hard bezig om het hele pand een grondige opknappbeurt te geven, de eerste echt grote na de brand van 1929.

6 De Universiteit Leiden en het Haagse college van B en W hebben een akkoord gesloten over de komst van een 'campusboulevard' in het centrum van Den Haag.

27 oktober: Sunny Home, het markante, houten woonhuis van schrijver Maarten Biesheuvel, staat na het overlijden van de schrijver te koop. Foto: Patricia Nauta.

Het Haagse gemeentebestuur wil het gebied tussen het Prins Bernhardviaduct en de Schedeldoekshaven herinrichten tot 'Central Innovation District', waar studenten, medewerkers en inwoners elkaar gemakkelijk kunnen ontmoeten.

18 Inwoners van onder andere Leiden sporten relatief veel in vergelijking met die van andere gemeenten. Dat blijkt uit onderzoek van Atlas voor Gemeenten, die de vijftig grootste gemeenten met elkaar vergeleek. Leiden belandt als vijfde op de lijst, terwijl Leiden op een relatief lage plek (37 van de 50) staat wat het aantal sportaccommodaties betreft.

20 De man die bekend staat als de Leidse serieverkrachter wordt veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf, waarvan een jaar voorwaardelijk, voor het verkrachten van twee jonge vrouwen en het aanranden van een derde, vorig jaar in de binnenstad.

23 De bekende Leidse ondernemer Henny Wiggers overlijdt op 76-jarige leeftijd. Wiggers was oprichter van winkelketen in vrijetijdskleding Henny's Rits en stond aan de wieg van ondernemersclub Business Club Leiden.

25 Het besluit van burgemeester Lenferink om 70-plussers bij de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021 te verbieden lid van een stembureau te zijn, veroorzaakt veel consternatie. Daarop trekt hij het besluit, ingegeven door de coronarisico's, terug. Wel geeft hij de 70-plussers het 'dringende advies om er goed over na te denken'.

DECEMBER

4 Overleden: Paul Moerman (104), de laatste overlevende grenadier die vocht bij

de Slag om de Residentie op 10 mei 1940. Moerman eerde elk jaar zijn 98 gesneuvelde kameraden tijdens veteranendagen en Dodenherdenkingen. In zijn arbeidzaam leven was hij makelaar en taxateur in Leiden.

10 Hein Laterveer, voorzitter van de koepel van 24 studentenverenigingen, krijgt als eerste student de gouden speld van de stad Leiden. Laterveer en zijn medebestuurleden worden geprezen voor de 'kundige en overtuigende wijze' waarop zij in het turbulente verlopen jaar de grote vraagstukken aanpakten die op hen afkwamen, zoals de serieverkrachter en de coronacrisis.

24 Op 67-jarige leeftijd overlijdt Harrie Kies, grondlegger van het Leids Cabaretfestival en later impresario van tal van artiesten. Het Leids Cabaretfestival begon als lustrumactiviteit van studentenvereniging Augustinus en groeide uit tot een instituut dat zijn 25-jarig jubileum in Carré vierde. Sanne Wallis de Vries, Jack Spijkerman, Najib Amhali, Erik van Muiswinkel: wie 'Het Leids' won, kon stevast een zonnige toekomst als cabaretier tegemoetzien.

28 Na de vier grote steden is Leiden de meest verkeersonveilige stad van Nederland. Dat blijkt uit onderzoek van RTL Nieuws op basis van ongevallen- en verkeersgegevens van Rijkswaterstaat en TomTom. Van 2017 tot 2019 vonden in Leiden 831 verkeersongelukken plaats met gewonden of doden. In de top 20 van Nederlandse buurten met het hoogste verkeersrisico staan zes Leidse buurten. D'Oude Morsch staat met 49 ongelukken in die periode zelfs in de top drie.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2020

Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Boshuizerkade

In de wederopbouwwijk Leiden-Zuidwest ligt sinds de jaren '60 aan de Boshuizerkade een langgerekt sportveldencomplex. Bij de inrichting van de wijk werden hier de resten van het middeleeuwse kasteel Boshuizen aangetroffen. Toen er plannen ontstonden voor het bouwen van huizen op een deel van de sportvelden, werd besloten om de kasteellocatie in situ te behouden en een groene bestemming te geven. De nieuwe huizen werden vlak ten noorden van de kasteellocatie gepland, wat de aanleiding vormde voor een reeks archeologische onderzoeken. In 2014 leidde dit – na een booronderzoek en proefsleuvenonderzoek – tot opgraving van het gehele te bebouwen terrein. De uitwerking van het onderzoek duurde langer dan gebruikelijk, maar heeft inmiddels geleid tot een uitgebreid rapport van de hand van Menno Dijkstra.¹ Dit rapport beschrijft niet alleen de nederzetting uit de zevende eeuw na Christus die werd opgegraven, maar ook de resten uit de prehistorie, Romeinse tijd en de Nieuwe Tijd.

Prehistorie en Romeinse tijd

De onderzoekslocatie ligt op de zuidelijke oever van de Oude Rijn. In de vierde en derde eeuw voor Christus is sprake geweest van laaggelegen gebied met open water. Ondanks deze natte omstandigheden is het gebied in deze periode door de mens ge-

exploiteerd, getuige een aantal zones waar bundels wilgentakken dicht opeen in de grond zijn aangetroffen. Het is onduidelijk welke activiteiten hier hebben plaatsgevonden. Enkele takken vertonen snijsporen en zijn door mensenhanden bewerkt. Dit maakt duidelijk dat de wilgentakken door de bewoners van dit gebied zijn verzameld in de omliggende bossen.

In het noorden van het onderzochte gebied heeft zich in de late tweede eeuw na Christus een geul (niet de hoofdgeul van de Rijn) ingesneden. Vanuit deze geul is een pakket sediment afgezet over het komgebied, waardoor het buiten de invloed van hoogwater is komen te liggen. Het pakket moet op basis van het erin voorkomende aardewerk ergens tussen circa 170 en 250 zijn ontstaan. Daarna, vermoedelijk in de laat-Romeinse tijd, is deze laag nog plaatselijk doorsneden door nieuwe waterlopen. In de Romeinse Tijd is het landschap vermoedelijk exploiteerbaar geweest. In de opgeslibde oeverzone van deze geul zijn twee afgetopte kuilen met wat inheems Romeins aardewerk en een rommelige, door dieren vertrapte vulling overgeleverd. Dit wijst op bewoningsactiviteit in de omgeving. Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd ontbreken echter volledig. De nederzetting die verspoeld is geraakt had waarschijnlijk niet een puur militair karakter. De verhouding tussen inheems en importaardewerk is namelijk vrijwel gelijk. Resten van honderden gefragmenteerde zeeschelpen in de geulvulling van een van de

waterlopen wijzen op de nabijheid van een Romeinse weg met schelpverharding die verspoeld is geraakt.

De vroegmiddeleeuwse nederzetting

Aan het begin van de Vroege Middeleeuwen was het landschap hoog genoeg opgeslibd om geschikt te zijn voor bewoning. Langs de noordrand van het onderzoeksgebied bevond zich een ondiepe restgeul die zo nu en dan droogviel. In de zevende eeuw ontstond hier een nederzetting die georiënteerd was op deze restgeul. De resten van een houten huis, houten opslagschuren, meerdere erfafscheidingen en maar liefst 34 waterputten kwamen tijdens de opgraving aan het licht. Het maken van een interne fasering van de nederzetting is problematisch: op basis van de aardewerkdatering kan deze niet verfijnd worden en door de latere aftopping/afkleiing van het vroegmiddeleeuwse maaiveld zijn relatief ondiepe sporen van omheiningen en woonstalhuizen verdwenen. Alleen aan de noordzijde is op de aflopende flank van de restgeul een lang woonstalhuis overgeleverd. Het bepalen van de ligging van verschillende erven is daardoor lastig.

De nederzetting sluit wat gebouwtypen en vondstmateriaal betreft aan bij andere Merovingische nederzettingen uit de regio. Bij de veestapel lag de nadruk op rund, met een klein aandeel schaaap en varken. Er zijn maar weinig aanwijzingen gevonden voor ambachtelijke activiteiten in de nederzetting. Fragmenten van een gietmal, smeltkroezen en een gietprop. Een gietprop is een gestold stukje brons dat aan de buitenzijde van een gietmal bleef hangen. Ze werden

doorgaans opnieuw gesmolten en blijven daardoor niet vaak bewaard. Al deze vondsten wijzen op het gieten van brons. In de nederzetting aangetroffen importgoederen bestaan uit aardewerk, waarvan een deel uit het Vorgebirge bij Keulen afkomstig is. De samenstelling wijkt niet af van andere vindplaatsen. Behalve kookpotten bevinden zich een paar knikwandpotten onder het materiaal, alsmede wat kruiken, flessen en schaal-tjes. Glasvondsten, zowel van drinkglazen of kralen van glaspasta, ontbreken geheel, maar dit kan liggen aan de verzamelwijze van vondsten met de hand en het ontbreken van potentieel vondstrijke afvallagen in geulen. Daarnaast zijn enkele slijpstenen en maalstenen van basaltlava van veraf aangevoerd. De bewoners namen waarschijnlijk ook deel aan de Friese handel, maar de nederzetting laat zich niet karakteriseren als handelsplaats. De bewoners waren in eerste instantie vooral zelfvoorzienend en zullen hoogstens als transporteurs (over water) deel hebben uitgemaakt van het handelsnetwerk.

Karolingische tijd, Volle Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Bewoningssporen uit de Karolingische tijd zijn niet teruggevonden, op een zilveren munt na uit de periode 850-860. Na de Karolingische periode is in het gebied een kleidek afgezet. Deze klei is deels afgegraven voor de baksteen- en pannenindustrie, die vooral in de negentiende eeuw haar hoogtepunt kende langs de oever van de Oude Rijn.

Uit de Volle Middeleeuwen zijn slechts enkele sporen aangetroffen, bestaande uit vier waterputten en twee kuilen. Gebouwen

uit deze fase zijn niet aangetroffen. Het is niet waarschijnlijk dat de waterputten en kuilen in verband staan met een bepaalde off-site activiteit; het is moeilijk voorstelbaar wat dit dan zou moeten zijn. Waarschijnlijk geldt ook voor deze fase dat de resten van de boerderij geheel is afgetopt en vergraven.

Uit de periode rond 1200 dateren enkele resten van de ontginning Boshuizen. De sporen bestaan uit een cluster van enkele waterputten en kuilen. Een bijbehorende ontginningsboerderij is niet aangetroffen, wellicht zijn de resten daarvan geheel afgetopt bij de latere afkleiing van het gebied.

Uit de Nieuwe Tijd dateren zeventiende-eeuwse sporen van afkleiing in het zuiden van het onderzoeksterrein.

In het noorden zijn resten teruggevonden van de voormalige buitenplaats Boshuizen.

Enkele bijzondere vondsten

1: resten van twee boomstamkano's

De waterputten, die in de zevende eeuw werden gegraven, waren voorzien van een houten bekisting. Het hout dat voor deze bekisting werd gebruikt is meestal eikenhout. Dit hout is sterk en zorgt ervoor dat de waterput een lange levensduur had. Vaak gebruikte men zelfs houten planken die eerst een andere functie hadden. Dit is te zien aan gaten in de planken en de resten van houtverbindingen die in de waterput geen functie hadden. Ook de uiteenlopende dateringen van verschillende planken in één en dezelfde waterput wijzen erop dat ten minste een deel van het hout hergebruikt is.

Een aantal eiken planken in de waterputten Str 129 en 132 was relatief dun en in door-

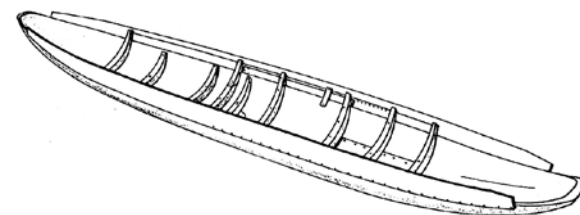

Waterput (structuur 129) met een houten bekisting van deels hergebruikte eiken planken. Foto: Diachron.

snede enigszins hol. Ook hadden ze meerdere pengaten, waarin deels nog afgebroken houten pennen zaten.

In waterput Str 129 werden drie van dergelijke planken gevonden. Dit bleken resten te zijn van een boomstamkano of -boot. De kano moet een verhoogde boord hebben gehad, waarbij men planken langs de bovenzijde heeft bevestigd om te voorkomen dat het water naar binnen sloeg. Een dergelijke constructie wordt ook wel een opgeboeide kano genoemd.

Langs de lange zijde van de planken waren op regelmatige afstand van steeds 38 cm gaten geboord. Dit duidt erop dat de plank op overnaadse wijze op de bovenzijde van een uitgeholde boomstam bevestigd is geweest. Haaks op de rand zijn rijen gaten aanwezig. Deze dienden waarschijnlijk voor de bevestiging van de planken op de spanten in de boot. De binnenkant van de planken is heel netjes en glad afgewerkt. De schroeieplekjes die her en der op het hout aanwezig zijn, laten zien dat de boomstamkano eerst met vuur is uitgehold en daarna met een dis-

Reconstructie van een opgeboeide boomstamkano uit de elfde eeuw, aangetroffen in Recreatiegebied Spaarnwoude in 1974. Tekening: A. Numan, IPP.

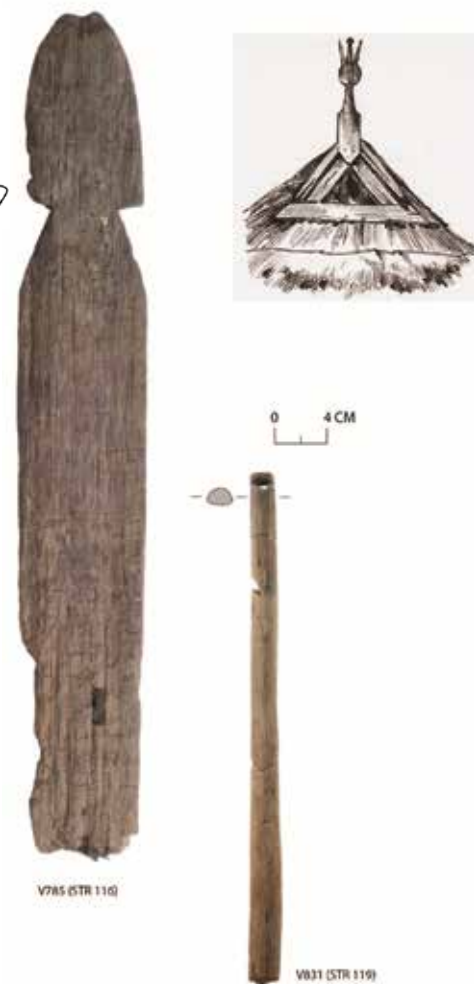
sel verder is afgewerkt. Van deze dissel zijn op sommige plaatsen nog haksporen te zien. De boot of kano moet minimaal 3 meter lang geweest zijn.

In waterput Str 131 zijn eveneens drie stukken van een kano gevonden. In dit geval waren de fragmenten wat kleiner, maar ook hier is sprake van gatenrijen waar spanten tegenaan bevestigd zijn geweest. De binnenkant van het hout heeft grote schroeivlekken die vermoedelijk het gevolg zijn van het uitbranden van de boomstam tot kano. Ook zijn aan de binnenkant her en der haksporen van een dissel zichtbaar.

2: een houten gevelornament?

Een tweede bijzondere vondst kwam aan het licht bij de analyse van het hout van waterput Str 116. Hier werd een dunne versierde plank van eikenhout gevonden (afmetingen >65 × 19 × 2,5 cm).

De functie van de plank is niet geheel duidelijk. Op basis van het formaat, de vorm en versiering zou het een zogeheten 'makelaar' of 'gevelmakelaar' kunnen zijn. Dit is een verticale, decoratieve bekroning van een geveltop van een gebouw. Een dergelijke versiering is bekend van huizen in de Late Middeleeuwen, maar of deze ook in de

Links: Plankfragment met een versierd uiteinde, waarschijnlijk van de verticale bekroning van een gevel, een zogenaamde 'makelaar'.

Rechts boven: voorbeeld van een makelaar op een uilebord van een boerderij in het Drentse Nijeveenster Bovenboer. Tekening uit 1955 uit: Jans, J./E. Jans, Gevel- en stiepeltekens in Oost-Nederland (derde druk, Enschede 1977) 103.

Rechts onder: bovenkant van een handboog, met peesgroef en gaatje voor bevestiging van een koordje om de pees op te houden. Dit fragment handboog werd eveneens gevonden bij de opgravingen aan de Boshuizerkade. Foto: Diachron.

zevende eeuw na Christus al voorkwamen is niet bekend. Doorgaans worden alleen de funderingspalen van vroegmiddeleeuwse huizen gevonden en van de opbouw en het bovengrondse uiterlijk weten we vrijwel niets. Als dit werkelijk een vroegmiddeleeuws bouwfragment is, dan is sprake van een zeldzame vondst.

Besluit

De opgravingen aan de Boshuizerkade hebben een schat aan informatie opgeleverd over het leven en wonen langs de Rijn in de zevende eeuw na Christus. De afgelopen jaren zijn er in het mondingsgebied van de Rijn meerdere nederzettingen uit deze periode aan het licht gekomen. Dijkstra schetst in zijn proefschrift een gedetailleerd beeld van het leven in dit relatief dichtbevolkte gebied. De bewoners van deze regio onderhielden handelscontacten met de Noordwest-Europese en Scandinavische kustgebieden, maar ook met het Europese achterland van de Rijn en Maas. Niet alle nederzettingen waren evenveel op de handel gericht. Kleine vindplaatsen, zoals Boshuizen, geven juist een beeld van een redelijk zelfvoorzienende boerengemeenschap, zonder aanwijzingen voor ambachtelijke specialisatie of handelscontacten. De vondst van de twee delen van boomstamkano's maakt wederom duidelijk dat de nederzettingen in dit gebied gericht waren op het water en daar ook deels van afhankelijk waren. Boomstamkano's komen al voor in de prehistorie, maar worden – ondanks de goede conserveringsomstandigheden in het westelijke kustgebied – niet vaak gevonden. In de loop van de Vroege Middeleeuwen

ontstaat een nieuwe variant in de vorm van een opgeboeide (met planken verhoogde) boomstamkano. Vergelijkbare resten van opgeboeide boomstamkano's zijn bekend uit Kuinre, tweemaal in Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest, Rotterdam en Utrecht-Leidsche Rijn. In de loop van de dertiende eeuw verdwijnt dit type vaartuig, om plaats te maken voor volledig uit planken gebouwde boten. Opgeboeide kano's, zeker de kleinere exemplaren, waren geschikt voor gebruik op rivieren. De vondst van vergelijkbare resten van kano's uit de Merovingische periode in zowel Leiden-Boshuizen, Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest als Leiderdorp-Plantage is niet verbaazingwekkend, gezien de ligging van deze rivieren nederzettingen langs de Oude Rijn.²

(Chrystel Brandenburg)

Eeuwenoude waterputten in Oegstgeest

De resten van maar liefst 35 eeuwenoude waterputten: archeologen troffen ze aan tijdens een opgraving langs de Haarlemmerstraatweg in Oegstgeest. De opgravingen vonden in 2016 plaats in het kader van de ontwikkeling van het voormalige terrein van het Marine Elektronisch Optische Bedrijf. Het gebied is nu ingericht als bedrijventerrein De Boeg. In 2020 verscheen het rapport dat de resultaten van het archeologisch onderzoek in detail beschrijft.³

De oudste put moet zo'n drieduizend jaar oud zijn, de jongste dateert uit de tiende eeuw na Christus. Deze locatie was gedurende zo'n lange periode geschikt voor het aanleggen van waterputten vanwege de ligging op lage zandgronden van een strand-

Archeologen vonden op het MEOB-terrein in Oegstgeest de resten van eeuwenoude waterputten Foto: BAAC.

wal, een plek waar zoet water gemakkelijk bereikbaar was. De opgraving leverde meer op, zoals veel gebruiksaardewerk uit de Romeinse tijd. Het aangetroffen aardewerk met bloedstrepen getuigt mogelijk van een ritueel dat bij een van de waterputten heeft plaatsgevonden.

Strandwallen

De waterputten lagen op de oostelijke flank van een strandwal, die ontstond in een periode dat de kustlijn veel oostelijker lag dan nu, zo'n 5000-2500 jaar geleden. Zo'n wal van door de zee opgeworpen zand ontstond op de grens tussen zee en land. De wind vormde er lage duinen op. In de loop van de tijd kwam de kustlijn meer westelijk te liggen en werd een nieuwe strandwal gevormd. Zo ontstond parallel aan de huidige kust een rij van strandwallen, herkenbaar als hoger gelegen plekken in het landschap.

Zout en zoet water

In de bronstijd (ca. 3000-800 voor Christus) vormden de strandwallen een soort buffer te-

gen de zee, waarachter moerasbos ontstond en veen kon groeien. In de daaropvolgende ijzertijd had de zee meer invloed en waren eb en vloed merkbaar tot ver landinwaarts. Ten oosten van de strandwal ontstond een kwelder, een kleiig terrein dat bij eb droog valt en bij vloed onder water loopt. Het milieu werd daardoor zouter. De meeste gevonden waterputten dateren uit de eerste eeuw voor tot derde eeuw na Christus (ijzertijd en Romeinse tijd). Waarschijnlijk was toen in de ondergrond van de strandwal nog zoet water aanwezig.

Dwarsdoorsnede van waterput 10 uit de late ijzertijd of Romeinse tijd. Een houten wagenwiel vormt de basis voor de beschoeiing. Het wagenwiel bestaat uit vijf delen die met pen-en-gat-verbindingen aan elkaar zijn geschakeld. Daarbovenop zijn venige brokken/plaggen waargenomen die als beschoeiing moeten hebben gediend. Foto: BAAC.

Zandgronden

Om beschermd te zijn tegen overstromingen kozen de mensen de hoger gelegen strandwallen als plaats om te wonen; daar lagen dus de nederzettingen. Op de lagere delen vonden ook activiteiten plaats. Hier werd het veegeweid. De waterputten zijn gevonden op de oostelijke helling van de zogenaamde strand-

wal van Warmond op de overgang naar het lagere veen-kleigebied. Op deze goed begaanbare zandgronden van het duin was het zoete duinwater gemakkelijk bereikbaar, zodat de putten niet diep geslagen hoefden te worden.

Dateringen

Archeologen troffen allerlei vondsten aan in de putten. Aan de hand van deze vondsten kon op basis van aardewerkdateringen, onderzoek van jaarringen en koolstofdateringen de ouderdom van de putten worden vastgesteld. Van de 35 putten dateren er zo'n 28 uit de late ijzertijd en/of de Romeinse tijd. Het was niet mogelijk de opeenvolging van individuele putten vast te stellen. Het is dus niet duidelijk hoeveel putten tegelijkertijd in gebruik zijn geweest.

Wagenwiel

Waterputten werden op verschillende manieren aangelegd. Op de locatie zijn tien soorten constructies te onderscheiden, die werden aangelegd in of om de put om te voorkomen dat de wanden instortten.

In de meeste gevallen hebben de waterputten uit de late ijzertijd/Romeinse tijd een beschoeiing van plaggen, gefundeerd op een houten basis van een wagenwiel of op vier balken. De overige waterput-types (een tonput, een boomstamp, de meeste putten met een gevlochten beschoeiing en een grote vierkante bekisting) dateren uit de vroege middeleeuwen.

Inheems aardewerk en botmateriaal

Tijdens het onderzoek zijn geen resten gevonden van een nederzetting met gebou-

Twee potten van handgevormd aardewerk uit de Romeinse tijd, afkomstig uit de waterputten 7 (de rechter pot) en 33 (de linker pot). Foto: BAAC.

wen. Deze lag waarschijnlijk hoger op de strandwal. Wel geven de vondsten uit de putten een summier beeld van het leven op de strandwal. De waterputten zijn aangelegd door de inheemse bevolking. Dit blijkt uit het handgemaakte aardewerken tafelwaar als potten en kruiken, bekers en kookpotten. De bewoners maalden zelf hun graan, getuige enkele fragmenten van maalstenen. Negen-tien putten bevatten dierlijk botmateriaal,

Houten kam uit waterput 6, late ijzertijd-Romeinse tijd. Foto: BAAC.

voornamelijk afkomstig van rund, varken en paard en schaa/geit.

Ritueel?

Dat niet al het vondstmateriaal in de putten terecht kwam als afval blijkt uit de bijzondere vondsten uit waterput 6. Onder in deze put lagen een houten kam, een schedel van een hond, een mogelijke kraal, aardewerk met zogeheten 'bloedstrepen' (roodbruine verf-strepen) en een stuk bewerkt hout, mogelijk een deksel. De archeologen denken dat hier misschien een ritueel heeft plaatsgevonden bij het buiten gebruik stellen van de waterput of het verlaten van de nederzetting, waarbij deze voorwerpen een rol speelden.

(Marianne Rietkerk)

Oude Vest 107

De verbouwing van het bovenhuis van Oude Vest 107 bood de mogelijkheid voor het doen van bouwhistorisch onderzoek. In eerste instantie werd een waardestellend onderzoek verricht ten behoeve van de planbeoordeling en vervolgens een gecombineerd bouwhistorisch en kleurhistorisch onderzoek om een bijzondere decoratieve balklaag te documenteren.

Een standaard woonhuis

Oude Vest 107 is op basis van bouwhistorisch en archivalisch onderzoek te duiden als een woonhuis dat gebouwd is op de nieuwe percelen van de stadsuitleg van 1611. Abraham Arentsz. van IJsselendoorn, timmerman van beroep, kocht in 1614 dit perceel van de stad en bouwde daar dit huis met een voor die tijd en locatie 'standaard'-opzet. Een dergelijk

'standaard'-huis bestond uit een voorhuis van één of twee bouwlagen en een achteraanbouw of los achterhuis van één bouwlaag. Oude Vest 107 wijkt daarvan iets af met een verdieping extra in het voorhuis en het losse achterhuis en is daarmee een 'rijkere' variant.

Balklagen

Luxueus was ook de afwerking van de balklaag boven de eerste verdieping. In Leiden zijn in de betreffende periode de balklagen uitgevoerd in twee varianten: de samengestelde vorm met zware moerbalken en lichte kinderbinten of de enkelvoudige balklaag met parallel liggende balken. De samengestelde plafondbalklaag was de meer representatieve en dan het liefst uitgevoerd in ongeschilderd eikenhout in plaats van grenen. De balklagen van Oude Vest 107 zijn een combinatie. Die boven de begane grond en eerste verdieping zijn moer- en kinderbinten van eiken en die van de tweede verdieping enkelvoudig van grenenhout. Bijzonder aan de balklaag boven de eerste verdieping is de toepassing van een profilering op de randen van de moerbalken. Dit maakt de balklaag nog exclusiever, want 'standaard' hebben de moerbalken een vierkante vorm. De profilering bestaat uit een afschuining – een 'bijjoening' – die bij de oplegging in de muur met een zogenaamd 'kappelletje' overgaat naar de vierkante balkvorm, extra geaccentueerd met een kraallijstje.

Kleurhistorisch onderzoek

In het kader van een kleurhistorisch onderzoeksproject bij Erfgoed Leiden is ook de kleurafwerking van dit plafond onderzocht.

Reconstructie van de balklaag boven de eerste verdieping van Oude Vest 107. Tekening: Edwin Orsel, Erfgoed Leiden en Omstreken.

De grenenhouten plafondplanken bleken als oudste geschilderde afwerking geschilderd met een gele afwerking met een oranje-roze toplaag. Naar alle waarschijnlijkheid sloot deze kleurafwerking aan op een ongeschilderde eikenhouten uitvoering van de moeren kinderbinten, om zo de veel lichtere kleur van het grenenhout af te stemmen op dat van het donkerder eikenhout en het plafond zodoende een representatieve uitstraling te geven. Helaas kon de balklaag boven de begane grond niet worden onderzocht, zodat onbekend is gebleven of daar ook een dergelijke representatieve afwerking heeft gezeten. Dit zou duidelijkheid kunnen geven over de vraag of de begane grond van oorsprong een meer representatieve of juist een andere, bijvoorbeeld industriële, functie had en dat de representatieve vertrekken zich op de verdieping bevonden. Hopelijk kan bij toekomstig onderzoek hier meer duidelijkheid over komen.

(Edwin Orsel)

Rapenburg 49

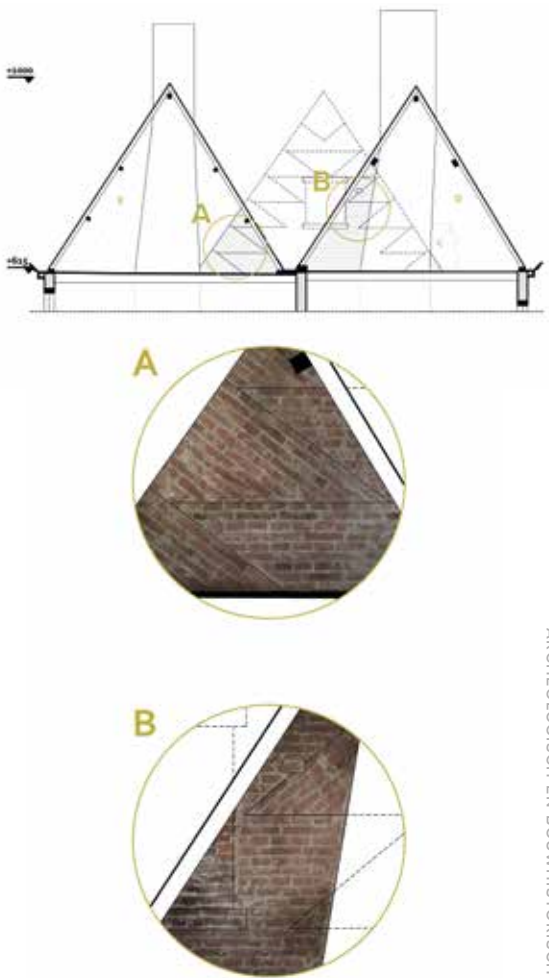
Bouwhistorisch onderzoek uit 2007 en 2019⁴ heeft duidelijk gemaakt dat op de plek van het huidige Rapenburg 49 omstreeks 1450 een vleugel van het klooster Roma werd gebouwd. Rond 1655 werd die vleugel deels ontmanteld. In die periode gaf Willem Wijmoth opdracht tot de bouw van twee diepe huizen met trapgevels: het huidige Rapenburg 47 en Rapenburg 49. In het muurwerk van het voorhuis zijn nog restanten van de vroegere kloostervleugel aangetroffen. In de kapconstructie van het voorhuis bleek bovendien hergebruikt hout te zitten, naar alle waarschijnlijkheid afkomstig van de voormalige kloostervleugel.

Onderzoek in 2020

Tijdens de uitvoering van de verbouwing in de tweede helft van 2020 is aanvullend documentair onderzoek uitgevoerd door Erfgoed Leiden en Omstreken, met name in het dubbele achterhuis. Daaruit bleek dat zich ook

hier nog restanten bevinden van het klooster. Tijdens de verbouwing van het achterhuis werd de linker bouwmuur in de kap ontleisterd. Hier kwamen bouwsporen tevoorschijn van een topgevel van een gebouw dat zich ten zuiden van het huidige achterhuis heeft bevonden, maar dat thans is verdwenen. De topgevel was voorzien van een dertienlaags vlechting (A+B) en had centraal een raam of (hijls)luik, aan de dagkant voorzien van een originele pleisterlaag (B). Het metselwerk van de topgevel bestaat uit handvormstenen van 19-19,5 × 8,5-9 × 4-4,5 cm, verwerkt in kruisverband met een tienlagenmaat van 48,5 cm. Het metselwerk lijkt op basis van deze gegevens te dateren uit de zestiende eeuw. Het voegwerk vertoont een buitenafwerking waarbij de platvolle voeg naar beneden toe is afgestreken ten behoeve van een goede waterafvoer. De topgevel met vlechting is in een latere fase opgehoogd. Hier is nog een restant van zichtbaar rechts in de achterste zolderkap (C). Het metselwerk bestaat uit handvormstenen van 19 × 9 × 4 cm, verwerkt in kruisverband met een tienlagenmaat van 50 cm. De hoekoplossing is uitgevoerd door middel van klezoren in de koppenlaag. De ophoging lijkt op basis van deze gegevens eveneens te dateren uit de zestiende eeuw. Het metselwerk van het achterhuis van Rapenburg 49 zelf bestaat uit handvormstenen van 19 × 9 × 4 cm, verwerkt in wildverband met een tienlagenmaat van 48 cm. Het metselwerk past bij de oorspronkelijke bouwphase van ca. 1655. In de voorste kap, die in de negentiende eeuw is vervangen, zijn nog bouwsporen aangetroffen van de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse kap (E). Restanten van

de oorspronkelijke panlatten bevinden zich nog in het muurwerk, zodat de oorspronke-

Boven: Doorsnede van het achterhuis van Rapenburg 49 met daarop aangegeven de gevonden bouwsporen. Opmeting met total station in combinatie met fotorectificatie: Pieter-Jan de Vos, Erfgoed Leiden en Omstreken. Sporen A en B: zie afbeelding onder. Onder: Foto's van bouwsporen A en B, aangetroffen in de linker zijgevels ter hoogte van de kapconstructie. Foto: Pieter-Jan de Vos, Erfgoed Leiden en Omstreken.

Rapenburg 49 op de kaart van Hans Liefvink uit 1574, kopie door Jacob van Werven uit 1744. Collectie Museum De Lakenhal Leiden.

lijke zeventiende-eeuwse hellingshoek te bepalen is. Andere sporen betreffen een ver-smalling van beide rookkanalen, vermoedelijk uit de achttiende eeuw.

Kaart van Liefvink

Dat het gebouw nog uit de kloosterperiode dateert ligt voor de hand. Om een idee te krijgen van de kloostergebouwen is men aangewezen op de vogelvluchtkaat van Liefvink uit 1574 waarvan een kopie uit 1744 is bewaard gebleven in Museum De Lakenhal.

De kapel met vieringstoren is daarop goed zichtbaar. Verder zijn er een- en tweelaags-vleugels te zien en een aantal bijgebouwen. Ten oosten van de kapel springt één topgevel in het oog. Dit gebouw lijkt veel hoger dan de andere gebouwen, en staat op een plek die mogelijk overeenkomt met het achterhuis van Rapenburg 49. Het is goed mogelijk dat het deze topgevel is die het onlangs uitgevoerde onderzoek heeft blootgelegd.

(Pieter-Jan de Vos)

Oude Vest 119

In de achtervertrekken van Oude Vest 119 zijn op de begane grond en verdieping de zeldzame restanten aangetroffen van een achttiende-eeuwse interieurafwerking. Oude Vest 119 kwam tot stand tijdens de eerste zeventiende-eeuwse stadsuitbreiding, die van 1611. De voorgevel is thans een lijstgevel in schoonmetselwerk. De gevel is op vlucht gebouwd. Het metselwerk ter hoogte van de verdieping en zolder dateert wellicht nog uit de bouwtijd. Het pand is gebouwd volgens wat beschouwd wordt als een laat-zestiende- en zeventiende-eeuwse standaard huisindeling: een diep voorhuis bestaande uit twee verdiepingen met een zolder. Zowel de begane grond als de eerste verdieping is opgedeeld in een voorkamer en achterkamer met daartussen een deel waar zich een bedstede en spiltrap zal hebben bevonden. Met uitzondering van de voorkamer op de begane grond waren alle vertrekken voorzien van een stookplaats. De kapconstructie is eveneens typerend voor de bouwperiode: vijf grenenhouten stapelspanten, opgebouwd uit dekbalkspanten en driehoekspan-ten, ondersteunen muurplaten, twee lagen flieringen en een nokgording, met daarover rondhouten sporen.

Achttiende-eeuwse interieurafwerking

Van de zeventiende-eeuwse interieurafwerking zijn geen restanten aangetroffen. De achttiende-eeuwse restanten betreffen wandtegels tegen de linker bouwmuur op de begane grond en een schildering op stucwerk op de linker bouwmuur van de verdieping.

Links op de begane grond zijn wandtegels

Twee zogenaamde mangaantegels, aangetroffen in Oude Vest 119, 1760-1780. Foto's: Pieter-Jan de Vos, Erfgoed Leiden en Omstreken.

gevonden ter hoogte van de plek waar zich oorspronkelijk de vuurplaats bevond (in de achterkamer). Uit de bouwsporen die zich in het metselwerk bevinden, kan de vorm en de grootte van de vuurplaats worden gereconstrueerd. Er zijn sporen van de schouw balk zichtbaar, er bevinden zich roetsporen (thans door het huidige rookkanaal verborgen) en een grote raveling in de balklaag. Waarschijnlijk is dit de oorspronkelijke vuurplaats van het pand, aangelegd in 1611.

Tegels

Onder de bouwsporen van de schouw balk bevindt zich een verticale baan van blauw-

paarse tegels met illustraties van vogels. Het middenvlak tussen beide banen is gevuld met witte tegels. Ondanks dat de tegels corresponderen met de sporen van de oorspronkelijke vuurplaats, zullen deze niet tot de vroege zeventiende eeuw behoren, maar zijn ze te dateren in de tweede helft van de achttiende eeuw. Waar in de zeventiende eeuw de blauw-witte 'Delftse' tegels bijzonder populair waren, veranderde in de achttiende eeuw de stijl van schilderen. Ook werd de paarse kleur heel geliefd, met name in Rotterdam. Deze tegels worden mangaantegels of mangaanetegels genoemd naar de gebruikte kleurstof mangaansuperoxide.

Geschilderde lambrizing in Oude Vest 119. In de hoeken zijn gestileerde lelies aangebracht. Foto's: Pieter-Jan de Vos, Erfgoed Leiden en Omstreken.

Het tegeltabelau stelt een getordeerde zuil voor, alsof deze de schouwboezem draagt. Dit soort zuiltaferelen waren wijd verbreid maar worden nog maar zelden aangetroffen. In *Het Tegelboek* van J. Kamermans⁵ is een zeer gelijkend voorbeeld aangetroffen uit Rotterdam dat is geschilderd naar een kopergravure van Bernard Picart (1673-1733). Er is een voetstuk zichtbaar waarop een zuil met vogels, insecten en druiven. Dit voorbeeld wordt gedateerd tussen 1750 en 1800. Interieurspecialist Eloy Koldewij van de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed dateert de tegels op omstreeks

1780, met een veilige marge tussen 1760 en 1800.

Geschilderde lambrizing

Een verdieping hoger werd een schildering aangetroffen aan de linkerkant van het (thans verdwenen) rookkanaal van de voormalige achterkamer. Het betreft een geschilderde lambrizing van drie panelen met ingesneden hoeken en voorzien van een gestileerde lelie. De schildering is polychroom aangebracht waarbij dieptewerking wordt gesuggereerd. De lelies zullen met een sjabloon zijn aangebracht. Verder zijn er ook nog enkele dwarse lijnen op zichtbaar die mogelijk een marmeradering suggereren, maar dat is niet met zekerheid vastgesteld. De schildering is aan de bovenzijde beëindigd tegen wat lijkt op de aftekening van een (verdwenen) lat. Vermoedelijk was dit een geprofileerde lat.

De geschilderde afwerking vormt niet de eerste afwerking. Onder deze afwerking is nog minimaal een extra eindlaag pleisterwerk aangetroffen. Stilistisch gezien is de

afwerking te dateren aan het einde van de achttiende eeuw of het begin van de negentiende eeuw, omdat deze stijlkenmerken vertoont van de dan populaire Lodewijk XVI-stijl. Deze stijl werd in Nederland toegepast tussen ca. 1770 en 1810, geïnspireerd op een hernieuwde interesse in het classicisme en in reactie op de zwierige en frivole rococostijl. Met name het strakke gestileerde lijnwerk past binnen deze stijlopvattingen. Eloy Koldewij dateert de neoclassicistische schildering tussen 1780 en 1800. Typologisch gezien is er ook nog een mogelijkheid dat het een laatnegentiende-eeuwse 'eclectische' schildering is (1870-1900/1910). Maar omdat de schildering correspondeert met een grote haardpartij, en dit laatste nogal onwaarschijnlijk is in de late negentiende eeuw, ligt de eerste datering meer voor de hand – te meer omdat het lagepakket onder de afwerking vrij beperkt is. Deze interieurelementen zijn in Leiden wellicht op grotere schaal toegepast, maar dat er nog restanten van worden aangetroffen is vrij zeldzaam.

(Pieter-Jan de Vos)

Noten

1 M.F.P. Dijkstra (Diachron), *Vroegmiddeleeuwse bewoning op de zuidoever van de Oude Rijn in Leiden* (Rapportage van de opgraving Boshuizen, 2021).

2 J. de Bruin, C. Bakels en F. Theuws, *A riverine settlement in the early medieval world system* (Oegstgeest 2021). M.F.P. Dijkstra, A.A.A.

Verhoeven en K.C.J. van Straten (red.), *Nieuw licht op Leithon. Archeologisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning in plangebied Leiderdorp-Plantage* (Amsterdam, Themata 8).

3 S. van As en K. Leijnse, *Tweeduizend jaar drinkwater uit het duin*. Een archeologische opgraving op het

MEOB terrein, BAAC-rapport A170031 (Oegstgeest 2020).

4 Afdeling Monumenten en Archeologie gemeente Leiden (2007) en bouwhistoricus Jan Dröge (2019).

5 J. Kamermans, *Het Tegelboek, Hoogtepunten uit het Nederlands Tegelmuseum* (Zwolle 2011) 94, 141.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2020

Ingrid Y. Pot-Noordman

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2020 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2020 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Uit een aantal organen van regionale historische verenigingen is eveneens een selectie aan artikelen opgenomen. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Bouwgeschiedenis

Montijn, J., Merck toch hoe sterck. De renovatie van de Spanjaardsbrug. In: *Bruggen* 28/2 (2020) 4-13.

Orsel, E., *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*. Proefschrift Universiteit Leiden 2020.

Walda, M., Bouwen in de krimpende stad. Renovatie, functieverandering en vergroening in Haarlem en Leiden rond 1800. In: *Bulletin KNOB* 119/1 (2020) 25-46.

Economische geschiedenis

Oosten, R. van, Het vestigingspatroon van lakenhandelaren, drapiers en wevers in textielstad Leiden 1498-1748. In: *Bulletin KNOB* 119/3 (2020) 38-51.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Heruer, R., *Feestwijzer! 3 oktober van A tot Z* (Leiden 2020).

Kallenborn, E.A., Ambacht en kunst: de Leidse beeldhouwersfamilie Biesiot. In: *De Nederlandsche Leeuw* 137/1 (2020) 1-17.

Sociale en politieke geschiedenis

Boer, D. de, Hoe Leiden misbruik maakte van het Spaanse Beleg (1573-4). In: *Geschiedenis Magazine* 55/4 (2020) 20-24.

Hendriks, E. e.a., 'Zodra wij er zijn, komen de roddels op gang'. Britse krakers en de strijd om beeldvorming in Leiden tijdens de jaren negentig. In: *The low countries journal of social and economic history* 17/2 (2020) 5-30.

Oosten, F. van, *De dominee en de koopman. Sociale vernieuwers in de negentiende eeuw* (Leiden 2020).

Tweede Wereldoorlog

Dirks, H.J., *Overleven. Dwangarbeider #46657 op de vlucht, 16 juli 1944-8 april 1945* (Arnhem 2020).

Kok, R., *Bang voor mooi weer. Oorlogssporen in Leiden en omgeving* (Leiden 2020).

Vogelzang, F., Opzij voor Atlantikwall. In: *Monumentaal* 14/1 (2020) 44-49.

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Hengstmengel, J. e.a., Brieven en album-inscripties van Bernardus Schotanus (1598-1652). In: *Gens Schotana* 20 (2020) 135-338.

Hoftijzer, P., Lichtend voorbeeld. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619). In: *De Boekenwereld* 36/1 (2020) 10-15.

Huussen, A.H., *De eerste vrouwelijke studenten aan de Universiteit te Leiden, 1878-1900. 120 Biografische schetsen* (Soesterberg 2020).

Kooi, R.E., *Heinrich Witte. Een prominent hortulanus van de Leidse Hortus botanicus* (Leiden 2020).

Ommen, K. van, *Josephus Justus Scaliger. Sieraad van de Academie = Josephus Justus Scaliger. Ornament of the Academy* (Leiden 2020).

Velde, H. te, 'De eeuw van Van der Palm'. Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland.

In: *BMGN. Low countries historical review* 135/1 (2020) 3-30.

Venne, H. van der, *Daniel van Vlieden (ca. 1573-1644) en zijn album amicorum (1593-1613)* (Ridderkerk 2020).

Verkerk, D.H.J. e.a., *Anthony Hallet. De geschiedenis van de koopman en zijn fonds* (Leiden 2020).

Overige onderwerpen

Aalbrecht, H. e.a., *Uit nood geboren. 50 Jaar Stichting Huisvesting Werken-de Jongeren in Leiden* (Leiden 2020).

Baljeu, W. e.a. (red.), *Njord in de oorlog* (IJsselstein 2020).

Boom, R. van den e.a. (eindred.), *Vijftig jaar Leidse Studenten Ekklesia Leiden. 50 Jaar oecumenische gemeenschap van studenten en participanten* (Leiden 2020).

Kardux, J., Migranten op weg naar een nieuwe wereld. In: *Geschiedenis Magazine* 55/5 (2020) 8-12.

Ponsen, A., Huiselijke relieken. De Leidse buskruitram (1807) in openbare en particuliere collecties. In: L. Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw* 4/3-4 (2020) 207-233 (De Moderne tijd).

Snoek, G.B., *Handschriften en vrienden van Jacob Böhme in Leiden en Amsterdam. Van Leiden naar Linz am Rhein. Eugen Schulte als 'Vorsteher' van de Gichtelianen in contact met Wilhelm Goeters en Werner Buddecke. De roof door de Gestapo (1941). De uitgave van de Urschriften (1963-1966) en de huidige situatie* (Haarlem 2018).

Wel, F. van en R.S. Soeters (samenst. en red.), *Waardeiland 100 jaar: 1919-2019* (Leiden 2020).

Omringende gemeenten

Alkemade / Kaag en Braassem

Bakker, A., Jan Marius Blanken, burgemeester van Alkemade 1828-1845. In: *Alkmalers* 38/149 (2020) 8-11.

Bakker, A., Onderzoek naar de Binnenlandse Strijdkrachten in Leimuiden. Illegaliteit bemachtigde scheepslading van Duitse Kriegsmarine. In: *Tijdinghen* 23/1 (2020) 14-18.

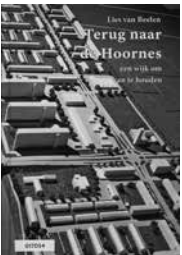
Biemond, J., *De Kaag in oorlogstijd. 75 Jaar vrijheid: een terugblik op de oorlogsjaren in Kaag en Buitenkaag* (Hoofddorp 2020).

Groenhart, K., *Kinderen van Kaageiland. Af-scheid van het grote gezin* (Amsterdam 2020).

Kinkel, H., Kruidenierswinkels in Rijsaterwoude. In: *Tijdinghen* 23/3 (2020) 6-11.

Hoogmade / Woubrugge

Witteveen, F., Over fietsen, benzine, gasflessen en sigaren venten: de winkel van Henk Bank en Marie Bank-Bontje. In: *De Jacobs ladder* 40/2 (2020) 15-17.

Katwijk

Beelen, L. van, *Terug naar de Hoornes. Een wijk om van te houden* (Katwijk 2020).

Leiderdorp

Zoeteman-van Pelt, M. e.a., *Dorpskerk Leiderdorp 400 jaar* (Leiden 2020).

Lisse

Bourgondiën, J. van e.a., *Sporen van Six in Lisse*.

De voetafdruk van een Amsterdamse familie op de dorpsgemeenschap in de jaren 1640-1763 (Hilversum 2020).

Rijksen, J., Bollenlijn. De tram van Haarlem via Lisse naar Leiden. In: *VOL Nieuwsblad* 10-13.

Veld, A. in 't, *Kleine kroniek van Lisse: 1940 tot en met 1949* (Alblasserdam 2020).

Nieuwkoop

Poot, B., Het Nieuwkoopse Convent. Deel 1: Ontstaan en groei. In: *Rondom Nieuwekoop* 30/2 (2020) 1-8. Idem. Deel 2: In gespannen afwachting. In: *Rondom Nieuwekoop* 30/3 (2020) 18-25. Idem. Deel 3: Feestelijk einde. In: *Rondom Nieuwekoop* 30/4 (2020) 15-24.

Vork, J., De kaaszuiveringsfabriek van Bernard Maurits Domsdorp in Nieuwkoop, deel 1. In: *Rondom Nieuwekoop* 30/1 (2020) 12-19. Idem, deel 2. In: *Rondom Nieuwekoop* 30/3 (2020) 22-28.

Noordwijk / Noordwijkerhout

Barnhoorn, P.J. e.a. (red.), *De Kerndotter. 75 Jaar bevrijding* (Noordwijk 2020).

Dam, M. van, *De kerk staat naast den wegh. De historie van de Nederlands Hervormde Kerk in Noordwijk aan Zee* (Noordwijk 2020).

Duivenvoorden, J., De brand in de Witte Kerk. In: *NoVaTo-bode* 9/36 (2020) 20-24.

Duivenvoorden, J., De pachtsschuld van IJsbrant Pieterszoon. In: *NoVaTo-bode* 9/35 (2020) 27-30.

Elst, J. van der der en M. Mommers, *Kasteel de Boekhorst. De geschiedenis van een Hollands pronkjuweel* (Soesterberg 2020).

Elzen, K. den, De Landbouw, deel 1. In: *NoVaTo-bode* 9/33 (2020) 4-7. Idem, deel 2. In: *NoVaTo-bode* 9/35 (2020) 11-15.

Haak, W. van der, De hotels van Lambertus. In: *De Blauwdotter* 190 (2020) 17-23.

Mulder, P., De Muur van Ruys: een villa aan de Koepelweg. In: *De Blauwdotter* 188 (2020) 18-20.

Mulder, P., De Noordwijksche Sportvereniging en Mr. C. Punt. In: *De Blauwdotter* 188 (2020) 11-16.

Verhoog, J., De geboorte van het Northgo College. In: *De Blauwdotter* 188 (2020) 27-31.

Verhoog, J., Ter Lucht: Huis en Heerlijkheid in de Noordwijkse duinen. In: *De Blauwdotter* 189 (2020) 24-27.

Oegstgeest

Gent, M. van, Sporten in bezettingstijd. De sportverenigingen in Oegstgeest tijdens de Tweede Wereldoorlog. In: *Over Oegstgeest* 32/1 (2020) 6-13. Idem 32/2 (2020) 8-14.

Weevers, M., Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichting in Oegstgeest 1889-1896. In: *Over Oegstgeest* 32/2 (2020) 3-6.

Rijnsburg

Brussee, H.P., *Kris kras door Rijnsburg. Verhalen over Rijnsburgse geschiedenis* (Noordwijk 2020).

Dijkstra, M. en P. van Grinsven, *Het Merovingische grafveld van Rijnsburg. Een bijzonder rijksmonument uit de vroege middeleeuwen* (Alphen a/d Rijn 2020).

Sassenheim

Geest, A. van der, Perikelen rond de aanleg en ingebruikname van Rijksweg 4 (A44). In: *De Aschpotter* 24/47 (2020) 32-34.

Overvliet, G., De Binnenlandse Strijdkrachten Afdeling Sassenheim. In: *De Aschpotter* 24/46 (2020) 29-35.

Voorhout

Derksen, J. e.a., *Opdat we niet vergeten. Oorlogsslachtoffers verbonden met Voorhout* (Voorhout 2020). Aprilnummer van *Dwars Op* ter gelegenheid van de herdenking dat Nederland 75 jaar geleden werd bevrijd.

Elzen, K. den, Pater Tethard Hettema. Slachtoffer van de oorlog. In: *Dwars Op* 23/68 (2020) 30-37.

Elzen, K. den, St. Bartholomeus 175 jaar zelfstandig. In: *Dwars Op* 23/70 (2020) 44-48.

Elzen, K. den, De IJclub met 120 jaar de oudste sportvereniging. In: *Dwars Op* 23/69 (2020) 36-43.

Steijn, L. van, Epidemieën in Voorhout. In: *Dwars Op* 23/70 (2020) 32-37.

Voorschoten

Braggaar, R., *Vergeten verleden. Terugblik op ruim zeventig jaar Voorschotense geschiedschrijving* (Voorschoten 2020).

Eijkel, W. van den, *Duizend jaar dorpskerk Voorschoten. Geschiedenis van kerk, toren, kerkhof, orgel, pastorie en schoolhuis* (Leiden 2020).

Warmond

Bijzondere uitgave ter gelegenheid van 75 jaar Oranje Sociëteit Warmond, 1945-2020 (Warmond 2020).

Fannee, M., Het Hoge Pad, een middeleeuws pad herontdekt. Een aanvulling op 't lant te Waremunde'. In: *De Hekkensluiter* 17/2 (2020) 21.

Fannee, M., Oude raadsels en nieuwe inzichten. Kasteel Oud Teylingen of Lockhorst (deel 1). In: *De Hekkensluiter* 17/1 (2020) 36-51.

Leeuwen, M. van, Warmond en de grootste stoommachine ter wereld (deel 2). In: *De Hekkensluiter* 17/2 (2020) 22-43.

Noort, A. van, Warmond als onderdeel van de Atlanticwall? Hoe Warmond in een vesting veranderde. In: *De Hekkensluiter* 17/1 (2020) 54-66.

Noort, A. van en M. Fannee, *Warmond in de Tweede Wereldoorlog* (Warmond 2020).

Schrage, A., Warmondse rederijders. In: *De Hekkensluiter* 17/1 (2020) 18-30.

Vlist, E. van der, Elfduizend Maagden en enkele boeken. Handschriften uit het Sint Ursulaklooster in Warmond. In: *Om het boek. Cultuurhistorische bespiegelingen over boeken en mensen* (Hilversum 2020) 336-341.

Zoeterwoude

Gent, J. van, In en om de Vliet (6) slot. In: *Suetan* 195 (2020) 5-8.

Versteegen, F., Kloostercomplex De Goede Herder. In: *Suetan* 297 (2020) 57-59. Idem deel 2. In: *Suetan* 198 (2020) 86-89.

HVOL Bedrijfsleden

Akerboombouw BV

Alrijne Zorggroep

APEK administraties

Stichting Beheer Begraafplaats Rhijnhof

Rijksmuseum Boerhaave

Breedveste BV

Buik en Van der Horst, gerechtsdeurwaarders

Grandcafé De Burcht

Van Cleef Holding

Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden

Du Prie bouw & ontwikkeling b.v.

Griffioen Precious Presents vof

De Gunst Juwelier

firma W.P. Hartwijk en Zoon

HBK fiscalisten_accountants_expats consultants

Stichting Hof Meermansburg

Hooglandse Kerk

Hoppezak Kledingverhuur

La Gro Geelkerken advocaten

LEK® makelaars en taxateurs

Macropa BV

Glas- en Schilderwerken Van Muiden bv

Stichting Pieterskerk Leiden

Brasserie de Poort

Prima Management

Primavera Pers

Rabobank Leiden-Katwijk

Hoogheemraadschap van Rijnland

MBO Rijnland

De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten

Schulpen Schuim BV

Serviceflat Schouwenhove

Sociëteit Amicitia

Teekens Karstens, advocaten en notarissen

Universiteit Leiden

Van der Valk Hotel Leiden

Veldman Rietbroek Architecten

Veldman Rietbroek architecten

Museum Volkenkunde

Universiteit Leiden

Stichting Werk & Onderneming

Stichting Zeven Leidse Hofjes

Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel

Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden

I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999)
J.C.H. (Hans) Blom (2014)
R.C.J. (Rudi) van Maanen (2017)
L.M.M. (Rens) Heruer (2021)
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2021)

Leden van Verdienste

R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986)
H.W. (Hendrik) van Soest (1991)
L. (Leen) Barendregt (2003)
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007)
E.T. (Ed) van der Vlist (2012)
R.J. (Rutger) Veldhuijzen van Zanten (2013)
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2015)

Bestuur

S.B. (Steven) Engelsman (2020), voorzitter
J.J. (Jan-Jaap) de Haan (2021), vicevoorzitter
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg (2015), secretaris
M.Q.C. (Marjo) Karremans (2018), penningmeester
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2014), lid
M. (Marleen) Hogendoorn (2021), lid
M.P. (Martin) Hooymans (2020), lid
J.P.M. (Jan) de Vetten (2019), lid

Aanmelding nieuwe leden en alle overige correspondentie via secretariaat:

t.a.v. Adriaan Brandenburg, Postbus 917, 2300 AX Leiden

of aan de hand van speciale formulieren op HVOL-site: www.oudleiden.nl

Contributie € 25,- per jaar • Duoleden € 35,- per jaar • Lidmaatschap voor het leven € 500,-

Bedrijfsleden € 250,- per jaar

Bankrekening: NL06RABO0322836220 • ANBI-nummer: 804311912 • KvK-nummer: 40445843

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

E.T. (Ed) van der Vlist, voorzitter
 A.C.L. (André) van Noort, secretaris
 J.F. (Jan) Dröge
 P.F.F. (Prosper) de Jong
 M.F. (Monique) Roscher
 J.J.M.P. (Jaak) Slangen
 M. (Marijke) Tolsma
 C.M.M. (Claudia) Thunnissen
 C. (Christine) van der Ven

Commissie Communicatie

M. (Marleen) Hogendoorn, voorzitter
 A.A. (Ton) van Brussel, hoofdredacteur *Oud Leiden Nieuws*
 F.A. (Frans) Wiersma, social media

Commissie Beeldbank (coördinatiegroep)

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
 H. (Henk) van der Sterre, secretaris/
 penningmeester
 A. (Arnold) Belt, coördinator scannen
 K. (Kees) van der Laken, coördinator
 beeldbewerking
 W. (Wilna) Louwrier, coördinator beschrijven
 H. (Hans) van Ulden, externe contacten

Commissie Niet-beschermd Erfgoed

A. (Arie) de Jong, voorzitter
 W. (Wouter) Fokkinga
 D. (Dirk) Halfwerk
 J. (Judith) van Hoogdalem
 P.A.W. (Peter) Lamboo
 C. (Cor) Smit
 E. (Evelyne) Verheggen
 S. (Sophie) Visser

Commissie Historisch Karakter van de Stad

J.J. (Jan-Jaap) de Haan, voorzitter
 B. (Bob) Vink, coördinator
 P. (Paulina) Buring
 D. (Dirk) Halfwerk
 H. (Herbert) van Hoogdalem
 M.A. (Maarten) Mentzel
 R.K. (Rob) Onel
 B. (Bart) Rijsbergen

Commissie Monumentale kunst Wederopbouwperiode

J.J.M. (Jos) Hooghuis, voorzitter
 P. (Paulina) Buring
 P.A.W. (Peter) Lamboo
 W.H.A. (Walter) van Kampen
 H. (Hans) van Klinken

Commissie Geveltekens

A. (Alexander) Geertsema, voorzitter
 P.J.M. (Piet) de Baar
 J. (Jeroen) Geertzen
 J.J.A. (Jan) Hartstra
 T.J.M. (Dik) Kompier
 A.P.A. (Albert) de Vries
 M.H. (Thijs) de Vries
 J. (Joop) Wesselius

Commissie De Stem van Leiden (oral history)

M.A.M. (Maaïke) van Soest, voorzitter
 C.M. (Cees) Meijer, secretaris
 P.J.M. (Piet) de Baar, historisch redacteur
 P. (Peter) Vos, ict

Commissie Jan van Hout

J.P.M. (Jan) de Vetten, voorzitter
 P.J.M. (Piet) de Baar
 W. (Wim) Bleijie
 A. (Arie) de Jong
 C. (Cor) Smit

Commissie Dirk van Eck

J. (Jan) Laurier, voorzitter
 P.J.M. (Piet) de Baar
 C. (Cor) Smit
 B. (Bart) van der Steen
 G. (Gerard) Telkamp
 J.P.M. (Jan) de Vetten

Commissie Evenementen

E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen, voorzitter
Lezingen
 E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen
 M. (Marijke) Tolsma
Excursies
 L. (Liesbeth) Brugman
 P. (Patricia) van der Lecq

Commissie Digitaal en ICT

M.P. (Martin) Hooymans, voorzitter
 P. (Peter) Nederpel
 P. (Peter) Vos

Commissie Promotie, Ondersteuning en Uitvoering

R. (Ria) van der Lecq, voorzitter
 B.J.W.M. (Bart) Devilee, coördinator
 W. (Willem) Hogendoorn, coördinator
 I. (Ingrid) Engel
 H. (Hetty) Veldhuijzen van Zanten
 R.J. (Rutger) Veldhuijzen van Zanten
 M.C. (Thijs) Wolters

Commissie Oud Leidenprijs

L.M.M. (Rens) Heruer, voorzitter
 W. (Miep) Smitsloo-de Graaff, eerste
 secretaris
 E. (Everdien) van Tol, tweede secretaris
 A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg

Archief

J.J.M. (Jan) Belt

Vertegenwoordiging Erfgoedtafel Leiden

S.B. (Steven) Engelsman
 J.J. (Jan-Jaap) de Haan

Samenstelling bestuur en commissies per 01-09-2021

Inhoud

Voorwoord	5
Rudolph Ladan en Rudi van Maanen, Epidemieën in Leiden. Een Ten geleide	6
Rudolph Ladan, Pestepidemieën in Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw: Een terugblik vanuit coronatijd	10
Art-Jan de Kwant, “Waer datmen gingh/stont/ofte sach/Het overal met dooden lach”: De pestepidemie te Leiden, 1635	28
Jan Dröge, Besmet! Gebouwen voor besmettelijke ziekten in Leiden	46
Rudi van Maanen, met medewerking van Leendert van Maanen, De grote epidemie van 1669-1670	66
Cor Smit en Jan Laurier, De Spaanse griep	86
Ronald A. van der Spiegel, De eerste mis van Philips van Leiden	102
Wim Zalm, Jan van Hout op dienstreis naar de Beemster	110
Judith van Hoogdalem, Van stadspaleis tot studentenhuys: De bewoners- geschiedenis van Steenschuur 7	122
Roeland van Wely, Conflictueuze professionalisering in het katholiek kindertehuis Sint Maarten in Leiden	144
Arie de Jong, De bestuurs crisis van de Leidse Universiteit in 1994	162
Bart van der Steen en Marcha van Wijk, De Stad op Stelten: Een geschiedenis van Eurodusnie (1997-2010)	176
Kroniek van Leiden over 2020	198
Archeologisch en bouwhistorisch overzicht 2020	216
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2020	230
Historische Vereniging Oud Leiden bedrijfsleden	235
Historische Vereniging Oud Leiden bestuur en commissies	237

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de **HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN** (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN is actief op het gebied van de geschied-beoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje*;
 - ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws*. Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
 - ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
 - ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
 - ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.
- Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 113 (2021):

Rudolph Ladan en Rudi van Maanen, Epidemieën in Leiden. Een Ten geleide
Rudolph Ladan, Pestepidemieën in Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw:

Een terugblik vanuit coronatijd

Art-Jan de Kwant, "Waer datmen gingh/stont/ofte sach/"Het overal met dooden lach":

De pestepidemie te Leiden, 1635

Jan Dröge, Besmet! Gebouwen voor besmettelijke zieken in Leiden

Rudi van Maanen, met medewerking van Leendert van Maanen, De grote epidemie van
1669-1670

Cor Smit en Jan Laurier, De Spaanse griep

Ronald A. van der Spiegel, De eerste mis van Philips van Leiden

Wim Zalm, Jan van Hout op dienstreis naar de Beemster

Judith van Hoogdalem, Van stadspaleis tot studentenhuus: De bewonersgeschiedenis
van Steenschuur 7

Roeland van Wely, Conflictueuze professionalisering in het katholiek kindertehuis Sint
Maarten in Leiden

Arie de Jong, De bestuurscrisis van de Leidse Universiteit in 1994

Bart van der Steen en Marcha van Wijk, De Stad op Stelten: Een geschiedenis van
Eurodusnie (1997-2010)